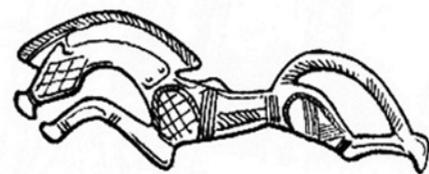

МАХ УР

3

00

НАША
ЭПОХА

Журнал выходит с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ - АЛАНИЯ

Главный редактор – Ахсар Кодзати

Редколлегия: Гастан Агнаев
Руслан Бзаров
Борис Гусалов (отв. секр.)
Анатолий Дзантиев
Елизавета Кочиева
Анатолий Кусраев
Давид Темирязев
Камал Ходов
Сергей Хугаев

Техн. редактор Раиса Кудзиева
Корректор Заира Карацева

Владикавказ, 2000

МАХ
ДУР

Журнал цæуын райдыдта 1934 азы майы

ЦÆГАТ ИРЫСТОН - АЛАНЫ РЕСПУБЛИКÆЙЫ ФЫСДЖЫТЫ
Ц/ЕДИСЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор – Хъодзаты Æхсар

Редколлеги: Агънаты Гæстæн
Бзарты Руслан
Гусалты Барис (бæрн. секр.)
Дзантиаты Анатоли
Косты Лизæ
Къусраты Анатоли
Темыраты Давид
Ходы Камал
Хуыгаты Сергей

Техн. редактор Куыдзиаты Раисæ
Корректор Хъæрæцаты Зæирæ

Дзæуджыхъæу, 2000

$\frac{3}{'00}$

НОМЫРЫ ИС:

ДЗУЦЦАТЫ Хадзы-Мурат. Адæймæгтæ налыстæзм. Æмдзæвгæтæ	5
ДЗАСОХТЫ Музафер. Урс мæнæргы. Повесть. Кæрон.	14
БРЫТЪИАТЫ Аслæнбег. Нæ удтæ – нæ Ирæн цырæгтæ. Æмдзæвгæтæ	80
ДЖУСОЙТЫ Нинæ. Новеллæтæ	88

НÆЧЫСЫЛ ХУРТÆН

АСТЕМЫРАТЫ Изет, ГÆЗÆЛТЫ Зæлинæ Тæлмацтæ англисаг адæмон сфæлдыстадæй	94
"Мах дуджы" равдыст	98

СФÆЛДЫСТАДОН БЫНТÆ

ХЪОДЗАТЫ Æхсар. Разныхас	111
Уайдзæфтæ, æртхъирæнтæ, фидистæ	115
ПЛАТТАТЫ Аня. Токаты Алиханы сонет "Цыкурайыфæрдыг"	133

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

Фольклорон æмæ этнографион æрмæг	138
--	-----

БАРАХЪТЫ ЕЛЕНÆ: 100 азы

БАРАХЪТЫ Еленæ. Мæ мысинæгтæ	160
--	-----

АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН

ХЪАНТЕМЫРАТЫ Римæ. Иронфыццагмыхуырычингуытæ æмæ сывæллæтты литературæ	176
БИРÆГЪТЫ Изæ. Адæмон педагогикæйы хъомылады фæлтæрд-дзинадæй	184

ХУДЫНДЗÆГ

ХЪАУЫРАТЫ Дауыр. Диссæгты диссæгтæ.	189
---	-----

АДÆЙМÆГТÆ НАЛ ЫСТÆМ

ПОЭТИКОЙ ЗЫНГ

Гуыриаты Гагудз йæ иу ахуыргæнинаджы фæдзæхста: «Æгæр бирæфыссыс, æгæр, æгæр... Дæуæн.мæ хур, дæ поэтикой зынгæрз гыццыл у, æмæ йыл арæх куы фу-фу кæнай, уæд дын рæхджы ныххуысдзæн».

Хæрз гыццыл уыд
 дæ поэтикой зынг,
 Ды та йыл тынг арæх,
 тынг, тынг
 Фу-фу кодтай –
 æмæ дын кодта гыццылæй-гыццылдæр,
 Æмæ иуафон æрбайсæфт,
 фæцыдæр, ныццыдæр–
 Ома дын нывзалы,
 ныффæнык, ныртхутæг,
 Фæлæ йыл фу-фу кодтай, –
 дæхимæ нæ касти худæг!
 Фæстагмæ дзы
 æртхутæг дæр нал баззад –
 бынтон,
 Фæлæ йыл фу-фу кодтай –
 æхсæв дын нал уыд ,бон,
 Кæд, дам, дзы
 поэзийыл
 ноджыдæр бафтид,
 Æмæ йыл æфтыд –
 фу, айдагъ фу –
 ома афтид!

Æрвылбон – сæумæйæ, сихорæй, изæрæй–
даргъ уа, цыбыр бон–
Сæрфæм æмæ калæм,
мæрзæм æмæ калæм,
æхсæм æмæ калæм
цы чъизиды бырон!–
Æрвылбон – хæдзæртты, уынгты, уагдæтты, абанаты–
Уа, дам, сыгъдæг а буар, а дарæс,
стæй.дам, а бынаты...
Фæлæ цæуылнæ 'вналæм, цæуылнæ,
нæ уды чъизимæ, быронмæ!–
Уыцы чъизи, бырон бæр æмæ быр кæны бонæй-бонмæ,
Æмæ дзы стæм æнæадæймæгтæ,
Хуыцау дзы –
къæмдзæстыг, æнкъард...
Цымæ йæм куы бавналиккам, –
кæд æй фæуиккам калд?!

1998.20.07

* * *

Уый – хæрзвидауц –
йæ уарзтæй, йæ мастæй,
йæ рæстæй, йæ хæстæй
Цал хатты амард,
фæлæ-иу нæ амард
бынтон, æххæстæй,
Ничи-иу æй базыдта,
æрмæст æй йæхæдæг зыдта,
Иунæгæй хордта йæ зын, –
кæмæн нæу зын та,
Фæлæ амаэн йæ зын –
нæй йын æндæртимæ абарæн,
Уаз у йæ зын –
æмæ зын бамбарæн цъаммарæн.
Æмæ ныр мæзнæ – амард,
куыд амæлдæуы, афтæ–
бынтон, æххæстæй,

6

Амард, мæгуырæг,
йæ уарзтæй, йæ мастæй,
йæ рæстæй, йæ хæстæй,
Ныр æй алчи дæр базыдта,
æрмæст æй нæ базыдта йæхæдæг,
Æмæ йæхиуыл нæ, –
мæрддзыгойыл бафтыдта æрхæндæг.
Хиуæттæм, зонгæтæм –
æрмæст йæ кой,
нæй сæм æндæр кой,
Скодтой йыл ног дарæс,
табæты йæ нывæрдтой,
Æмæ йæ фæхæссынц ингæнмæ,
дзæнæт, дам, йæ бынат–
сыгъдæг, сатæг...
Æмæ – диссаг! –
мæнæ йæхæдæг дæр
йæхи марды фæстæ
фæцæуы цадæг,
Йæхæдæг йæхиуыл
сыджыт ныккалдта,
цырт-хъил дзы
ныссагъта,
Йæхæдæг йæхицæн
«рухсаг» загъта,
арахъхъæй æртæхтæ æртагъта,
Æмæ цæрдзæн –
кус æмæ сгуйх,
тыхс æмæ быхс,
рай æмæ дуд...
Æмæ йæ искæд куы фенын, –
барухс дзы вæййы мæ уд.
1998.23.12
* * *
Æз – бæлас,
куы фесæфа мæ хъæд,
йæ уарзтæй, йæ мастæй,
Иæ хорзæй, йæ фыдæй
æви йæ зылынæй, йæ растæй
Æз куы нæ рæзон, куы нæ ризон,
райгæ, уыраугæ куы нæ уон,
Уæд уыдзынæн
æнæмыггаг, æнæном, æнæмон.

7

Гъо, бæлæстæй у хъæд,
фæлæ куы нал уа мæ хъæд,
куы нал уа,
Æз ма дзы куы баззайон иу,
æмæ мыл а дуне куы кала
Йе 'хца, йæ мулк,
а дунейы уæлбикъонтæ-таубитæ
Мæнæн куы кæниккой табутæ,
буц æмæ рæдау митæ,
Мæ хъæд куы фесæфа,
æз ма дзы – иу!
куы баззайон мæ хъæдæй,
Уæд – уæддæр !–
æз бахус уыдзынæн,
амæлдзынæн уæлхъæдæй.

1999.12.01

* * *

«Ай кæмæн кæнæм табу?
Æви нал ыстæм адæймæгтæ?» –
Бафарстай –
æмæ дæм президент атыппыртæ.адæнгæлтæ.
Мæнæй-ма,
йæ ныхмæлæуджытæй
иуты арвыста уæлмæрдтæм,
Иннæты фæсырдта
цæгатмæ зæгъай, æндæр рæттæм.
Æмæ нæ бæстæйы –
ахæм дзы нæма уыд!–
фыццаг хатт
Сарæзта хиуæттæй, хæлæрттæй,
дымысдæртæй паддзахад.
Æмæ сæ дзыппытæ нæмынц –
æмæ сæ нæ фæразынц
кæронмæ ныннæмын,
Уагæр цы сты, уыцы дзыппытæ?!
Ау, æнæбын, æнæбын?!
Æмæ сæ цоты цоты цоты цот дæр –
æнустæм

Уыдзысты æхца æмæ мулкæй
сæ хæмхудтæм, сæ хъустæм.
Уыдон нал дарынц сæ сæр
æфсæрмытæм, худинæгтæм.намыстæм...
Мах та сын табу кæнæм
æмæ, ай-гъай, адæймæгтæ нал ыстæм.

1999.03.03

Уæдæй нырмæ...
Уæд кæмдæр
уартæ Кæсæджы –
Мыртазаты
(Уæдæй нырмæ дзы арв
тæмæнкал у, цъæхирд –
нæ асады...),
Фæцæйцыдтæн –
мæ рæзты хъуамæ ахиза
сылгоймаг, кæсгон,
Æмæ æрлæууыдтæн –
уадз ахиза,–
æз та йæм кæсон,
Уадз ахиза – рæсугъд, уæздан, пысылмон
(Куыд бааив, куыд бафæлмас
мæ уыцы фыдцъылыс, фыдсыл бон!..),
Фæлæ фæлæууыд –
ды уал, дам, ахиз–
цы гæнæн уыд–фæраст дæн,
Иудзæвгар ауадтæн
æмæ та 'рлæууыдтæн,
æмæ йæ фæстæ кастæн,
Уæдæй нырмæ кæсын,
кæсын æм –
кæсгон, уæздан, рæсугъд
(Куыд мæ систой уæлиау
йæ цæстыты нымдкаст,
йæ мидбылты зæдхудт!..),

Уæдæй нырмæ

сæурайсомтæ.æмбисбонтæ, изæртæ йыл

Цæуынц мæ зæрдæйы –
æмæ цæуы мæ зæрдæйыл.

1999.05.05

Хæцыди Хъобаны Хазби,

хæцыди Хъолайы Бега,

Сæ хæстæй Ирыстон

зæрдæхудт нæ фæци, нæ фæгад,–

Цы фæгад, –

фыццаг хатт ыл бафтыд

æцæг кад.æцæг кад,

Фыццаг хатт сæхи –

ирæттау! –

бамбæрстой йæ хуссар, йæ цæгат,

Фыццаг хатт сæм райгуырд,

байрæзт национ хъайтартæ–

Ирон зæхх искæмæн ма радтой

æмæ йыл ма уой цагъартæ.

Фыццаг хатт сыстад.сыстад

сæрибармæ, хæдбармæ,

Йæ фæдис фехъуысти дардмæ –

йæ фидæны тармæ:

Куы та бырсой гуырдзы,

куы та бырсой хъулгъа

сæнткарзæй,–

Хазби æмæ Бега

нæ хæцæг лæппутæн

Цы дæ, Ирыстон,

цæуой сæ разæй.

Фидиссаг цыдæр

цы дæ æнæ Хъобан, æнæ Хъола?!

æнæджелбетт, æнæхъола!

1998.25.05

ХЪОБАНЫ ФÆДИС

Хъобаны бадынц

Ирыстони зонджынтæ,

ирон фарн-тырыса хæсджытæ,

Фынг куы акъæфтой –

куы ма баззад тутт æвгтæ,

æхсыд, æрттиваг стджытæ,

Уæд ныццæлхъ ластой зарæг –

Хазбийы зæрдæхсар, зæрдæуынгæг хъарæг

(Мæнæй-ма,

нал сæ ис

партион, интернацион хъалтæй хъыгдарæг!),

Стæй «сæхи зарæг»систой –

кæрæдзи дзыхæй йæ истой,

хъырындтой–

Сæ уды æцæгтæ

зæгъынмæ-зарынмæ

ерысæй тырныдтой.

– Ацы къуыдыр къуыдар –

цы домынц?

Цæй сæрибар, цæй хæдбар?!

Æгайтма дын гуырдзы быхсынц

сæ фæсдуар

дæ хæлд уд, дæ хæлд буар!

– Скæнæд дæ гуырдзиаг –

чифæнды ма су,

æрмæст хæр къæбæр,

Фæлæ ацы къуыдар,» ацы!

Уæллæй, гæбæр ысты, гæбæр!

– Цæй баиу дæ 'рхъуыди!

Мах нæ фæнды,

цы кæнæм баиуæй!–

Æмæ сын æй цал хатты загътам –

дипломатон аивæй,

Фæлæ, марадз зæгъ,

фæчъил уой!

Цæуынц нæм,

цæмæй сæ æфсадæм,

УРС МЭНЭРГЫ

Повесть

Хъуыддаг йæ бынл судзын ма бауадзон, зæгъгæ, Æмзормæ бадзырдтон æмæ йын уавæр бамбарын кодтон. Раст зæгъгæйæ, Æмзор газеты дзæвгар азтæ бакуыста æмæ барвæндонæй нæ рацыдаид, фæлæ фатеры тыххæй редакторимæ фæхъаугъа æмæ тынг ныххылтæ сты. Фатер райсын йæ къухы бафтыд, фæлæ хицауимæ нал балымæн. Афтамæй иумæ кусын та лæгау лæгæн зæрдæниз йеддæмæ ницы у.

Редактор Æмзорæн куыстæй ацауыны тыххæй курдиат бадæттын æнхъæл нæ уыд æмæ йын йæ гæххæтт куы бакаст, уæд фæуыргъуыйау. Нæ йæ фæндыд, ацыдаид, уый. Газетмæ ку-сынмæ цауджытæ йæм рады куы нæ лæууыдысты, мыййаг. Нæ йæм байхъуыста. Тыххæй йын цы йæ бон уыд æмæ йын йæ курдиатимæ сразы. Дзанджериимæ куы ныхас кодтон, уый æртыккаг бон Æмзор æд гæххæттытæ æрбацыд Сдзырдтон хицаумæ æмæ мæ хъустыл нæ баууæндыдтæн. Цæхгæр фæиннæрдæм. Æрæджиу ахъуыды кодтон, раздæр мын куыд æнцонæй сразы, ууыл. Цыфæнды куыстмæ дæр, дам, æнæ ракæ-бакæйæ никуыма никæй райста. Стæй йæ мæхæдæг дæр уыйбæрц зыдтон æмæ, мæ фæндоныл дыууæ куынауал загъта, уæд йемæ дарддæр æндæр хъуыддæгтыл уый тыххæй нал дзырдтон. Фæлæ, куыд рабæрæг, афтамæй æгæр раджы цин кодтон.

Æмзори цур мæ дзурын нал фæндыди, тарстæн, куы мæ бамбара, уымæй æмæ хицауæн загътон, фæцауын дæм, аны-хас кæндзыстæм, зæгъгæ.

Æмзорæн зæрдæ бавæрдтон, дзурдзынæн дæм, мæхæдæг хицаумæ ацыдтæн. Æнхъæлдтон, лæгæй-лæгмæ куы

фембæлæм, уæд мæ бамбардзæн, фæлæ фæрæдыдтæн. Кæй дзы бафарстон, уыдонæй, дам, мын дзы иу дæр нæ раппæлыд.

— Æз æй, ды кæй фарстай, уыдонæй æвзæрдæр нæ зонын, Стæй, кæй фарстай, уыдонимæ кусдзæн æви мæнимæ?

Мæ ныхæстæй йæм иу дæр нæ бахъардта.

— Радио æнæуи дæр, цы у, уый у, æмæ ма дзы ахæмтæ дæр куы фæзына, уæд нæ раны уыдзыстæм.

Къæрттæй цъула нæ аппæрста æмæ раздæхтæн, уæдæ цы кодтаин. Хыл кæнын хъуыди, фæлæ, уый хъуыддаг тынгдæр цы ныссуйтæ кодтаид, æндæр йæ сырæзынæн ницы ахъаз уыдаид, æмæ мæстæйсудзгæйæ рацыдтæн.

Ахæм уавæры никуыма бахаудтæн. Дзанджериимæ ныхасгонд куына уыдаин, дзырд мын куы нæ радтаид, уæд Æмзори йæ куыстæй куыд рацауын кодтаин? Ноджы ма йын редактор йæ курдиатыл йæ къух дæр куы æвæрдтаид...Цыма, цыдæр адавтон æмæ мæ адæм иууылдæр базыдтой, афтæ мæм каст. Фæндыди мæ, æппæты фæстагмæ йæ — кæд ын æнæ базонгæ нæ уыди, уæд — Æмзор йæхæдæг куы базыдтаид, уый.

Уыцы рахъуыды-бахъуыды фæкодтон æмæ мæ сæрæн ницы хос ссарын мæ бон бацис. Мæгуыр лæджы йæ куыстæй фæхууæггаг кодтон æмæ мæхæдæг æнцæд сбадын мæхицæн хæсыл куыд хъуамæ банымадтаин? Ныр Æмзорæн та, бадзурдзынæн дæм, зæгъгæ, зæрдæ бавæрдтон. Йæ бадзурын афон дæр ралæууыд. Æмæ йæм куыд бадзырдтаин? Цæмæй йын йæ зæрдæ барухс кодтаин? Цалынмæ йæхæдæг нæ фæраздæр, уæдмæ исты æрымысын хъуыд.

Дзенагомæ фæдзырдтон.

— Æмæ уый нæхи лæппу куы у,— Æмзорæй куы раппæлыд, уæд мын чысыл фенцондæр. — Мæнæ ам нæ куыста? Иууылдæр æй зонынц, уæд цы ныццæхгæрмæ? Уымæ та ахæм митæ ваййы. Райсдзæн æй, ма тыхс.

— Куыд æй райсдзæн, куы нæ йæ исы, уæд!

— Цы бакæнай, уый зонынц?— цыма йæ исчи куы фехъуса, уымæй тарст, уый хуызæн, йæ хъæлæс фæныллæгдæр кæнгæйæ, загъта Дзенаго,—хистæр редакторты-ма рамбырд кæн, сæйраг редактор дæр семæ, афтамæй æмæ йæм æмбырдæй балæууæм.

Мае зæрдæмæ фæцыд Дзенагойы хъуыды. Фæдзырдтон, кæмæй загъта, уыдонмæ, уавæр сын бамбарын кодтон, дыууæ машинæйы абадтыстæм æмæ хицаумæ балæууыдыстæм. Авд лæгæй йæ дæле куы рабадтыстæм, уæд Дзанджери хорзау нал фæци.

— Цы хабар у?— адæмыл йæ цæст ахæсгæйæ, тарстхуызæй бафарста Дзанджери.

Хъуыддаг Дзенагойы бар бакодтон æмæ мæлæты хорз сарæхст. Иннæтæй дæр алчи йæ ныхас баппæрста, æмæ уый бæрц адæмы ныхмæ æрлæууын йæ бон нал баци...

Фæстæмæ, цыма мыл бон сауизæрмæ хуым фæкодтой, уый хуызæн фæлладæй здæхтæн, фæлæ уæддæр кæмдæр мæ зæрдæйы арфы рухсы зынг æрттывтæ. Цыма фæуæлахизуæвæн кæм нæ уыд, ахæм тохæй сæрбæрзондæй рацыдтæн, мæхи афтæ æнкъардтон. Æмзор мæн аххосæй æгуыстæй куы баззадаид, уæд æй цæрæнбонты мæ зæрдæмæ хастаин, цыма йыл гадзрахатæй рацыдтæн, афтæ йæ нымæдтаин. Уый та мæхицæн дæр нæ ныббарстаин, æппæты фыццаг та Дзанджерийæн, уымæн æмæ мæ уый ахæм уавæры сæвæрдтаид.

Мæ куыстмæ куы 'рцыдтæн, уæд Æмзормæ бадзырдтон æмæ йын загътон, æрбацу æмæ кусын райдай, зæгъгæ. Цæмæй зыдта, ахæм ныхæстæ зæгъыны размæ цы уавæры бахаудтæн, уый. Куы 'рбацыди, уæд ын сæ æнæрадзургæ цы хос уыд. Искæмæй фехъусыны бæсты сæ мæхицæй фехъусæд, уымæн æмæ зыдтон ахæм хъуыддæгтæ адæмы дзыхмæ куы бахауынц, уæд сыл къухтæ æмæ къæхтæ кæй бафтауынц.

V

Мæ ног куысты мыл дыккаг зымæг аивгъуыдта. Уалдзæджы ралæудимæ та зæрдæйы ног бæллицтæ райгуырди. Кæд алы ацафон дæр хур иу ранæй фæкæсы æмæ йæ уыцы æнæивгæ цæстæй фæтавы, уæддæр алы адæймагмæ дæр хицæн æнкъарæнтæ райгуырын кæны, ныфсы хос ын чи вæййы, цыдæр хорздзинадыл æй чи баууæндын кæны, йæ сагъæстæ кæй фæрцы æрбайсæфынц æмæ йæм царды ног фæндтæ кæй руаджы равзæры. Хуры рæвдаугæ тынтæм мит суанг фæсвæд рæтты дæр куыд атайы, хъарм хъæды арфдæр къуымтæ æмæ хохы рæбинагдæр цъассытæм куыд баххæссы, афтæ ныккæсы зæрдæйы бинагдæр æвæрæнтæм æмæ сæ батавы йæ узæлд æмæ рæвдыдæй. Уалдзæджы хъарм фæтых вæййы хъарм бæстæты хъармыл дæр æмæ бæрæгбонмæ хонæгау фæсиды йæ базырджын бирæ хæлæрттæм. Арсы сыстырзæрдæ кæны йæ ирвæзынгæнæг лæгæтыл, калмы— йæ хуынкъыл. Базмæлынц зайæгойтæ, билць нæрсынмæ фæвæййы.

Афæдзы никæцы æндæр афонимæ абарæн ис уалдзæгæн, уымæн æмæ уалдзæг у царды райдайæн, йæ сабидуг, йæ бындур. Адæймагыл цалфæнды уалдзæджы куы ралæууа, уæддæр

дзы иу иннæйы хуызæн никуы уыдзæн. Иухуызон уыдзысты æрмæстдæр уымæй, æмæ йын амонд кæй æрхæсдзысты, фæлæ йын дзы алкæцы амонд дæр йæхирдыгонау зынаргъ æмæ адджын уыдзæн.

Нæ кусджытыл дæр фæзынди уалдзæг. Уыцы диссаджы чызг-фæсивæд сæ ног æмæ айв дарæсы, уыгæрдæны дидинджыты сæрмæ гæлæбутæ куыд пæр-пæр кæной, уыйау сыл куы иу ран æрхæцы цæст, куы иннæ ран. Фæлæ абон сæ дарæс бынтон фендæрхуызон, растдæр зæгъгæйæ, та, куыстмæ цы фæлысты æрбацыдысты, уый сæ ивын бахъуыд Сæ бæрæгбонны фадыварц кусæн дзаумæттæй кæй раивтой, уымæн æфсон уыд Нæ кæртмæ базилын сфæнд кодтам æмæ йæ сæйраг куыстæй чи февдæлон, уыдон зиуы архайшмæ цæтгæйæ лæууыдысты

Раздæр хъуыддаг улæфæн бонтæй иумæ аргъæвынмæ хъавыдыстæм, фæлæ се 'ппæтмæ дæр кусгæ бон бафыдæбон кæнын хуыздæр фæкаст, æмæ æз дæр сæ ныхмæ ницыуал загътон. Ноджы мын æмдзыхæй зæрдæ куы бавæрдтой, нæ сæйраг куыст нæ бакъуылымпы уыдзæн, зæгъгæ, уæд, кæй зæгъын æй хъæуы, сæ фæнд мæхи зæрдæмæ дæр фæцыд. Кæрты адæм фылдæрæй-фылдæр кодтой. Мæнмæ æнхъæлмæ кæсдзысты, уый æмбæрстон æмæ сæм æз дæр батагъд кодтон. Кусæн уæттыл зилгæ ацыдтæн. Бынаты дзы ничиуал разынд Уынгмæ куы рахызтæн, уæд мæ хъустыл ауад тракторы уынар. Агъуысты фæстæмæ бацыдтæн æмæ, цалдæр бонны размæ халын цы хæдзар райдыдтой, уый алыфарс сирены къудзитæ экскаватор къахын райдыдта. Мæ сæры æнахуыр хъуыды февзæрд. Уыцы бæлæстæ мæм аппарынмæ æвгъау фæкастысты. Цæмæй æвзæр у уыдон нæ кæртмæ æрбахæссын æмæ сæ рудзгуыты бын ныссадзын!

Экскаваторы цурмæ бацыдтæн. Цы æрыгон саулагъз лæппу дзы бадт, уымæ къухæй ацамыдтон, чысыл ма дæ куыст фæу-ром, зæгъгæ. Мæ коммæ мæлæты дзæбæх дæр бакаст. Бæлæстæ æндæр ранмæ садзынмæ куы ласой, уымæй дзæгъæлы тарстæн. Иннæ бырæттимæ, дам, сæ фæсгорæтмæ ласдзыстæм. Лæппуйæн мæ хъуыды бамбарын кодтон æмæ, ныхмæ куы ницы загъта, уæд ын бафæдзæхстон, цæмæй, къудзиты уидæгтæ къаддæр хъыгдард куыд цæуой, афтæ сæ къаха, мæхæдæг лæппу-фæсивæдмæ — цыма мæлæты бирæ уыдысты— фæдзырдтон æмæ, æртæ-цъшпар метры дæргъæн чи уыд, сæ уидæгтæ кæрæдзиуыл кæмæн стыхстысты, ахæм пыхе-къудзитæ, айк мæцъисæй фæлдахæгау, кæртмæ ласын райдыдтам. Фондз фæлтæрæны куы скодтам, уæд æй æгъгæдыл банымæдтон, уымæн æмæ рудзгуыты бын бынат нал уыд.

Дзыхъхъытæ къахын къудзитæ хæссынæй æнцондæр куыст нæ разынд. Ноджы нæ саукуыст кæнын ахуыр ничи уыд æмæ, кæд кæрæдзийы ивтам, уæддæр нæ хид къоппæй акалд. Иуæй-иутæн ма дзы суанг сæ армытæпæнтæ дæр стæппæлтæ сты. Къудзитæ разындысты бирæуидагджын æмæ сын арф æмæ фæтæн дзыхъхъытæ къахтам, фæлæ фæсивæдæй йæхиуыл ничи бацауæрста. Бæлæстæ сагъд куы фесты, уæд мæхицай фæбузынг дæн. Къостайы цардæй иу хабар æрымысыдтæн. Цæлыккаты Аннæмæ йæ писмотæй цалдæры разкъæртт къабайæн риуыгънæджыты кой кæны. Фæндыди йæ, ирон чызджытæ сæ къабатыл кæй дардтаиккой, ахæм риуыгънæджытæн нывтæ скæнын æмæ сæ уыдонмæ гæсгæ уадзын райдайын. Рагацау йæхинымæр цин кодта, ирон чызджытæн ахæм лæвар куы бакæнон, уæд, дам, мын мæ ном уый фæрцы уæддæр мысдзысты.

Сирентæ сагъд куы фестæм, уæд не 'нна куыстытæй дæр зæрдæ ницæмæуал æхсайдта, æмæ алчи йæ кусæн уатмæ рацæйцыд, æз сæ разæй, афтæмæй. Ногсагъд бæлæсты цурмæ куы рахæццæ стæм, уæд, иууылдæр мæ куыд хъусой, афтæ загътон:

— Æппын уæ зæрдыл куы ницæмæй лæууон искæд бон, уæддæр-иу мæ ацы сиренты фæрцы уæддæр æрымысут...

— Æмæ, кæд ам ды махæй фылдæр фæкусдзынæ, уæд та?— Дзенагойæ тынгдæр мæм ничи уæнды æмæ мæ ныхасæн дзуапп раттынмæ æндæр ничи фæцарæхст.

— Цы бæрæг и? Сымахæй фæстæдæр æрбацыдтæн, уый афтæ нæ амоны æмæ уæ фæстæ кусгæйæ баззайдзынæн.

Куыд бамбæрстон, афтæмæй сын мæ ныхæстæ хъыг уыдысты. Сæ зæрдæмæ нæ фæцыд, мæ куыстæй ацæуыны тыххæй афтæ æцæгæлонæй кæй дзырдтон, уый. Æмæ мын кæмдæр æхсызгон уыд. Æгайтма мæ фæсонты уынмæ нæ бæллынц, уый та, цыдæр хорздзинадмæ мæм кæй æнхæлмæ кæсынц, ууыл дзырдта.

Мæ уатмæ куы бахызтæн, уæд телефоны дзæнгæрæг райхъуысти. Дзанджерийы хъæлæс æнæуи дæр фæсус у, фæлæ йæхи æвзæр куы фенкъары, уæд йæ хъæлæсы уаг бынтондæр æрныллæг ваййы Æнæниз кæй нæу, уый йыл алырдыгæй дæр зыныс цы йæ хуызыл, цы йæ ныха'сыл, цы йæ къахдзæфыл. Йæ чемы куы нæ ваййы, уæд та йыл уыдон иууылдæр иумæ æртæфсынц. Йæ фæлурсдзинадыл бафты, йæ хъæлæс амæлы, йæ къахдзæф бынтон æруæззау ваййы. Йæ хуыз æмæ йæ къахдзæфы уавæрæн телефонæй базонæн нæ уыд, фæлæ йæ хъæлæсмæ гæсгæ бамбæрстон, йæ низтæй йыл кæцыдæр кæй фæтыхджындæр. Уымæн æмæ йæм куы хъусай, уæд æнæниз йæ буары хайттæй иу дæр нæу.

Йе 'рвады ныхæстæ мæ зæрдыл æрлæууыдысты. Уый йæ рæстæджы Сæйраг Советы президиумы секретарæй куыста æмæ иу сылгоймаг «мад-хъæбатыр» сси, фарагст сывæллоны кæй ныййардта, уый тыххæй. Хорзæх ын бæргæ радтой, фæлæ орден райсыныл нæ тагъд кодта. Цалдæр хатты йæм барвыстой, рацу æмæ, дам, дын дæ орден кадджын уавæры раттæм. Æвæццæгæн æй йæ сывæллæттæй ничердæм æвдæлди æмæ. Йæ къухы æрбацæуын никуы бафтыд. Гæнæн нал уыд, æмæ гал хосмæ куы нæ цыди, уæд хосæн галмæ цæугæ æрцыди. Президиумы секретарь, сылгоймаг кæм цард, уыцы хъæумæ æрцыди æмæ йын ссардта йæ хæдзар. Уыцы гомгуыбын æмæ бæгъæввад сывæллæтты рæгъаумæ куы бакаст, мидæмæ бацæугæйæ сын сæ мæгуырдинад куы федта, уæд йæ орден сисынмæ зивæг кæнын райдыдта. Фæлæ, кæм æрбацыд, уымæ йæ фæстæмæ дæр куыд рахастайд æмæ йæ «кадджын уавæры» — фарагст сывæллоны æмæ сæ фыды цур — сылгоймаджы риуыл æрцауыгъта.

Сывæллæтты фыд, бæрзонд бухархуд йæ сæрыл, къæдзлæдзæг — йæ къухы, афтæмæй цецы фарсмæ бадт. Йæ урс боцъотæ йæ астæубастмæ хæццæ кодтой. Дардæй æрбакæсæг фенхæлдтаид, ацы зæронд лæг ацы хæдзармæ æнæнхæлæджы æрбахауд зæгъгæ, уымæн æмæ сывæллæтты мадæн фыдыфыдæн дæр æгæр зæронд уыдис.

Дзанджерийы æрвад йæ куыст æххæстгондыл банымæдта, фæлæ йæм æваст фестын айв нæ каст æмæ лæгимæ ныхæстыл фесты.

Цыбыр рæстæгмæ йын йæ низтæй уыйбæрц ранымæдта, æмæ дзы æвæццæгæн, кæй кой нæ ракодта, ахæм нал баззад. Куы-иу йæ игæрма бацамыдта, куы-иу йæ зæрдæйыл фæхæцыд, куы-иу йæ уыргтыл йæ къух æруагъта. Уæд а Дзанджерийы æрвад чи у, уый йын иу ранмæ бацамыдта, мæнæ дын ам нæ риссы, зæгъгæ. Зæронд лæг йæ мидбылты бахудт, йæ сæр батылдта, уым мын нæ риссы, зæгъгæ. Уыйау, Дзанджерийæ дæр цы нæ риссы, ахæм нæй, афтæмæй, дам, сылгоймагтырдæм здæхт у...

Иæ уавæр дзурыныл мын фæци. Дысон-бонмæ, дам, нæ бафынæй дæн, мæ бынаты, дам, æндæр йæ хуыссæнæй стгæ дæр не скодтаид. Цыбыр ныхасæй, уыдон, цæй тыххæй радзырдта, уый размæйы фæндагæхсæдæнтæ уыдысты. Дзургæ та æркодта, бирæтæм хуымæтæг чи фæкастаид, æз та мæ уæнгæл кæмæй уыдтон, ахæм хъуыддаджы тыххæй: обкомы бюромæ цæуын. Хуынды гæххæтт-иу, кæй зæгъын æй хъæуы, уый райста, цæуын та-иу арæх мæн бахъуыди. Цы нæцæугæ мын уыдис. Кæд-

иу ахæм æмбырды бадын йеддæмæ ницы хъуыд, уæддæр мæм бадынтæй уымæй æвзæрдæр никаæцы каст. Ницы-иу куыстон, афтæмæй-иу бафæлладтæн. Уыцы бон-иу куыстæн нал сбæззыдтæн. Чидæр куыд загъта, ацы бюромæ, дам, дыууæ диссаджы миниуæджы ис, иутæ, дам, дзы фаджысæй бацауы-ынц æмæ сызгъæринæй рацауыынц, иннатæ сызгъæрин вайыынц, фæлæ фæстæмæ фаджысæй раздæхынц, ома иуы стыр бынаты сæварынц, иннæйы йе стыр бынатæй сисынц. Уыцы хъуыд-дæгтæм кæсын та мæнæн низыхаттæй фыддæр уыд. Обкомы кусджытæ бынатæй исынмæ дæр æмæ бынаты æвæрынмæ дæр куыд арæхсынц, уый та?! Иугæр лæг сæ зæрдæмæ нал цауы, цæмæ йæм æнхæлмæ кастысты, уый æххæст кæнынмæ нал арæхсы, кæнæ та сæм, цыма нал арæхсы, афтæ фæкаст, уæд ыл магуыры бон акодта, куыйты хæринаг æй бакæнынц, зæххæй сисынмæ нал фæбæззы. Уый хагъд, йæ бынатмæ цæттæйæ дзæвгар рæстæг чи фенхæлмæ кæсы, уымæн йæ хъул сах аба-ды, æппындæр æй чи нæ фæзоны, уыдон дæр æй базонынц. Йæхиуыл ма суанг йæхæдæг дæр дис кæнын байдайы, мæ хуызæн лæгтæ Ирыстоны дыууæ дæр куы нæ ис, уæд мæ ныронг аууоны куыд фæдæрдтой, зæгъгæ. Уыцы нывтæм æцæгæлон цæстæй кæсын мæ бон нæ уыд. Цы æнæраст хъуыддæгтæ уыд-тон — уыдон фенынæн та бинокл ницæмæн хъуыд — уыдонмæ мæ мает фыхти, фæлæ мæ бон кæсын, хъусын æмæ мæсты кæнын йеддæмæ ницы уыд æмæ æртæ хъуыддæгмæ дæр, æппындæр куы нæ арæхстаин, уæддæр арæхсын хъуыд

Уыцы бон дæр иннæ бонтæй ницæмæй хицæн кодта. Ермæст дзы иу хъуыддæгæй разыйæ баззадтæн. Разыйæ баззадтæн, зæгъгæ, худæджы хос мын фæци. Стæй канд мæнæн нæ.

Обкомы бюро æмæ худын кæрæдзимæ афтæ дард сты, æмæ уымæй дарддæр кæрæдзимæ дыууæ æндæр хъуыддæджы сты, зæгъгæ, уый цæстытыл зын ауайынгæнæн у, фæлæ, цы уыди, уымæй нæй куыд зæгъон.

Цæвиттон, уартæ Цъæх цады хъæу колхозы сæрдары йæ куыстæй истой. Лæджы цæсты бафтауын кæмæн бабар кодтой, уыдон куынноæ хъуамæ бацархайдтаиккой ахæм бæрнон хæс сæххæст кæныныл. Колхозы сæрдар йæ бынат нæ, фæлæ хъæуы ныууадзынмæ дæр нал бæззыд, ахæмæй йæ равдыстой. Бартæ дын раттæнт, æндæр зæдæй хайраг саразынæн бирæ нæ хъæуы. Иуныхасæй, цы йын хъуыд, уый йын куы бакодтой, уæд Борнæфæн йæ ахуыр ныхæстæ зæгъын йеддæмæ ницыуал баззад æмæ сæ загъта: «Ахæм фæндон ис, цæмæй Цъæх цады хъæуы колхозы сæрдары йæ куыстæй сисæм. Æндæр фæндон

искæмæ ис?» Фæстаг ныхæстæ куыддæр райхъуыстысты, афтæ, кæройнаг рудзынджы цур чи бадт, уыдонæй иу лæг фестад æмæ загъта: «Мæнмæ ис æндæр фæндон! Цъæх цады хъæуы колхозы сæрдар йæ бынаты кусгæйæ баззайæд!» Уый уыдис колхозы сæрдар йæхæдæг.

Адæмæй чи нæ ныххудт, иу ахæм нал баззад. Йæ худын нал баурæдта Борнæф дæр. Йæхæдæг цыргъзонд уæвгæйæ, Борнæф тынг зын уавæры бахауд. Колхозы сæрдар йæ куыстæй истыл нымæд уыд. Уымæй размæ цы бирæ ныхæстæ фæкодтой, уыдон иууылдæр ууыл дзурæг уыдысты, фæлæ колхозы сæрдармæ цы ныфс разынд(уымæн æцæгæйдæр ныфс хъуыди, уымæн æмæ, кæд уымæй размæ ахæм хъуыды искæй сæры сæвзæрд, уæддæр æй дзурын никуы бафæрæзта), уый мацæмæ æрдарын æнæхатыр ми уыдаид æмæ обкомы фыццаг секретарь уыйбæрц дурзæрдæ нæ разынд. Фарстамæ лæмбынæгдæр æркастысты æмæ æрцыдысты ахæм хатдзæгмæ— цавæр хатдзæгмæ æрцауын дæ фæнда, ахæм хатдзæгмæ та чи не 'рцаудзæн!— колхозы хъуыддæгтæ афтæ æвзæр не сты, æмæ сын фæхуыздæргæнæн ма уа. Сæрдарæн та уавæр фæхуыздæр кæныны тыххæй æмгъуыд радтой æмæ йæ бынаты кусгæйæ баззад.

Æмбырдтæй куыд фæлмæцын, афтæ куыстæй куы фæлмæцин, уæд, æвæццæгæн, бирæйы фаг не суаин. Обкомы бюройы фæстæ бон та нæм уыд партион æмбырд. Дзанджерийæн уырæм æрцауын дæр йæ бон нæ баци æмæ та мæ уым дæр партион организацийы секретарæн æххуыс кæнын бахъуыд, Адæм, цææмбæлд, уымæй фылдæр дæр-ма æрæмбырд, фæлæ та мын æмбырды кусгæ æрцыди. Президиуммæ мæ куы равзæрстой, уæд сæрдариуæг кæнын мæхимæ кæй хаудзæн, уый рагацау бамбæрстон æмæ нæ фæрæдыдтæн.

Боны фæткыд баныхас кодтам. Фыццаг фарстайыл æрдзырдтам, дыккагыл ныхас кæронмæ фæцæйхæццæ кодта. Иу заман цæмæдæр гæсгæ адæм ныхасгæнæгмæ нал хъуыстой.

Сыстадтæн æмæ мæм хæстæгдæр чи бадт, уыцы дыууæ сылгоймагмæ дзурын, ныхасы бар уæ алкæмæндæр уыдзæн, ныр та уал байхъусут, зæгъгæ. Уыдон дзургæ ницы скодтой, фæлæ сæ цæстытæ цармæ сарæзтой. Æз та уыдонмæ æнхæлмæ кастæн, кæд сæм мæ ныхæстæ фехъуысиккой æмæ дзæгъæл ракæс-бакæс нал кæниккой, зæгъгæ. Мæ фæндтæй куы ницы Уад, уæд æз дæр цармæ скастæн æмæ бафиппайдтон, дын-Ажыр цырагъ куыд сдыууæрдæм, уый. Уалынмæ алырдыгæй арæхæй-арæхдæр мæ хъустыл уад: «Зæххæнкъуыст!», «æххæнкъуыст!»...

Нырма мæм ныр бахъардта, зæхх кæй нынкъуысти,- æмæ адæм сусу-бусуйыл уымæн кæй фесты. Диссаг мæм фæкаст, иу дзы куыд нæ сыстад æмæ, зæхх æнкъуысы, зæгъгæ, куыннæ загъта? Мыййаг дзы кæд йæ тæппуддзинадыд.. басæттын никæй фæндыд æмæ дзы тæппуддзинадæй дæр ницы уыд. Æмбырд мæ уромын бахъуыд. Цыма мæлдзыджыты губакк цыргъ лæдзæгæй фæрæхуыстæуыд, уый хуызæн адæм сдыу-уæрдæм сты, сæ дзолгъо-молгъойæ хъустæ къуырма кодтой. Цыбыр рæстæгмæ дынджыр залы змæлæг нал аздад. Æдде адæм ныхæстæ кæрæдзийы дзыхæй скъæфтой. Иу зæххæнкъуыстæй алкæмæн дæр хицæн зæххæнкъуыст рауад. Чи йæ бандонæй фæцæйхауд, кæмæн йе стъол фæбырыд, кæмæн цы. Æз та йæ æмбаргæ дæр нæ бакодтон. Зæххæнкъуысты размæ дæр мæ хъустæ кæйдæр ныхас ахстой, æмæ, чи дзуры, уый базоныны тыххæй мæ бынатæй иу-дыууæ хатты сыстадтæн æмæ уыцы дыууæ хаттæй искацыйы рæстæг уыдаид зæххы нызмæлд, æндæр æй иннæтæй уæлдай куыннæ хъуамæ банкъардтаин?

Иу сахаты бæрц фæлæууыдаиккам æдде, цыма зæхх æнæмæнг дыккаг хатт, стæй та, чи зоны, æртыккаг хатт дæр нызмæлыдаид, уый хуызæн, фæлæ уый куынауал базмæлыд, уæд фæстæмæ бацыдыстæм, æмæ алчи йæ бынаты æрбадти.

— Дарддæр не 'мбырды кой кæнæм,— загътон залы баджытыл мæ цæст ахæсгæйæ, фæлæ мæм хъусæг куы нæ уыдис, уæд ницыуал дзырдтон. Чысыл фæсабырдæр сты æмæ, мæ худын тыххæй уромгæйæ дарддæр сæрдариуæггæнæджы куыст кодтон:—Сымах хъуамæ уæхи амондджын хонат...

Хъыпп-сыпп никæмæйуал хъуыст. Бирæтæ дисы бацыдысты, нырма нæ тас куынама 'рцыди, уæд цæмæй амондджын стæм, зæгъгæ. Мæ ныхæстæ дæр, цæмæй басабыр уой, уымæ гæсгæ арæзт уыдысты æмæ уыцы хъуыддаг мæ къухы куы бафтыди, уæд мæ хъуыды дарддæр ахæццæ кодтон:

— Коммунистон партийы историйы ахæм æмбырд нæма уыд зæххæнкъуысты размæ чи райдыдта æмæ зæххæнкъуысты фæстæ дарддæр кæй ахæццæ кодтой.

Бирæты цæсгæмттыл мидбылхудт фæзынд. Æхсызгон мын уыд, сæ тас сын чысыл кæй фæкъаддæр кодтон, уый. Дарддæр дзурын мын фенцондæр:

— Æмæ сымах бадут уыцы æмбырды.

Уый фæстæ æрсабыр сты, æмæ æмбырд кæронмæ ахæццæ.

Зæххæнкъуысты хæдфæстæ нæхимæ бадзырдтон æмæ мын Тимæ, цыма стыр хорздзинад æрцыд, уый хуызæн фехъусыа кодта:

— Зæхх нынкъуысти, уый базыдтай?

— Адæмы фæрцы.

Куыд «адæмы фæрцы», уый йын куы радзырдтон, уæд мын афтæ:

— Бæди куы нæ уыдаид, уæд æй æз дæр нæ базыдтаин. Нæ цæлгæнæны цырагъ сæрфтон æмæ, мæ быны бандой куыд базмæлыд, уый банкъардтон, фæлæ мæм афтæ фæкаст, цыма мæхæдæг фæцудыдтон.

Нæхимæ цæугæйæ дæр зæххæнкъуысты хабæртæ мæ сæрæй нæ хицæн кодтой. Зæххы къори иунаг йеддæмæ нæу, афтæмæй цал æмæ цал раны нызмæлы! Нæ фыдæлтæ бирæ кæмдæрты цардысты, æмæ сыл зæххæнкъуысты азарæй иу æмæ дыууæ фыдбылызы не 'рцыдаид. Адæймагæй исты куы фесæфы, кæнæ йæ дзаума куынауал фæары, уæд арæх йæ фыртыхстæй афтæ фæзæгъы: «Зæххы скъуыды ныххауди!» Ацы ныхæстæн растравджы равзарæн нæ уыди. Кæддæр ахæм бæллæхтæ æрцыди, æмæ зæхх скъуыдтæ кодта. Стæй хуымæтæджы скъуыдтæ нæ, фæлæ-иу дзы исты куы ныххауди, уæд-иу ын ссарыны мадзал нал уыди. Уыцы скъуыдтæ-иу, æвæццæгæн, зæххæнкъуысты фæстæ фæзындаиккой...

Нæхимæ дæр сæ зæххæнкъуысты хабæртæ кæнгæ 'рбайæфтон. Ноджы Дунетхан дæр фæзынди æмæ иу хабар иннæйы ивынæй нал æнцади. Дунетхан кæм уа, уым Зелимханæн дæр æнæуæвгæ нæй, уымæн æмæ æнæ кæрæдзи иу минут дæр нæ фæразынц. Уæлдай арæхдæр цæуын нæм райдыдтой, змæлджытæ нæм куы фæзынди, уæд.

— Куыд у, мæ гыццыл хæрæфырт?—бафарстон Зелимы æмæ йæ мæ хъæбысы æрбакодтон.

— Нал æмæ мæ нал фæуадзы, цом Сосланы, дам, фенæм.

— Æмæ йæ федтай?

— Куыннæ йæ федта?—йæ бæсты дзуапп радта Дунетхан.— Абондæргъы иумæ куы хъазынц.

Уалынмæ иннæ уатæй сывæллæтты хъæлæба райхъуыст. Сослан кæугæйæ рауади æмæ йæ хъаст Дунетханмæ бахаста:

— Дуне, æццæй, машинæ кæмæн балхæдтай?

— Дауæн, дауæн, мæ гыццыл гæбул,—йæ хъæбысмæ фелвæста сывæллоны æмæ йын йæ цæссыгтæ сæрфынмæ фæци.

— Уæдæ Уырызмæг афтæ куы зæгъы, мæн, дам, у.

Машинæ дау у, фæлæ дзы уадз æмæ уый дæр ахъаза.

Уый дзы бирæ фæхъазыди, стæй мæн у æмæ йын æй нæ дæттын...

Цом-ма Уырызмæгмæ,—æмæ иннæ уатмæ ацыдысты.

Цардыл хъуыды кæнгæйæ арæх афтæ адзæгъæл вæййын, æмæ, кæцæй рацауын, уырдам фылдæр хатт нал æрбаздæхын. Кæмдæр дзæгъæл быдырты ма хъуыдытæ æнæмæнузæгъæгæй баззайынц. Не 'рвадæлты усæн кадджын æмæ дзырддзæугæ æфсымæр уыди. Йæ цот дæр фæрæстмæ сты: уæлдæр скъолаты бакастысты, царды сæ бынæттæ ссардтой. Гъе, æрмæстт йæ дыууæ чызгæй иу чындыз нæ цыди, йæ лæппутæн та ус ракурын не 'нтыст, æмæ-иу нæ чындыз, йе 'фсымæры цоты кой кæнгæйæ, афтæ загъта: «Адæмæй сын хай нæй!» Стæй-ма-иу дзы ахæм ныхас дæр фехъуыстон: «Алцæмæн дæр амонд хъæуы».

Нæхицæй афтæ куы загъон, адæмæй нын хай нæй, уæд, чи зоны, тæригъæд ныхас уыдзæн, фæлæ нæм дзы цыма уыйас стыр лæвæрттæ дæр нæма 'рхауд, афтæ дæр мæм кæсы.

Тимæйæ ницы хъаст кæнын, кæд ын хъызгæйæ бирæ цыдæртæ фæзæгъын, уæддæр. Иуæй-иу хатт ма фырхъал ныхæстæм дæр бахæццæ вæййын. Уæд мæхи уæлæрвтæм сисын, Тимæйы та зæххыл лæугæйæ ныуадзын. Иуахæм заман та йын афтæ зæгъын: «Æз дæу æфсæрмæй ракуыртон. Цæмæн, зæгъгæ, ма нæ бафæрсдзынæ, уый зонын, æмæ дын дзуапп дæр æнæфæрсгæйæ ратдзынæн: дæ размæ æз бирæ кæуылдæрты дзырдтон, æмæ мын дзы разыйы дзуапп ничи радта. Дæумæ дæр ахæм дзуапп æнхъæлмæ нæ кастæн, фæлæ мын æнæнхъæлæджы куы сразы дæ, уæд ма дын цы нæ кургæ уыди. Иу ныхасæй, æфсармы азар ма басыгъта».

Тимæ йæ мидбылты бахудт, æмæ йæ «мает» исынмæ фæци:

— Дыууæ лæппуйы мад дæн, уæддæр-ма ма йæ фыртæн курынмæ чи хъавы, ахæм устытыл дæр амбæлын.

— Цæттæ гæды ныхæстæ!

— Уæдæ-ма Дунетханы бафæрс.

— Дунетхан дæр дæ фарс уыдзæн, æндæр ма фарс рахæцдзæн?

— Уый худæг уыди! Ибон хуыцаубон ма мадырвадæлтæм чызгæрвысты куы уыдыстæм, уæд хъазты дыууæ усы бадгæ байæфтам. Фæндырдзагъд куы фæсабыр, уæд дзы, мæнмæ амонгæйæ, иу иннæмæ дзуры: «Мæнæ ма ацы чызджы дæ лæппуйæн ракур»...

Уыцы ныхæстæ йын æрымысгæ кæй нæ уыдысты, уый ма уыргæ куыннаæ бакодта, фæлæ сæ Тимæйæн йæ фарсыл хæцын куыд хъуамæ бауагътаин æмæ йын афтæ зæгъын:

— Мæнмæ гæсгæ, уыцы ус кæнæ цæстæй хъуаг уыд, кæнæ сæрæй!

Ногæй та йыл худæг бахæцыд...

Дунейы рухс цы дыууæ лæппуйæн фенын кодта, уыдон тыххæй ницы зæгъын. Мæхинымæр, суанг Тимæйы куы нæма базыдтон, уæд дæр цæмæ бæллыдтæн, уый ма цæстæй федтон.

Уæдæ Дунетхан дæр йæ цæрæн хæдзар ссардта. Мухарбегæн æй нæ хæрæфырттæ бацамыдтой. Сæ лæппу ма кæм фены, уым уыцы хабары кой æнæракæнгæ нæ фæвæййы. Бафæрсы ма Дунетханы цардæй. Кæд, дам, нæ искуы фелгъитут, йæ хъуыддаггæнæг мах кæй уыдыстæм, уый тыххæй. Никуы йын ницæмæй рахъаст кодтон. Æдзух мын ахæм ныхæстæ кæй фæкæны, уымæ гæсгæ мæм афтæ фæкæсы, кæд ын, зæгъын, Дунетхан искуы исты загъта, кæнæ æндæр искæмæй исты æрхъуыста.

Мухарбег у æмæ дзы ницæмæй хъæстаг дæн. Фыццаг хатт æй куы федтон æмæ мæм цы хуызæн лæг фæкаст, ма уыцы хъуыды абон дæр нæ аивтон. Уæдæ сæ бинотæй дæр, кæд сыл мысгæ æркæнон, æндæр сæ ницæмæй рахъаст кæнын ма бон у.

Бæди бынтон æндæр уавæры ис. Уый, зондджын лæджы загъдау, кæимæфæнды хæрыныл не сбæддзæн, фæлтау æххормаг уæвын йæхицæн хуыздæрæн равзæрдзæн. Уый ма тынгæй-тынгдæр уырнын райдыдта. Алкæмæн дæр йæ амонд конд у. Хъысмæты нывы карстæй иуфарс ахизæн никæмæн ис...

Дунетхан Уырызмæг æмæ Сосланимæ фæхъазыд æмæ фæстæмæ рацыд. Уырызмæг йæ фæдыл рауад æмæ йын, махмæ дæр хъуыст, афтæмæй йæ хъусы бадзырдта:

—Ма-иу дæ ферох уæд.

—Нæ ма ферох уыдзæн, ма тæрс,—зæрдæ йын бавæрдта Дунетхан.

Дунетхан мæм йæ цæст æрныкъуылдта æмæ, Уырызмæг фæстæмæ кæцæй рауад, уыцы уаты куы фæмидæг, уæд мын афтæ:

—Йæхицæн дæр ахæм машинæ æлхæнын кæны.

—Омæ уæртæ сæ машинæтæн ныккæнæн куы нæ и, уæд ма йæ цавæр машинæ хъæуы?

—Охх, Хъазыбег, уый сывæллон у!—йæхи мыл сцагъта Дунетхан.—Æз ын балхæндзынæн, дæу ницы хъуыддаг ис. Кæсыс?

—Уыцы «кæсыс» æмæ ды!

Мах æрдхæрдтæ стæм, уый æмбар. Кæсыс?

Зелимыл дæр та йæ мады митæм худæг бахæцыд. Ахæм заман йæ цыфæнды куыст дæр фæуадзы æмæ Дунетханæй йæ цæст нал фæисы, йæ алы «кæсыс?»-æн дæр йæ хъæлæсыдзаг ныххуыды...

Дунетханитæ куы ацыдысты, уæд канд къаддæр нæ фестæм, фæлæ нын цыма цыдæр нал фаг кодта, афтæ мæм фæкаст. Дунетхан Бæдийы хуызæн дæр нæу æмæ мæ хуызæн дæр. Йæ зæрдæйы конд дзæвгар парахатдæр у. Бирæ адæмы 'хсæн йæхи хуыздæр æнкъары, хъæлдзæгдæр у, йæхимæ амондджындæр фæкæсы. Æз æмæ Бæди æндæр зондыл хæст стæм. Бирæ адæм кæм ваййы, уым нæ дыууæ дæр нæхи сидзæрхуыз фенкъарæм. Æмæ кæд Бæдийæн, кæимæ йæ нæ фæфæнды, уыдонæй йæхи иппæрд канын йæ къухы æфты, уæд мæнæн мæ цард бынтон æндæрхуызон уавæрты ивгъуыйы. Мæ чысылæй фæстæмæ дæр раздæуагыл нымад никуы уыдтæн. Суанг-иу дыууайæ кæимæ баззæдтæн, уымæн дæр мæхи хистæр никуы рахуыдтон. Уыцы хъуыддагыл уымæй размæ никуы ахъуыды кодтон. Искæй фæдыл-иу куы цыдтæн, æнæнхъæлæджы-иу мын фæндагамонæг куы фæзынд, уæд ма мын-иу ахсызгон дæр уыди. Къобосты хъæдмæ хъæндæлытæм цыбырдæр фæндагыл никуы никæй ахуыдтон. Æрыскъæфджындæр бынат æнæ искæй æххуысæй никуы ссардтон. Фæсхъæуатмæ адджынуидаг агураг мæхи разæй цæуæг никуы акодтон, уымæн æмæ дзы, кæд иу ран дæр æмæ иннæ ран дæр иннæтæй къаддæр хæттыты никæмæй уыдтæн, уæддæр фæндæгтæ мæ зæрдыл нæ дардтон æмæ мæ тынг куы фæндыдаид, уæддæр искæй мæ фæдыл ахоньмæ мæ ныфс никуы бахастаин. Уымæ гæсгæ цыфæнды хъуыддаджы дæр разæй никæцыран цыдтæн. Уымæй мæхи дæлджинаггондыл никуы нымадтон. Нæ фæлæ ма мæм хуыздæр дæр каст, хъуыддагтæ мæнæй хуыздæр чи зоны æмæ, зæрдæдарæн кæуыл ис, ахæмтæ мæ разæй кæй цæуынц, уый.

Фæлæ царды куыд арфдæр ныгъуылдтæн, афтæ мæ йæ уылæнтæ тынгæй-тынгдæр размæ схуыстой æмæ æппынфæстаг æрлæуыдтæн дæсгай адæймæгты сæргы. Фæсивæды газетмæ куы рацыдтæн, уæд-ма ахæм хъуыдыты ахæсты бахаудтæн. Ахæм адæмы сæргы æрлæууон, уый аккаг мæхи нæ хуыдтон. Цыма, цы адæмы бæрны бацыдтæн, уыдоны фаг хъаруыи хицау нæ дæн, афтæ мæм каст. Ноджы, куыст кæй нæ зыдтон, уый та мæ бынтон амардта. Зонгæ та йæ куынна кодтон?! Уымæй размæ мæхæдæг иу æмæ дыууæ радиобакасты нæ бацæттæ кодтон. Фæлæ уыдонæй иу дæр æз æххæст цæттæйыл нæ нымадтон. Æз-иу æрмæстдæр архайдтон, фыссын кæм хъуыди, уыцы ран. Бакастæн та фыст йæ 'мбисы бæрцыл нымад дæр нæ цæуы. Мæнæн та-иу иннæ хъуыддагтæ дарддæр радиойы кусæг йæхæдæг ахæццæ кодта. Стæй ныхас канд ууыл дæр нæ цæуы. Радиойы куыст цæмæдæр гæсгæ зæрдæйыл не 'мбæлди. Бын-

дурондзинад дзы кæй нæ уыд, уымæ гæсгæ. Бындурондзинад та мæм цы нæ каст? Æппæт фæллæйттæ дæр-иу ныхæстимæ кæй атахтысты, сæ фæд дæр-иу кæй нал аздад, уый. Уæдæ дзы бæрнондзинад дæр уæлæнгай æвæрд уыд. Газеты ахуырæй амы куыст цæсты фаг нæ ахæдыдта. Бакастæн-иу цы хъæлæстæ фыст æрцыд, уыдон-иу мыхуыргондæй куы кастæн, уæд-иу мæ сæрыхъуын арц сбадт, афтæмæй сæ адæмы 'хсæнмæ куыд ауадзæн ис, зæгъгæ. Мæ хъуыды-иу кæмæн бамбарын кодтон, уый-иу мыл йæхинымæр, куыд æмбæлд, афтæ худæгæй мард, стæй мын-иу хъæрæй, сæрыстырхуызæй загъта: «Хъусгæ йæм куы кæнай, уæд хорз уыдзæнис». Мæнæн та-иу ахæм заман мæ зæрдыл газет æрлæууыд. Ахæм фыст мыхуыры рауадз, уæд уацхæссæгыл къуыппæн зарæг скодтаиккой.

Рæстæг цыди. Куысты лыстæг хабæрттæм лæмбынæгдæр кæсын райдыдтон æмæ дзы чысыл цæуылдæртимæ сразы дæн, фæлæ сæйраг хъуыддагтæм мæ цæстæнгас нæ аивтон. Ноджы ма мын нæ диктор, кæддæр кæимæдæр хæснагыл цы ми бакодта, уый куы радзырдта, уæд мæ ноджы тынгдæр бауырныдта, радио æмæ газет, арв æмæ зæххау кæрæдзимæ дард кæй сты

Уыцы хабар та афтæ уыдис. Диктор Зæрондхъæуы уазæгуаты уыдис æмæ дзы йæ 'рдхæрдтæ ракуыртой, цæмæй сын радиойæ сæ хъæуы кой скæна. Диктор исты æрмæг ныффыссыны бæсты бавдæлд, æмæ боныхъæды тыххæй бæрæггæнæнтæ куы лæвæрдта, уæд дзы ахæм хъуыдыйад дæр фæкодта: «Зæрондхъæуы сæрмæ баддзæн мигъ». Ахæм хъуыддаг дæр та, зæгъæм, газеты æрцыдис, зæгъгæ, уæд йæ фæдыл цытæ расайдтаид, уый цæстытыл зынауайынгæнæн нæ уыд. Уыцы хабæрттæм гæсгæ дын, куысты арф аныгъуылын, цыфæнды тынг дæ куы фæндыдаид, уæддæр нæ бантыстаид. Уæвгæ арф аныгъуылæн цы куысты нæй, ахæм, æвæццæгæн, зын ссарæн у, фæлæ мæнмæ цæмæдæр гæсгæ афтæ каст.

Æнæуи та, мæ дæлбар чи уыд, уыдон сæ куыст зыдтой. Чи хуыздæр, чи — хуыздæрхъуаг. Мæнæй йæ исчи æвзæрдæр зыдта, уый зæгъын мæ бон нæ уыд. Фæлæ æфондзы бынмæ куы бацæуай, уæд уæрдонæн æнæласгæ цы хос уыд. Æмæ йæ æз дæр ластон. Ластон æй, цы бирæ æххуысгæнджытæ мын уыди, уыдоны фæрцы Æрмæст се 'ппæт размæ нæ хæцыдысты. Иутæ, цыма хæцынц, сæхи афтæ дардтой, иннæтæ та йын цæлхдуртæ æвæрдтой, кæм та — фæстæмæ хæцыдысты. Кæй зæгъын æй хъæуы, цæлхдурæвæрджытæ æмæ фæстæмæхæцджытæ сусæгæй архайдтой, фæлæ цыфæнды сусæгдзинадæн дæр искуы æнæараргомгæнæгæ нæ ваййы.

Хæргæнæджы æдзухдæр раздæр базонынц, уымæн æмæ йæм æмбæхст ницы ваййы. Куыстыл æнувыд чи уыд, хинай чи нæ цыд, æххуыс мæ кæм хъуыд, уым мæ æнæдзургæйæ чи 'мбæрста, уыдон æнцонæй сбæрæг сты. Мæ ныхмæ чи архайдта, фæкæлон æмæ мауал сыстон, уымæ чи бæллыди, уыдон дæр сæхи бамбæхсын нæ бафæрæзтой æмæ сæ сабыргай кæрæдзийы фæдыл сæхи къæхтæ хурмæ хастой. Сæхи къæхтæ уымæн, æмæ сыл сæ хъуыддæгтæ комдзог цыдысты. Къуыбылой цасфæнды куы халай, уæддæр иуахæмы йæ кæронæн æнæразынгæ нæ ваййы.

Дис цæуыл кодтон: цал раны куыстон, уал раны мæхиуыл бавзæрстон мæнгарддзинад Алкæмæдæр-иу æмхуызон цæстæй кастæн, фæлæ-иу цыбыр рæстæджы фæстæ рабæрæг, кæцыдæртæ галиу зондыл хæст кæй сты æмæ сæ кæй нæ фæнды иннæты æмцыд кæнын. Афтæмæй-иу мын фæзынди, мæн йе знаг чи хуыдта, æз та — мæ ныхмæ тохгæнæг, ахæмтæ. Цæмæн афтæ уыд, уымæн абон дæр мæ бон дзуапп раттын нæу. Иу хъуыддагыл кусджытæ цæуыннæ хъуамæ уой иу зондыл хæст? Цæуыннæ хъуамæ кусой иумæйæг хорздзинадыл, æппæтæн дæр пайда чи уыдзæн, ууыл. Куы зæгъын, кæмдæриддæр кусын райдыдтон, уым-иу мын æнæмæнг знæгтæ фæзынди, мæхи хъахъхъæнын мæ кæмæй хъуыд, мæ хорздзинадæй йæ цæстысынндз чи уыдта, ахæмтæ.

Радиойы ахæм адæймаг уыдис æрмæстдæр иу — Винерæ. Иннæтæй кæй уæлæнгай зыдтон, кæй — хорз, фæлæ дзы мæхицæн знаг никæй хуыдтон, стæй се 'хсæн ахæмтæ разынндзæн, уымæ дæр не 'нхæлмæ кастæн. Рæстæг куыд цыди, афтæ дзы, чи цы уыд, уый тынгдæр æмбарын райдыдтон. Разынди дзы алыхуызæттæ дæр. Сæ фылдæр Дзенагойы хуызæн курдиатджын æмæ куыстуарзон уыдысты, уый зæгъын мæ бон нæ уыд, стæй афтæ уæвгæ дæр никуы ваййы. Фæлæ Дзенагойы хуызæн куыстыл æнувыдæй сæхи бирæтæ æвдыстой. Уыдис дзы, кусын чи зыдта, афтæмæй рогæй цæуын чи сахуыр æмæ уаргъ йе'ккоймæ хæстæг чи нæ уагъта, ахæмтæ дæр. Уыдон сайдæй цыдысты се'мбæлттыл — кæд сайдæй кæуыл цыдысты, уыдоны сын æмбæлттæ рахонæн ис, уæд иумæйæг кæвдæсæй та архайдтой фылдæр хай атоныныл æмæ сын уый æнтысгæ дæр кодта.

Лæг цæуыл сахуыр уа, уый та зын халæн у. Кæйдæр хай куы хæрай, кæйдæр дон куы нуазай, иу бон нæ, фæлæ бирæ рæстæг, уæд дæм фæстагмæ афтæ кæсын райдайдзæн, цыма дæхи хай хæрыс, дæхи дон нуазыс æмæ дын цасфæнды куы

дзурой, рæдигæ кæныс, афтæ кæнын не 'мбæлы, зæгъгæ, уæддæр дæм нал хъардзæн, дæ рæдыд сраст кæнынмæ дæм чи сида, уымæй де сæфт уынын райдайдзынæ, раст ныхасмæ байхъусыны бæсты йæ ныхмæ тохы бацæудзынæ, тæккæ чъизидæр хотыхтæ райсдзынæ æмæ дæ уромæг уромын нал фæраздзæн.

Цæрæнбонты мын фæлынд адæймагæй æнаддæр нæй, хин æмæ кæлæнæй ме сæфт уынын, искæуыл гадзрахатæй чи цæуы, уымæ куыдфæндыйы цæстæй никуы акастæн. Æмæ та ацы ран дæр ахæмтæ разынд. Разынд нæ, фæлæ мæ тæккæ размæ фесты. Куыд хъуамæ бацъынд кодтаин мæ цæстытæ, сæ мæнгард митæ арвы хъугæй бæрæгдæр куы уыдысты, уæд! Æз сæ, ничи мын æххуыс кодта, афтæмæй базыдтон, стæй æппæты фæстагмæ. Иннæтæ сæ зыдтой. Афæдз æмæ дыууæ азы нæ, фæлæ бирæ азтæ. Æмæ, цыма ницы уынынц, сæхи афтæ дардтой. Мæнæн та афтæ мæ бон нæ уыди. Хæраммæ кæсын никуы фæрæзтон, тæригъæд мæм-иу каст. Æвæццæгæн мын знæгтæ дæр афтæмæй фæзыны, ме сæфтмæ бæлджытæ адæмы 'хсæн мæхæдæг ссарын, сæ хотыхтæ сын мæхимæ мæхæдæг саразын.

Чи зоны, уым хорзæй ницы ис. Аппарын кæй хъæуы, ахæм минуæг у, фæлæ хорз минуæг дæр æмæ æвзæр минуæг дæр æнцон аппарат куы уаиккой, уæд адæм иууылдæр хæртæй агæпп кæниккой, иу дзы иннæйы знаг нал хонид. Фæлæ «куы уайд»-æй цард нæй. Адæмы æхсæн ахæстдзинадтæ бирæ вазыгджындæр сты æмæ сæ цæрæнбонты тох уымæн не 'нцайы, æвзæр дзы хорзы сæфтмæ уымæн бæллы, раст æмæ зылын фæрсæй-фæрстæм уымæн цæуынц. Нæ уыд мæнæн дæр мæ бон, цы чъизи митæ уыдтон, уыдон нæ уынын æмæ та мæхицæн ног фыдæбæттæ æрымысыдтæн...

VI

Дард бæлццон, дам, йæ райгуырæн бæстæм куы 'рæфты, уæд æм афтæ фæкæсы, цыма ног райгуырæд. Æз дард бæлццон нæ дæн, бирæ рæстæг дæр æдде никуы фæвæййын, фæлæ мæ хъæумæ цал хатты æфтын, уал хатты ногæй мæ сабидуг раздæхы, мæ цæстыты раз сыстынц ивгъуыд бонтæ, мæ зæрдæйы рæсугъддæр бынаты чи æрцард, уыцы нывтæ. Нины дæр æмæ зианы заман дæр, цыфæнды æнæвдæлон куы ваййын, фæстæмæ цыфæнды тагъд куы фæкæнын, уæддæр мæ хæдзары рæзты суаиын кæнæ æруайынæн рæстæг ссарын. Нæ хайы дæллаг фæрсты хъæугæронмæ ахæццæ ваййын æмæ быдырыл мæ цæст ахæссын. Цы гыццыл æмæ мæм къуындæг фæкæсы, кæддæр,

сывæллоны цæстæй кæсгæйæ, йæ арæнтæ арвы кæрæттæм кæмæн æххæстысты, уыцы «хайы кæрон»—афтæ хуыдтам æппæт бинонтæй дæр, нæ цæхæрадоны фæстæ суанг Куыройдоны онг кæрдæгæмбæрзт тьæпæн. Уæвгæ канд хуымæтæджы кæрдæг нæ зад йæ зæххыл. Уыдис дзы цымарабынтæ æмæ суанг малтæ дæр. Сæ былгæрæтты зади, астæумæ чи æххæст, цыргъбырынкъ судзинæнгæс ахæм дзалагæрдæг. Бындзарæй-иу ыл арæхстгай куы схæцыдаис, уæд-иу йæ уидагрæбынæй фæхицæн уыдаид, æмæ-иу дзы мах ехсытæ сбидтам. Фылдæр—æртыгай тæгтæй, фæлæ дæсныдæр чи уыд, уыдон арæхстысты цыппæргай тæгтæй бийынмæ дæр. Ахæм ехс та-иу рауад ставддæр æмæ фидардæр. Йе'ддаг бакаст дæр-иу цæсты тынгдæр ахадыдта. Уый хыгъд æртыгай тæгтæй быд ехсæн йæ цыкк цъæхснагдæрæй хъуыст.

Нæ хайы кæрон— йæ хæдфæстæ, зæхх хъæздыгдæр кæм уыд, уым бирæ уыди гакъундела, йæ цъар сæнк кæнæ хъæндæлыы хуызæн астигъын кæмæн фæхъæуы æмæ, хæрынæн бæзгæ, ахæм зайæгой. Диссаг цы у, адæймаг, дам, дзы расыг кæны, зæгъгæ, хъуыстон, афтæмæй дзы цас фæхордтон— иу хатт йеддæмæ йын йæ арахъхъы миниуæг никуы бавзæрстон.

Ныккæнæн дзы нæ уыдис битынайнæн. Иуæй-иу рæтты-иу афтæ бæрзонд фæцыд, æмæ пысырайæн бар нæ лавæрдта. Фос кæдæм æфтыдысты, уыцы рæтты цы битына зади, уый-иу баззад дзæвгар ныллæгдæрæй. Куыройдонмæ хæстæгдæр, чысыл æмæ рæстæмбис суадæтты сæрты æнæдзабыртæ раласгæйæ зындæр бацауæн кæдæм уыд, уым фембæлдаис æрыскъæфтыл дæр. Сæ сырх-сырхид цæстытæ-иу куы иу ранæй фертывтой, куы—иннæ ранæй. Тæккæ ставддæртæ—цæстдзыдæй тарстысты, цы!— хъоло æмæ мæнтæджы сыфты бын æмбæхстысты

Æрыскъæфджын бынæттæм сæхи хæстæг ластой урс дидинджытæ, мæнæ лыстæг æмæ даргъ æрдæгбæгънæг зæнг кæмæн ис æмæ-иу раздæр «хæцдзæн- нæ хæцдзæн», уый фæстæ та «уарзы- нæ уарзы»-йæ кæмæй хъазыдысты, уыцы урс дидинджытæ. Йæ урс-урсид сыфты астæу цы рæсугъд бур зиллак ис, уымæ басмудынæй хуыздæр-иу мæм ницы каст. Цыдæр диссаджы тæф-иу дзы ракалд, адæймаджы уæнгты-иу чи ахъардта. Цæмæдæр гæсгæ-иу мæм афтæ каст, цыма-иу ахæм сулæфты фæстæ фестырдæр дæн. Бирæ хæттыты-иу ме уæнгтыл дæр схæцыдтæн, цыма-иу мæхицæн уайдзæф кодтон, дæ дæргъыл куы бафтыд, уæд дæхи бæрзонддæр цауыннæ

сисыс зæгъгæ. Урс дидинæгмæ абон дæр кæддæры цæстæи кæсын Кæмфæнды йыл куы фембæлын, уæддæр ыл мæ цæст æнæрхæсгæ нæ фæвæййын. Ныккæсын ын йæ гыццыл бур чыримæ, йæ тæфæй йын сулæфын, æмæ та нæ хайы кæрон мæ цæстытыл ауайы.

Нæ хъæугæрон дæр æмæ нæ иннæ быдырты дæр тынг бирæ дидинджытæ зади, фæлæ дзы урс дидинæджы хуызæн мæ зæрдæйæн æппæты адджындæр фæци бур дидинæг. Адæймаджы армытæпæны дæргъæн, цъæх-цъæхид сыфтæ йын. Уалдзæджы тæккæ райдайæны-иу фæзындысты. Иннæ дидинджытæн-иу сæ кой дæр нæма уыди, уыдон-иу æхсæр, фæрвæмæ тыртыйы къудзиты бынæй æрттивын райдыдтой. Æрттивгæ та-иу кодтой уыцы дæргъæццон сыфты астæу-иу лыстæг зæнгтыл цы бур-бурид зад дидинджытæ фæзынд, уыдон гыццыл копоратæ. Адæймаг-иу сæм куы басмыста, уæд-иу фындзыхуынчъытæ айдзаг сты æнахуыр диссаджы тæфæй. Цыма-иу уалдзæг йæ рæсугъддинад æмæ хæрздæф иууылдæр уым нывæрдта, адæймагмæ-иу афтæ каст. Уыдон та задысты, Куыройдоны был фыццагдæр къудзитæ кæм фæзынд, уырдыгæй райдай, æмæ суанг Уæлмæрдтыбылы онг. Уæлдай арæхдæр сыл фембæлæн уыд, Уæлмæрдтыбылæй дæлæмæ цы бæрзонд къудзитæ рæзы, уыдоны бынты цы суадон уад, уый былгæрæтты. Бур дидинæг-иу куыд раджы фæзынд, сæфгæ дæр-иу афтæ раджы æрбакодта, хæцдзæн-нæ хæцдзæн та-иу суанг æрæгвæззæгмæ кæрдæджы сæрты касти. Æвæццæгæн, зыдта, махмæ нæ фыдуаг миты тыххæй арæх хæцын кæй хъуыд, уый, æмæ-иу афтæ бирæ уымæн бафæстиат. Кæсаг ахсынæй æрæгмæ здæхгæйæ, кæнæ хъæндæлыдзуанæй байрæджы кæнгæйæ æмæ ма бирæ æндæр цæйдæрты тыххæй. Нæхимæ нæм хæцдзысты æви нæ, уый базоныны тыххæй-иу урс дидинæджы къоппа ратыдтам æмæ-иу нæхицæн «фæрсыныл» фестæм. Дидинæджы сыфтæ-иу радыгай тонын райдыдтам, хæцдзæн, нæ хæцдзæн дзургæйæ æмæ-иу фæстаг сыф «нæ хæцдзæныл» кæмæн æруад, уый-иу йæхи амондджыныл банымадта. Иннæтæй дæр-иу йæ уавæрыл ничи сразы. Æндæр дидинджытæ-иу ратыдта æмæ-иу, цалынмæ «нæ хæцдзæн»-мæ бахæццæ, уæдмæ нæ ныуагъта...

Нæ хъæугæроны зайæгойты æхсæн мын уыдис, кæй нæ уарзтон, ахæмтæ дæр. Йе 'цæг ном, куыд хуыйны, уый абон дæр нæ зонын, фæлæ йæ мах «куыдзы 'хсыр» хуыдтам. Æхсыры кой дзы хуымæтæджы нæ уыд, йæ кæцыфæнды хай дæр ын. У куы ратыдтаис, уæддæр дзы зевает урс-урсид æхсыры хуы-

зæн тæнгæд ракалдаид, Уырзæй-иу æй куы асгæрстаис, уæд, куыд бæзджын уыд, уый бамбæрстаис: æнгуылдзтæ-иу кæрæдзиуыл ныхæста. Йæ бакастмæ ницы аипп уыди. Уыцы цъæх-цъæхид æмæ йын цардæфсæст тыппыр сыфтæ уыди. Йæ зæнг дæр зæххыл лæууыди фидар. Дымгæйæн тасын дæр æмæ сæттын дæр никуы бакуымдта, фæлæ йæ уæддæр иннæ кæрдæджы мыггæгтæ æмæ дидинджыты æхсæн хулон кодтон, куы-иу æй ауыдтон, уæд-иу йæ иуфæрсты азылдтæн, цыма йыл æнæмæнг бандзæвдзынæн, фæхъæн уыздæн æмæ «куыдзы 'хсырæй» сахуырсыдзынæн, уый хуызæн. Ахæм цæстæй ма кастæн бæрæзæмæ дæр. Уый махмæ хæстæг иунæг ран йеддæмæ нæ зад: нæ бакоммæ чи цард, уыдоны рæзты Урсдоны 'рдæм куы фæцæйцæуай, уæд сæ цæхæрадоны кæронмæ æввахс кауы рæбын. Йæхицæн бынат æркодта иу чысыл сакъадахгонды æмæ-иу алы уалдзæг дæр адæймаджы бæрзæнды бæрц хæрдмæ фæцыд æмæ иу суанг фæззæджы астæумæ уыцы цъæхæй лæууыд. Фос æй нæ хордта, маргъ æм нæ тахти. Мæнæн йæ уынд дæр æнад уыд, йæ тæфæй та йын бынтон ме сæфт уыдтон. Уый лæппутæ базыдтой, бæрæзейы сыфтæ-иу сæууæрстой, фæстæты-иу мæм æрбахъуызыдысты æмæ-иу мын æй мæ цæсгомыл сæууæрстой. Уыцы ныв куы 'рбаймысын, уæд мæ сæр хылымайы тæфæй разилы...

О, нæ хайы кæрон мæм кæддæр æнæкæрон касти. Нæ рæуæдтæ иу хизгæ-хизгæ Елмæрзайы суадоны цурмæ куы схæццæ сты, уæд-иу сæ раздахынмæ зивæг кодтон, дардмæ цæуын мæ кæй хъуыд, уый тыххæй. Ныр Елмæрзайы суадон нæ, фæлæ уымæй цалдæр хатты дарддæрмæ дæр кæсын, æмæ йæм цыма цалдæр санчъехмæ бахæццæ уаин, афтæ мæм зыны. Къутутæ, Уæлмæрдтыбыл, Таг — цыма сæм биноклæн йæ хæстæгдæргæнæн цæстытæй кæсын, уый хуызæн мæм æрбаввахс сты. Мæ саибонты кæд исты дардыл нымæдтон, уæд— хъæуыбын. Уынгты-иу æм куы акастæн, уæд æй дзæбæх уынгæ дæр нæ кодтон, нæ хайы кæронæй йæм-иу куы кастæн, уæддæр кæм æмæ кæм уыдис! Ныр мæм уый дæр арвы кæронау нал кæсы. Мæ зонгæ къахвæндæгты уайтæккæ дæр ныххæццæ уаин.

Фæстаг рæстæг мæ нæ хъæумæ мæ къах арæхæй-арæхдæр хæссы. Нæ хъæуы уæвгæйæ та, куы зæгъын, æнæмæнг бабæрæг кæнын нæ хæдзар, мæ цæст ахæссын нæ цæхæрадоныл. Уæвгæ ма цæй «нæ цæхæрадон» у. Кæд ма йæ зæхх у йæхицæй, æндæр æм йæхи хуызæнæй ницыуал ис. Æппæты зындæр мын у, нæ даргъ бæлæстæй иу дæр кæй нал баззад. Кæмдæр сыл.

-мæ зæрдæ худгæ дæр кæны. Ау, иу дзы йæхи дæс æмæ ссæдзæз-ваг куыннæ скодта?! Фæткъуыйæ, балæй, чылауийæ. Бæлæсты хуыздæр фæуæд нæ хæрисбæлас, нæ хайы чылыммæ уæллаг кæронырдыгæй нæ сыхæгты арæныл цы хæрисбæлас сагъд уыд, уымæй зæгъын. Уый кой ма амæй размæ дæр кодтон, стæй ма йæ, кæд æгас уон, уæд бирæ хæттыты æрымысдзынæн, абон дæр ма кæддæры хуызæн йæ бынаты кæй лæууы æмæ алы уалдзæг дæр цъæх сыфтæр кæй рафтауы, уый тыххæй. Цы зæххыл райгуырды, ууыл кæй нæ сыстырзæрдæ, уадынзтæ кæнынмæ мын йæ бирæ къалиутæ æнæвгъауæй кæй фæлæвæрдта, мæ ивгъуыд бонтæн мын иунæг цæстуарзон цардæгас æвдисæн кæй у, уый тыххæй, стæй ма ноджыдæр бирæ цæйдæрты тыххæй.

Мæ хæрисбæласы кой кæнгæйæ, æнæзæгъгæ нæй, æрвылаз-иу ыл чи схылд, уыцы хуымæллæджы тыххæй. Уый дæр абоны онг цæры æмæ дидинæг калгæйæ рæстæг æрвиты. Алы уалдзæг дæр сывæллонау райхъал вæййы æмæ саби йæ мады хъæбысмæ куыд схилы, афтæ йæ ахуыр фæндагыл хæрисмæ сбыры, сызгъæрин коцоратæ ракалы æмæ та иннæ уалдзæджы æрцыдмæ æнхъæлмæ фæкæсы. Дыууæ уарзонæн, куы фæкувынц, уæд сын ахæм арфæтæ фæкæнынц «æмзай-æмзæронд баут!», зæгъгæ. Хæрис æмæ хуымæллæг æмзай кæнынц, фæлæ æмзæронд нæ кæнынц. Цы ма уа уымæй бæллиццагдæр!..

Нал ис иннæ бæлæстæй иу дæр. Бирæ чи цæры, иу ахæм бæлас дзы уæддæр куы уыдаид! Дыргъ дæр ма дæттæд, уæддæр бирæ цæмæндæрты æвдисæн чи уыдаид, æмæ абон зæрдæйæн цин чи хастайд, бонтæ æмæ цаутæ чи мысын кодтаид. Ахæм бæлæстæ та бирæ сты. Куыд дзурынц, афтæмæй мингай азтæ чи цæры, ахæм бæлæстæ дæр ис. Уыдонимæ ахæцын мах бæлæстæй никай бон у, фæлæ, дыгай-æртыгай, чи зоны, ноджы фылдæр фæлтæрты чи бабæтта, ахæм бæлæстæ ис æмæ уыдонæй искæцы мæ зæххыл сагъд куы 'рцыдаид, уæд зæрдæйæн æхсызгондзинад хæссæг уыдаид...

Уæддæр та «куы уыдаид»-мæ æрхæццæ дæн. Цы ис, уый хорз у. Цы уыдис, уый дæр хорз у. Мæ кæддæры зад балтæ нал сты. Йæ фæд дæр никацæйуал зыны нæ гыццыл цæхæрадоны уæллаг къуымы цы бæрзонд, пæлæхсаркъабуджын сырхфарс фæткъуы бæлас— «лыстæг фæткъуы» йæ хуыдтам— уыд, уымæн дæр. Уыдоны хал ахордта, йæ дыргъты хуыздæр хаи цъаймæ кæмæн згъæлд, уыцы шафран дæр. Ноджы раздæр оахуыскъ æхсынцъы бæлас, чылауитæ... Иумæ дæр дзы нæ разынд абонмæ фæцæрыны ныфс, фæлæ сæ уæддæр мæрдтыл

банымайын ма бон нау, уыман ама ма зәрдаһы цаьргайа базадысты, каьддәр дзы цы бынат ахстой, уый аьндәртә нә бацахстой. Мысга сә кәй канын, сә хуыз ма цаьстытыл кәй уайы, цы хуынтәй ма фәхынцыдтой, уымәй ма абон дәр аьфсаьст кәй дән, уый кәд рухсаг заьгыны хуызән у, уәд ма бәләстәй иу дәр мардыл нымад нау, уыман ама цалынма мардән рухсаг заьгаьг уа, уәдма мардтыл нымад нау...

Йә фыдыуәзаьг иу уысм дәр рох каьмәй нә уыд, фәлә бирә рәстаг аьддә фәуәвгаьйә аьппынаьстаг йә хәдзар чи бацагуырдта, иу ахам ләг, дам, афтә заьгта: «Маь цырагь кәйдәр зәххыл басыгьд, ма нәзы ма нәхимә схаьстон».

Тынг маьм хьарынц уыцы ныхәста. Стәй маьм иуцаьсдәр хаугә дәр канынц. Маьнән маь цырагь кәйдәр зәххыл нә басыгьд, фәлә, маь царды фылдәр бонтә каьм арвыстон, уый бынтон маьхи зәхх куы уайд, уәд маь фынты, каьм райгуырдтән, уыцы хьәу цаьмән уынын, каьимә схьомыл дән, уыдоны сураьтә маь цаьстытыл цаьмән уайы? Маь адджын мысинагтә иууылдәр маь сабидугимә баьт цаьмән сты?

Куыд дзурынц, афтәмаьй дыууә-райгуыраьн бәстаьйы уавән дәр ис. Адаьймаг каьм райгуырд амаь йә 'взонджы бонтә каьм арвыста, уый, дам, гыццыл райгуыраьн бәстаь у, инна та— каьцы, Хуыцау йә зонаг! — стыр. Чи зоны, афтә чи хьуыды кәны, ома райгуыраьн бәстаь дихтә чи акодта, уыдон раст сты, фәлә аьз аьндәр зондыл хәст дән. Маьнән, каьм райгуырдтән амаь схьомыл дән, маьхи зонынхьом каьм фәдән, амаь маьхи, цаьйбәрц базонын маь бон уыд, уыйбәрц каьм базыдтон, уымәй стырдаар райгуыраьн бәстаь нәй, стәй мын райгуыраьн бәстаь аьндәр уавьга дәр нәй, уымән амаь каьм нә райгуырдтән, уый «райгуыраьн бәстаь» куыд хьуамаь схаьнон.

Уәлдәр цы ләджы кой кодтон, уый хьысмәт маьхи хьысмәты хуызән рахуыдтон, кәд бирә цаьмәйдәрты хицән кәны, уәддәр. Уый каьмдәрты йә цард арвыста, фәлә ма йә кәроны ләгдзинад равдыста: йә нәзы йә райгуыраьн уәзаьгмаь схаьста.

Маьнән маь цырагь йә судзыны куыст кәны. Куыд мынагдәргәнга цаьуы, афтә маь маь нәзы, каьм райгуырдтән, уырдәм хәссын тынгдәр фгәнды. Маь зәрдиагдәр ныхәстаь Темырхьанән фәкәнын амаь та йын сә, хьәумә куы 'рцыдтән, уәд дәр ракодтон.

— Дәхи хәдзар йеддәмаь дә ницы хьәуы, аьндәр зәхх райсаьн бәргә ис...

Уыцы ныхас фыццаг хатт нә хьусын, фәлә маь зәрдаьйыл никуы сәмбәлд. Кәронмаь йыл хьуыды дәр никуы акодтон.

Стәй мын зәхх дәр каьм ратдзысты? Хьәуысаьр галиуырдәм куы фәзилай, уәд уым дәләмаь ног сых аьркәартт кәнын сә зәрды ис. Амаь, дам, дын, каьцыран дә фәнда, уым зәххы хай радих кәндзыстаьм. Заьгьам, радих мын кодтой. Дарддәр та? Хәдзар дзы сарәзтон — аьхца маьм нәй, фәлә маьм аьнәнхәләдджы каьцаьйдәр 'рбахауд. Уәд маь сыхәгтә чи уыдзысты? Зын заьгән у уый. Сә фылдәр аьрцауәггаьгтә уыдзысты, ууыл дзырд дәр нәй. Чи зоны, нәхи хьәуәй дәр дзы исчи фәуа. Ахам ран адджынаьй фәцаьрдзынән, уый маь нә уырны. Маьхи сых мыедзынән, маьхи сыхәгтә ләудзысты маь зәрдыл. Амаь кәйдәр куыдз аьндәр сыхмаь раьйынмаь куыд цыди, уый хуызән аьз дәр иу ран цаьргә кәндзынән, инна ранмаь та маь зәрдаьйы дзәбәхән цаьудзынән?..

— Аьмбарын дә бәргә, Темырхьан, фәлә маь ды дәр бамбар... Боцитимә ма иу хатт аныхас кән, кәддәра цы заьгьыккой. Хәдзари кой дәр сын мауал саьн, фәлә мын маьхи зәххәй иу гәппәл уәддәр раттәнт. Аьрмәстдәр иу кьуым каьм саразон амаь халсары аьртә хуымы каьм бакаьнон, ахам. Ууыл куы сразы уаиккой, уәд сын, цы зәххы кой кәны, уый дәр райсин амаь йә уыдонән раттин.

— Уый, дәумә гәсгә, гыццыл зәхх уыдзән?

— Цасфәнды дәр уәд...

— Хьәусоветы сәрдаримә ма аныхас кән.

— Цәй тыххәй?

— Боцийы-фыртимә хорз цаьрынц...

— Омаь Боцийы-фырт маьнән ме 'рвад нау...

— Уәддәр минәвар аьдзух маьн фервитыс...

— Маьхи цаьсгом нә хьәцы.

— Маьнмаь дәр куыддәр айв нал кәсы, хьәусоветы сәрдарән та аьнцондәр дзураьн у. Дардмаь йә мауал аьргәавәм, фәлә ма йәм ныууайәм.

Темырхьаны ныфехастдзинад маь фәразәнгаьрд кодта амаь йә машинаьйы абадтыстаьм.

Сәрдаримә айфыццаг ныхас кодтон, уый дын нә дзырдтон? маь зәрдыл аьрбаләууыд, сәрдары иу зианы, Темырхьанимаь цы хабәрттыл дзырдтам, уыдонимаь йә кәй базонгаь кодтон, уый.

— Уый та уәлдай хуыздәр.

Сәрдар йә куысты разынд. Ныхас нәхәдәг райдайыны саьгәсаьй дәр фервәзтыстаьм, йәхәдәг фәраздәр.

— Боцимаь баныхас кодтон. Цыдәриддәр мын заьгтай, уыдонимаь се 'ппәтимә дәр сразы.

— Ома?---фандыди ма бөлвирддзинæдтæ базонын.

— Дæхи зæххыл дын хай дæтты. Кæцырдыгæй, дам, æй фæнды, уый равзарæд.

— Афтæ загъта?— нæ ма бауырныдтой сæрдары ныхæстæ.

— Мæхæдæг дæр ыл фæдис кодтон. Дæхи зæхх та уыдонæн радтон.

— Цавæр зæхх?

— Хæдæгай, гæххæтт дæ ныффыссын ма ферох уæд. Цæмæй дын хъæуы сæр зæхх радтой, уый тыххæй дæ бæсты мæхæдæг ныффыстон гæххæтт. Ныр æй дæхи къухæй рафыссын хъæудзæн. Афтæ мын нæ загътай?

Ахæм ныхас нæм уыдис. Боцитæ мын зæххы хай раттыныл куы сразы уаиккой, уæд сын æз, хъæуы сæр мын цы зæхх раттиккой — уым зæхх кæй райсдынæн, уый тыххæй мын сæрдар фидар дзырд радта— уый раттин. Ныр, куыд бамбæрстон, афтæмæй мын зæхх æнæкурдиат ныффысгæйæ дæр радих кодтой æмæ йæ Боцитæн радтой, мæнæн та Боциты цæхæрадонæй мæхи зæххыл хай равзарæн уыдис.

— Загътон, фæлæ цыма хъуыддаг æгæр суй уайы...

— Æз сæ, куыд æмбæлы, афтæ сараздынæн, æрмæст дæ дæхи къухæй гæххæтт ныффыссын хъæуы.

Ныффыстон гæххæтт, иннæ хъуыддæгтæ дæр афтæ æнцон кæнæн куы уаиккой.

Темырхъанымæ нæ фæндаг нæ хæдзарыл акодтам. «Нæ хæдзарыл», зæгъгæ, нæ машинæ Куыройдоны хиды был ныуагътам æмæ уырдыгæй нæ хайы кæронмæ фистæгæй ссыдыстæм.

Алыхуызон сагъæстæ ма сæ быны скодтой. Боци, кæцырдыгæй йæ фæнды, уыцырдыгæй равзарæд, зæгъгæ, зæгъы, фæлæ цæхæрадон иуырдыгæй дæр зын æрлыгæнæн у, иннæрдыгæй дæр æмæ аннæрдыгæй дæр. Зæгъæм, кæроныл куы 'рлæууон, уæд иуырæм дæр не сфидаудзæн: нæ сыхæй уыдынæн, нæ — быдырæй. Астæуæй дæр æнæхъæн хъæуы ахæм ран хæдзар ничима сарæзта. Уынджырдыгæй æппæты хуыздæр уайд бæргæ, фæлæ иннæ хæдзæртты фæтк фехалдзæн, уымæн æмæ алы сых дæр дæс хæдзарæй арæзт у. Уымæ сты бөлвирд рæтты æвæрд: алыфарсырдыгæй дæр фондз хæдзары, кæрæдзийы комкоммæ.

Уыцы рабар-бабар фæкодтам æмæ иу хъуыдымæ не 'рцыдыстæм, стæй мæм æргом дзургæйæ, ма митæ æгæр къайных кæсын дæр райдыдтой. Ацал-ауал азы «скойы» арæнтæй никуы бахызтæн, ныр дзы, æнхæлдæн, «æри»-йы фæд дæр

фæзынди. Нырма хъуыддагæн, йæ райдайæн у, фæлæ, дарддæр цы уыдзæн, уый дæр хъуыдыйаг уыд. «Уый дæр» нæ, фæлæ «уый» у хъуыдыйаг. Искуы мын «дæлдæр» абад, зæгъæг куы фæуа, уымæй тæрсын хъуыд.

Фæстæмæ раздæхтыстæм. Нæ хайы кæронæй куы ракастæн, уæд ма нæ машинæйы цур æндæр машинæ ауыдтон. Уый дæр Темырхъаны машинæйы хуызæн— сырх. Ма хæрæфырт Дзагко йæ цуры лæууыд Куы фæцæйхæццæ кодтам, уæд машинæйæ йæ бинойнаг Аминæт дæр рахызт. Уый дæр мын къабаз æйæфта: ма фыдыфид уыдоны хæрæфырт уыд.

— Темырхъан, æз дын дæ машинæйæн дæхицæй къаддæр кад нæ кæнын. Йæ рæзты æривгъуыйын ма цæсгом нæ бахъæцыд æмæ, куыд уыныс, афтæмæй æрлæууыдтæн,— дзуры Дзагко дардæй æмæ йæ мидбылты худы.— Алы бон æгас цу, ма мадыфсымæр! Кæдæй-уæдæй ма!— æмæ ма йæ хъæбысы ныккодта.

Аминæт ма куы ауыдта, уæд йæ цæсгомыл æнахуыр рухс сæртывта. Æнæуи дæр ын хъæлдзæг цинæнгæс и, фæлæ йын цин кæнынæн æфсон куы фæвæййы, уæд дзы хуртæ æмæ мæйтæ ракасы. Йæ хурдзаст цæсгомыл рустæ арт суадзынц, цæстытæ цæхæр фестынц, ноджы ма сыл йæ сызгъæрин дæндæгты æрттывд куы бафты, уæд циндзинад ивылæнтæ кæнын байдайы.

— Ды дæ мадыфсымæрыл кæм цин кæныс, уым мæнæн ма хæрæфырты фенд къаддæр æхсызгондзинад æрхаста,— Дзагкомæ дзургæйæ мын ныхъхъæбыс кодта Аминæт.

Хабæрттæ сын куы ракодтам, уæд мын Дзагко, æдзухдæр куыд фæдзуры, афтæ сабыр хъæлæсæй загъта:

— Ардæм дæ кæй фæнды, уый мах дæр хорз зонæм,— æмæ Аминæтмæ бакаст.— Цы зондыл ацæудзынæ, уый дæхицæй аразгæ у, фæлæ кæд ма фæндонмæ байхъусдынæ, уæд дын æй зæгъдынæн...

Дзагкоимæ канд хæстæджытæ нæ уыдыстæм, фæлæ ма уыдыстæм æмгæрттæ дæр. Йæ мадæй бирæ уæздандзинæдтæ зонын. Ма номыл бирæ хуынтæ фæхаста, ма фæдыл-иу хъæумæ чи 'рцыд, уыдонæн бирæ лæггæдтæ фæкодта. Стæй, ма хуызæн хъуыдыгæнджытæ, цы мыггагæй рацыд æмæ цы мыггаджы астæу фæцард, уыдоны æхсæн дæр бирæ ис. Ма фыдæй мын цы хабæрттæ радзырдта, æрмæст уый тыххæй дæр мын æнусмæ хорзæй мысынаг у. Мæнæн, дам, Байма æрвад уæвгæйæ ма хистæр æфсымæры хуызæн уыд. Хъæзтмæ дæр уымæ цыдтæн, æмæ фæстæмæ дæр уымæ здæхтæн. Уæдæ ма Дзагкойæн йæхи хорздзинæдтæ дæр рох не сты. Йæ хæдзары дуæрттæ мын æдзухдæр гом вæййынц. Цалфæнды æмба-

лимæ мыл куы сæмбæлы, уæддæр нæ æнæсуазæггæнгæ никуы рауагъта. Æрмæст горæтаг уазджытæ йын нæ зонынц йæ уазæгуарзондзинад. Йæ дуар ын дыгай-æртыгай рог машинæйдызæгтæ мæ фæдыл, афтæмæй куы бахостон, ахæм рæстæджытæ дæр скодта. Фæстæмæ дзы æдзухдæр сæрбæрзондæй раздæхын. Афтæ зæгъын мæ бон у Аминæтæй дæр. Æмæ Дзагкойы фæндмæ куыннаæ байхуыстаин, кæд æмæ зыдтон, иугæр мын исты зæгъын сфæнд кодта, уæд æргом аздахыны аккаг чи у, ахæм цыдæр кæй уыздæн.

— Дæ хорзæхæй,— мæхи хъусынмæ æрцæттæ кодтон.

— Боцитæ нæ дыууæйæн дæр æцæгæлон не сты. Аргъ дын кæй кæнынц æмæ дæ кæй нымайынц, уый дызæрдыггаг нæу, фæлæ ахъуыды кæн. — Дзагко мæм æрбакаст. Йæ фæлмæн æмæ æнæхин цæстæнгас мæ цыдæр зæгъын домдта, фæлæ цы, уый нæ зыдтон æмæ йæм æз дæр æнхæлмæгæсæджы каст кодтон. Куы ницы загътон, уæд дарддæр дзырдта:

— Кæд дæ фæнды, уæд дын æз мæ хайы æмбис ратдзынæн...

Дзагко дыууæ цæхгæрмауынджы дæлдæр— уыдон дæр мах хуызæн тигъыл, æрмæст уынгæн йæ галиуфарсырдыгæй, цæхгæрмауынгæн та йæ дæллаг фарс — цардысты. Куыроймæ-иу уыдоны рæзты цыдыстæм æмæ-иу сæ сыхы куыйтæй æмризæджы рызтæн. Дыууæ хæдзары уæлдæр сæ чи царди, уыдонмæ та, сусæгæй чи хæцыд, ахæм куыдз уыд. Æдзухдæр-иу сæ дурмæ хуыссыд Йæ рæзты-иу куы фæцæйцыдаис, уæд-иу цыма фынай у, афтæ йæ хъус дæр нæ фезмæлыдаид Иуцасдæр-иу ныуадаис, кæмдæр куыдз дуармæ хуыссыд, уый-иу дæ ферох уыдаид, афтæ дын-иу фæсте дæ къахмæ уыцы æнæсыбыртт, æнæуынаерæй, чысыл раздæр «мæрдфышæй» чи баци, уыцы куыдз фæлæбурдтаид Зыдтон, сæ сыхы чи цæры, уыдоны иууылдæр, фæлæ тынг уæлæнгай. Æмæ мæм ахæм ран хъæуысæр æрцæрынай уæлдай нæ каст. Стæй сæ хорз куы зыдтаин, уæддæр мæхи сыхæй уæлдай æндæр ран æрцæрынмæ никуы хъавыдтæн æз, æмæ Дзагкойæ дæр мæ хъуыды нæ басусæг кодтон.

— Уыцы хайæ дын нæ зæгъын!— бахудагау кодта Дзагко.

— Уæдæ?

— Уæртæ нæ бакомкоммæ æртæ дæргъæй-дæргъмæ гæдыбæласы уыныс?— къухæй ацамыдта Дзагко.

— Михелты цæхæрадоны чъылдыммæ?

— Михелты цæхæрадоны чъылдыммæ мæ зæхх ис, гæдыбæластæ та йæ дуармæ сты.

— Æмæ уый дæ зæхх у? Урсдоны сыхæй кæйдæр цæхæрадон куы уыди.

— Уый раджы уыди, ныр та — «ныр», зæгъгæ, бирæ азты — мæн у...

Мæ зæрдæйы цыдæр зынг ферттывтæ. Цыма дзæвгар рæстæг цы мидхъуырдухæны уыдтæн, уымæй фервæзтæн, уый хуызæн мæм фæкаст. Мæ риуы дзаг афтæ æхсызгонæн сулæфыдтæн æмæ йæ, мæнмæ гæсгæ, мæ цуры лæуджытæ æртæйæ дæр бафипцайдтой. Дзагкойы ныхæстæ цы амьдтой, уый мæ цæстытыл кæронмæ нæма ауад, фæлæ цыдæр æбæрæг æнкъарæны фæрцы зæрдæ æхсызгондзинад фæхъыдзы кодта. Дзагко мæм дзæнæтæй æрвыст лæджы хуызæн фæкаст. Куыд æм æрцыд мæнæн ахæм диссаджы ныхæстæ зæгъыны хъуыды? Чи йын сæ бадзырдта йæ хъусы, æмæ цæмæй зыдта, мæнæн стыр амонд кæй æрхæсдзысты, уый.

Дзагкомæ кастæн æмæ мæ нал уырныдта, цы уынын, уый æцæг у æви мæ цæстытыл исты уайы...

— Æмæ мын уыцы зæххæй дæттынмæ хъавыс?— бафарстон, чысыл раздæр цы ныхæстæ фехъуыстон, уыдоныл нæма 'ууæндгæйæ.

— Æмæ Бестолон дæр афтæ зæгъы?— мæ дызæрдыгдзинад къаддæр кæныныл архайын.

— Ныхасгонд стæм.

Аминæтмæ бакастæн.

— Афтæ у. Фен уал æй, кæд дæ зæрдæмæ нæ фæцæудзæн, уæд та?

Зыдтон уыцы цæхæрадон. Раздæр кæй уыд, уыдон-иу æм кусынмæ нæ рæзты цыдысты. Ахæм нартхор-иу дзы æрзад, æмæ-иу æм æдзухдæр кæсынтыл фæдæн. Зæхх дæр хорз уыд, хъæздыг, фæлæ, донхъуаг кæй нæ уыд, уымæ гæсгæ йын цыфæнды хус рæстæгæй дæр тас нæ уыд. Ахæм æнæкъæвда сæрд-иу скодта, æмæ-иу нартхоры сыфтæ хуры дзæгæрггæнæг тыхтæм— уæлдайдæр сихорафон— хæтæлы хуызæн стымбыл сты Уыцы цæхæрадоны нартхоры бæластæ та-иу салдæттау сæ дыгай-æртыгай æфсиртимæ сæрыстырæй лæууыдысты æмæ дардмæ сау хъæды хуызæн зындысты.

Дзагкойы ныхæсты уацары афтæ тынг бахаудтæн, æмæ мæ фырцинай уæздан ныхас зæгъын дæр мæ къухы нал бафтыд Цалынмæ цæхæрадонмæ цыдыстæм, уæдмæ сæры алыхуызон хъуыдытæ кæрæдзийы ивтой. Дзагко æмæ уал мæ Аминæтæн хуымæтæджы арфæйы ныхас зæгъын уæддæр æмбæлд, фæлæ, сæры цы хъуыдытæ уыд, уыдон дзыхæй зæгъынмæ нæ арæхстæн. Дæргъæй-Дæргъмæ, сæ хус къалиутæ сæ цъæхтæй кæмæн фæфылдæр сты

æмæ йæ царды кæронмæ бирæ кæмæн нал баззад, уыцы æртæ гæдыбæласы цурмæ бацыдыстæм. Сæ бынты калди мæ зонгæ ирд дон. Йæ райдайæн иста иу-дæс æмæ дыууиссæдз сардзины уæлдæр, кæддæр дон кæцæй хастам, уыцы суадонæй.

Дзагко фæйнæгæй быруйы цурмæ бацыд, йæ дзыппæй дæгъæлты бает систа, чи йæ дзы хъуыд, уый ссардта æмæ йæ гуыдыры атыста. Æз нырма ныр фæхъуыды кодтон, цæхæрадонмæ бацæуæны дуар дæр кæй ис æмæ мидæджырдыгæй гуыдырæй æхгæд кæй у. Дуар байгом.

— Рацæут мидæмæ,— дзуры нæм.

Цæхæрадон нæхионæй стырдар йеддæмæ къаддæр нæ уыд. Бирæ цæхæрадæтты уалдзыгон куыстытæ бæрæгæй зындысты, ардæм та адæймаджы къух нæма бахæццæ. Фароны нартхоры хæтæлтæ куыд æркарстой, афтæ сæ бындзæфхæдтæ æнæтындæй лæууыдысты. Зæхмæ ницы фау æрхæссæн уыд. Иу къуыпп, иу дзыхъхъыл дзы цæст не 'рхæцыд. Дур дзы хаснагæн дæр ничи ссардтаид.

— Куыд мын æй дæттыс, уый дзæбæх нæма 'мбарын,— зæхх цы у, уый ма бирæ азты фæстæ ноджыдæр иу хатт фенгæйæ загътон æз.

— Лæвар дын æй кæнын, мæ мадыфсымæр дæ 'мæ,—Дзагкойы уæзбын мидбылхудт æмæ хæлар цæстæнгас баиу сты.

— Уыцы лæвары тыххæй мæн та цы кæнын хъæуы? — цасы аргъ у, уымæй йæ комкоммæ бафæрсынæй бафсæрмы кодтон.

- Дæ зæрдæмæ цæуы æви нæ, уый уал мын зæгъ?

Дзагкойы фарстæн дзуапп раттыны размæ мæ фæндыди Темырханы хъуыды базонын æмæ, цы зæгъынмæ хъавыдтæн, уый цæстæнгасæй равдыстон.

— Дызæрдыг ма истауыл кæныне?—мæхи мын бафарста Темырхъан.

— Дызæрдыг ницæуыл кæнын, фæлæ мæ уæддæр куыддæр нæ уырнæгау кæны.

— Цы дæ нæ уырны?—нæ мæ бамбæрста Дзагко.

— Æндæр хъуыды дæм нал æрцæудзæн?

— Мах ууыл Бестолонимæ дæуæй раздар ахъуыды кодтам. Ацы зæхх кæд æцæг дæ зæрдæмæ цæуы, уæд æй дыууæ раст æмбисы акæндзыстæм, æмæ, кæцы æмбисæй зæгъай, уый—дæу, иннæ—мæн. Баныхас кодтам?

— О, фæлæ ахæм лæвæрттæ исын ахуыр нæ дæн æмæ мæхи куыд дарон, уый бæлвырд нæ зонын... Æхца йын цае хъæуы?

Дзагко та йæ мидбылты бахудт, ме уæхск мын æрцавта æмæ загъта:

— Æхцайы кой дзы нæй. Уый тыххæй иу ныхас дæр мауал скæн.

Ууыл æцæгæйдæр нæ ныхас ахицæн. Фæстæмæ рацыдыстæм. Дзагко гуыдыр сæхгæдта æмæ мæм дæгъæл дæтты.

— Айс æй, мæнмæ ма ис.

Ацы аз дзы куыницыуал бакусон, уымæй тарстæн, фæлæ йæ уæддæр райстон.

— Ныр нæхимæ цомут,— загъта Дзагко.

— Ацы хъуыддаг хъæусоветы сæрдар дæр куы зонид,— батыхæгау кодта Темырхъан,—науæд æм Хъазыбег æндæрхуызон гæххæтт ныууагъта.

— Ууылты нæ фæндаг акæндзыстæм,— Темырханы хъуыдыйыл дыууæ нал загъта Дзагко æмæ машинæйы бадынмæ фæци. Мах Темырхъаниæ йæ фæдыл араст стæм.

Нæхицæй куы рацæйцыдтæн, уæд мыл чи амбæлд, уый æрымысыныл фæхъуыды кодтон, фæлæ йæ мæ сæр нал æрцахста, фæндгæ та мæ тынг кодта, уымæн æмæ йын хорз къах уыд. Ахæм раствæндаг адæймаг стæм хатт фæвæййы.

Хъæусоветы сæрдар йæ куыстæй сихормæ рацæуыныл уыди, афтæмæй ма йæ байæфтам. Нæ фæндтæ кæцырдæм ныззылдысты, уый куы базыдта, уæд дисæй амарди. Æнæуи та мæ фæндтæ йæ зæрдæмæ фæцыдысты æмæ мын æндæр гæххæтт ныффыссын кодта, хæстæгдæр æмбырды уынаффæ кæй рахæсдзысты, уымæй мын зæрдæ бавæргæйæ.

Дзагко уæддæр йæхи фæнд атардта. Нæ нæ ныууагъта æнæ сæхимæ ацæугæ. Иннæ хæттыты хуызæн та дзаг фынджы уæлхъус фæбадтыстæм. Æрмæст йæхæдæг уазæджы бадт кæй фæкæны, уымæй мæ æфсæрмы бафтауы. Нозтмæ хæстæг нæ цæуы, уый иу хъуыдаг у, фæлæ фынгмæ дæр нæ февналы. Кæд зæгъын, нуазгæ кæм фæкæнынц, йæхи афтæ уым фæдары, зæгъгæ, Аминæты куы бафарстон, уæд мын загъта: « Цæмæй цæры, уымæн æз дæр ницы 'мбарын. Мæ фыд-иу афтæ загъта, хæрынæн чи нæу, уый кусынæн дæр нæу. Бестолы-фырт ын йæ уыцы миниуæг куы зыдтаид, уæд, æвæццæгæн, чызг нæ федтаид.

Дзагко Аминæты хъазæн ныхæстыл ахуыр у æмæ йын дзуапп раттын йæ зарды кæрон дæр не 'рæфтыд, æрмæст йæ мидбылты худт.

Фæстæмæ Темырхъантæм куы ссыдыстæм, уæд бынтондæр æрталынг. Мидæмæ цæуынмæ нал хъавыдтæн, фæлæ мæ Те-мырхъан куы фехъуыста, уæд ныхас дæр не суагъта, уынгæй куыд здæхыс, зæгъгæ.

Æргомгом дзурайæ, мæ ныхас мæхи зæрдæмæ дæр нал фæцыд. Цы бинонты æхсæнæй рацыдтæн, уыдонæн хæрзæхсæв зæгъын

уæддæр хъуыд. Темырхъаны бинонты мæт уыйас нæ уыд, фæйнæ ма цæмæй банызтаиккам, ууыл цас хъуыды кодта. Нæ мæ ныууадздзæн, уый куыннæ зыдтон, фæлæ уæддæр æфсоны ныхас загътон, хæдзар бацагурын афон у, зæгъгæ.

Шофыры йæ зæрдæйы дзæбæхæн телевизормæ кæсгæйæ баййæфтон. Уайтагъд йæ бынатæй фестад, фæлæ йæ Темырхъан фæстæмæ æрбадын кодта, нырма афæстиат уыдзыстæм. зæгъгæ. Цыма йын хъыг нæ уыд, афтæ мæм фæкаст. Уыцы рæстæг футбол лæвæрдтой æмæ йын дарддæр кæсыны фадат кæй фæци, ууыл ма цин дæр бакодта.

Мæдинæты фынг дæр цæттæйæ лæууыд. Æрбадыны зонд мæм нал уыд, фæлæ Темырхъанымæ ахæм заман дзураен нæй. Йæхæдæг цы скæрда, уымæй дарддæр ын байхъусæн ницæмæ ис. Тыххæй мæ фынгыл йæ рахизфарсырдыгæй æрбадын кодта æмæ агуывзæйы арахъхъ рауагъта.

— Уæлдай нын уыздæн,— мæхи йæм бакъултæ кодтон.

— Бирæ нал нуазæм.

— Бирæ дæр нæ нал хъæуы æмæ гыццыл дæр.

— Хуыцаумæ скувæм, Уастырджийы ном ссарæм, стæй уæд къæсæрты тыххæй басиддзыстæм...Хуыцауы хорзæх нæ уæд!— æрбакъуырцц мæм кодта йæ нуазæн...

Горæтмæ цы зæрдæйыуагимæ здæхтæн, ууыл мæхицæн басæттынæй дæр нымд кодтон. Æнæнхъæлæджы цин мын тайаг нæ уыд æмæ тыхстæн, куы фæфыдæнхъæл уон, уымæй. Æмæ мæ кæдæмыты нæ ахастой мæ хъуыдытæ. Цы нæ вæййы, мыййаг, Дзагкомæ фæсмон куы 'рцæуа, кæнæ гæххæттытæ мæныл аразгæйæ исты къуырццæвæн куы сæвзæра. Суанг-ма цæхæрадоны раздæры хицæуттыл дæр ахъуыды кодтон, фæстæмæ йæ куы 'рдомой, уыцы хъуыды сæм куы сæвзæра, зæгъгæ. Уыдон уыдысты, мæ ныхмæ чи дзырдта æмæ мын æвиппайды амонд мæ фарсыл хæцын чи нæ уагъта, уыцы хъæлæстæ. Фæлæ мæ фарс чи уыд, уыдон дæр æнцад нæ бадтысты æмæ мæ æууæндын кодтой, Дзагко, йæ фæндтæ раив-баив чи кæны, ахæм лæппу кæй нæу, ууыл.Гæххæттыты тыххæй дæр тыхстагæй ницы уыд. Иннæтæн куыд лæвæрдтой зæххы хæйттæ, афтæ мæнæн дæр ратдзысты. Хъуыддаг аразгæ кæмæй у, уыдонæй иу дæр мæ ныхмæ нæ уыздæн. Уæдæ цæхæрадон раздæр кæй номыл конд уыд, уыдон æм бирæ азтæ ницыуал бар дардтой æмæ дзы хъаугъайагæй исты куы уыдаид, уæд уыйбæрц рæстæг æнцад нæ бадтаиккой. Кæд цыфæнды дызæрдыгдзинады уавæры уыдтæн, уæддæр мæ цин бамынаг кæнын нæ куымдта. Цин кодтон, фæстæмæ мæ райгуырæн къуым кæй ссардзынæн, ууыл

æ сæнтты фидарæй æууæндыдтæн — мæ сабидуджы уæлдæфæй улæфын кæй райдайдзынæн, цы дон нызтон, уый нуазыны фадат мын кæй фæуыздæн. Цин кодтон...

Æмæ цæуыл нæ цин кодтон! Цыфæндыæ дæр мæ бон бауæндын нæ уыд, мæ райгуырæн хæдзар-иу мæм æдзухдæр кæцæй зындзæн, ахæм ран æрцæрыны фадат мæм æрхаудзæн, ууыл. Уæвгæ æдзухдæр мæм зындзæн кæй зæгъын, уымæй бынтон раст нæ дæн, уымæн æмæ сæрды, цæхæрадоны зайæгойтæ, уæлдайдæр нартхор, хылхæдур, æхсынæн хæрдмæ бæрзонд куы фæцæуой, уæд хæдзар баууон кæндзысты, фæлæ уый нымады нæ уыди. Зæрдæйы хуры фарсмæ æндæр хъуыддæгтæ æвæрдтой...

Бæгъæввадæй цы гакъон-макъон къахвæндæгтыл разгъор-базгъор кодтай, дæ къæхты сындзытæ цы быдырты ныхстысты, æмбæхстытæй цы хæмпæлджынты хъазыдтæ, уыцы ран дыл бон изæр кæнæд, æхсæв— бон, дæсгай азты мæхицæн уымæй стыр дæр амонд ницы хуыдтон æмæ æппынфæстаг мæ бæллиц... «мæ къухы бафтыд» мæхинымæр загътон, фæлæ йæ хъæрæй дзурын нæ уæндыдтæн. Цыма дзæнæтæй æртæхгæ маргъ ме уæхскыл абадт æмæ йæм куы бавналон, уæд атæхдзæн, уый хуызæн.

Цыфæндыæ дæр мæм Дзагко хуымæтæг адæймаджы хуызæн нал каст. Хуымæтæг адæймаг мæхæдæг дæн, бирæ азты цы низæй садтæн, уымæн хос скæнын чи нæ бафæрæзта. Дзагкойы та мæ размæ фæкодтой мæныл аудæг тыхтæ. Æвæццæгæн, алкæмæн дæр ис Хуыцауы хай. Мæнмæ дæр уыцы Хуыцауы хайæ минæвар æрцыд æмæ мын зæххы æмуæз уаргъ ме'ккойæ æроста.

VII

Хицауы йæ бынатæй куы сисынц, уæлдайдæр стыр хицауы— стыр хицау та Ирыстоны, мæхи куы зонын, уæдæй фæстæмæ йæ куыстæй барвæндонæй никуыма ацыд— уæд иутæн æхсызгон вæййы, иннæтæн —хъыг. Æхсызгон вæййы, йæхи æфхæрды бынаты чи нымадта, раздæры хицау мын мæ фæндæгтæ æрæхгæдта, размæ мæ нæ уагъта, зæгъгæ, чи хъуыды кодта, уыдонæн. Мае та æрхæссы, хицауы рæстæджы йæ хъул сах кæмæн бадт æмæ йæ бæрзонд къæлæтджын кæй быны сдыу-уæрдæм, уыцы цытуарзаг æмæ кадмæбæлджытæн. Йæхи фæллойдæ чи цæры æмæ ма дзы иннæты дæр чи дары, уыцы хуымæтæг адæм хуымæтæгдæр цæстæй акæсынц ахæм хъуыддæгтæм Ног хицаумæ сæ фылдæр акæсынц æцæгæлон цæстæй, æмæ дзы алчи хинымаер кæнæ хъæрæй цы фæзæгъы, уый иумæйаг мидис рав-

дисынц ǣртǣ ныхасǣй: «Сосойы бǣсты Мосо». Ахǣм хуыдымǣ сǣ ǣркǣны сǣ бирǣ азты зонд, сǣ царды дǣргыы цǣстǣй цы уыдтой ǣмǣ хуысǣй цы хуыстой, уый ǣцǣгдзинад.

Систой Борнǣфы дǣр йǣ куыстǣй. Кǣмǣндǣр йǣ усы мад куы амард, уǣд куыд загъта: «Цǣуыннǣ цин кǣнон, кǣдǣй-уǣдǣй мǣ усы мад амард». Цин кодтой бирǣтǣ, кǣй зǣггын ǣй хуǣуы, фǣлǣ йын йǣ бынаты кǣй сǣвǣрдтой, уый куы базыдтой, уǣд сывǣллоны худын кǣуынǣй куыд тагъд раива, афтǣ сǣ цин бирǣ нǣ ахаста, ǣхсызгондзинад сǣ цǣсгǣмттыл ǣндзыгǣй баззад. Нǣ фыййау дǣр нǣхицǣй уǣд, зǣггыгǣ, цы адǣмы зонд скарста, уыдоны лǣгдон сафтид, сǣ сǣргыы чи ǣрлǣууа, ахǣм дзы нǣ разынд ǣмǣ ǣрцǣуǣг ǣлдары хуыздǣрǣн равзǣрстой. Равзǣрстой йǣ адǣм сǣхǣдǣг, адǣм, зǣггыгǣ, адǣмы минǣвǣрттыл нымад чи уыд, афтǣмǣй адǣм нымады дǣр кǣмǣ нǣ уыдысты, уыдон.

Кадмǣбǣллǣгмǣ кад бǣрзонд ǣвǣрд никуы уыди. Цыт-уарзаг адǣймаг цытмǣ хǣстǣг никуы бацыди. Сǣ иуы— кад, иннǣйы— цыт хуǣуынц бынатмǣ схизынǣн, бǣрзонд кǣлǣтджын бацахсынǣн, цǣмǣй, ǣцǣг кад ǣмǣ цыты аккаг чи у, уыдоны дǣлджыныг кǣной, сǣ курдиат райхалыны фадат сын ма радтой, адǣм сǣ ма базоной ǣмǣ уый фǣрцы сǣхи уǣлвонг цард фǣдаргъдǣр уа.

Борнǣфы куы систой ǣмǣ йын йǣ бынаты Макъары куы сǣвǣрдтой, уǣд стыр бынаты бадджытыл хуыссǣг нал хǣцыд. Сагъǣс ǣмǣ катыйы бацыдысты сǣ бынǣтты тасǣй. Мǣнǣ кǣлǣтийы цыиу цǣттǣйыл куыд сахуыр уа ǣмǣ сǣрибар цардǣй царын йǣ бон куыннǣуал уа, уый хуызǣн уыдон дǣр ǣнǣ сǣ кǣлǣтджынтǣ сǣхи ǣгǣстыл нал нымадтой ǣмǣ ǣппǣт мадзǣлттǣй дǣр архайдтой сǣ бынǣтты баззайыныл. Сǣ бынǣтты баззайын та аразгǣ уыди Макъарǣй, уый дзы кǣмǣ цы цǣстǣй акастайд, уымǣй. Иууылдǣр ǣмбǣрстой, ǣнцад бадынǣн рǣстǣг кǣй нǣй, уый ǣмǣ алы хуызты архайдтой Макъары зǣрдǣмǣ фǣцǣуыныл. Ницǣуыл ауǣрстой. Козбау митыл, цыллинджытǣ кǣныныл, зǣрдǣлхǣнǣнтыл, зǣрдǣйы дуар дзых у — дзыхы ныхасыл.

Макъар Ирыстоны никуы цард. Нǣ зыдта адǣмы, се 'гъдǣуттǣ. Уый хыгъд уыдон хорз зыдтой нǣхиуǣттǣ ǣмǣ сǣхиуыл нǣ ауǣрстой. Дзырдтой йын, амыдтой йын, ахуыр ǣй кодтой. Макъар дǣр сǣм хуыста. Ǧртǣ чырийы уымǣй размǣ хуысгǣ дǣр никуы фǣкодта, ныр сǣ федта. Цǣстǣй дǣр, адǣй дǣр. Куыд хǣрзад ын сǣ хуыдтой, уымǣй йǣм хǣрзаддǣр фǣкастысты.

Ǧгъдǣутты нымǣцǣн кǣрон нǣй, уǣлдайдǣр ирон адǣмы ǣгъдǣутты нымǣцǣн. Авдǣнбǣттǣнǣй райдай, ǣмǣ афǣдзы хыстыл фǣу. Алы ран дǣр дзы бирǣ змǣлджытǣ вǣййы. Ǧмǣ кǣм хуыамǣ бамбырд уой! Хуры дǣр ǣмǣ кǣвǣдайы дǣр сǣхи кǣм хуыамǣ баауон кǣной! Горǣтаг кǣртыты цы саратǣ ис, уыдон уый тыххǣй сарǣзтой. Радзырдтой уыдǣттǣ дǣр Макъарǣн. Афтǣмǣй-афтǣмǣй чысылгай ивгǣ цыд Макъары адǣмы-хатт. Дзǣвгар рǣстǣг куы рауад, уǣд йǣхи ироныл банымадта. Йǣ алыфарс нǣртон симджыты хуызǣн цы стыр ǣмǣ фидар зиллакк ǣрǣмбырд, уыдон ǣй сǣхи адǣмышаттыл банымадтой, ирон та иронǣн ирон ǣгъдǣутты фыдгой цǣуыннǣ хуыамǣ ракǣна, кǣд ǣмǣ сǣ фылдǣр адǣмы талынгǣнǣг ǣмǣ фǣстǣзад сты, уǣд!

Уыцы рǣстǣджы мǣ хуыстыл ахǣм хабар ǣрцыд. Макъар ǣмǣ Министрты Советы сǣрдар хохмǣ ацыдысты, хǣххон сǣрвǣтты фысвосдарджытǣ цы уавǣрты кусынц, уый фенынмǣ. Федтой, ǣвǣцǣгǣн, фыййǣутты дǣр, сǣ фосы дǣр. Стǣй сын сǣхи дǣр куыннǣ федтаиккой, куыннǣ бацархайдтаиккой се сбуц кǣныныл! Дзаг фынджы уǣлхуыс Макъары зǣрдǣ фегом ǣмǣ Министрты Советы сǣрдарǣй ǣппǣлынмǣ фǣци:

— Фыццǣгты мын зын кусǣн уыд, фǣлǣ уǣд дǣр ǣмǣ ныр дǣр мǣнǣ ацы лǣджы фǣтǣн уǣхсчыты фǣрцы,— ǣмǣ Министрты Советы сǣрдары фǣсонтǣ ǣрхоста,— мǣнǣн ницǣмǣй тас у.

Ирон цыхты кой дǣр, дам, уыцы фынджы уǣлхуыс рауад. Цǣвиттон, Министрты Советы сǣрдарǣй куы раппǣлыдысты, уǣд хицауы зǣрдǣ цǣмǣй тынгдǣр балхǣдтаид, уый тыххǣй, дам, ын ирон ǣртǣ уǣлибǣхы фыдгой ракодта. Йǣ диссаг уыд, гадзрахатдзинадǣн йǣхимǣ гǣсгǣ фидар— афтǣмǣй та фидар нǣ уыди — бындур кǣй ссардта. Сывǣллǣтты рǣвдауǣндǣттǣ ǣмǣ, дам, цǣхǣрадǣтты, ǣхсыры завод ирон цыхт бирǣ кǣй ахсы, ǣхсыр уый тыххǣй нǣ фаг кǣны...

Куыннǣ фǣцыыдаид Макъары зǣрдǣмǣ ахǣм «ǣрхуы-Дыдзинад», кǣд ǣмǣ диссаджы фарстатǣ цыбыр рǣстǣгмǣ ǣнцонǣй лыг кодта?!

Дыккаг бонǣй фǣстǣмǣ ǣхсыры завод ирон цыхт ахста Цыппар хатты кǣаддǣр, афтǣмǣй сывǣллǣттǣн ǣхсыр фылдǣр ласын нǣ райдыдтой. Адǣм уайтǣккǣ дǣр базыдтой — ахǣм хуыыддагǣн хуыс-хуыс дзургǣйǣ ǣнǣ ахǣлиугǣнгǣ цы хос дǣсгай азты парахатǣй уǣййаг чи уыд, уымǣ сахǣттǣ ǣмǣ дыгай сахǣттǣ рады лǣууын кǣй аххосǣй бахуыд, уый, фǣлǣ цы сǣ бон уыд! Уыйхыгъд Министрты Советы Сǣрдар,

цалынмæ Макъар бынаты уа, уæдмæ йæхæдæг дæр уæле бынмæ кæсдзæн.

Къаддæр æрхуыдыдзинад нæ равдыста, обкомы секретары бынат йæхицæн æнхæл чи нукуы уыд— тырнгæ йæм, кæй зæгъын æй хъæуы, кодта — фæлæ дзы æнæнхæлæджы чи æрбадт, уыцы лæппулæг. Уый хицауы зæрдæмæ нæдæр ахадгæдæр фæндаг не ссардта. Раздæр ын ирон æгъдæутты хорзы кой фæкодта, стæй сæ аиппытыл дзурынмæ рахызт. Цины бон дæр æмæ зианы бон дæр адæм бирæ кæй æрцауы, уый раппæлинаг у, фæлæ йæм иу стыр аипп æрхаста. Зианæй, цинæй уæлдай кæмæн нæй, ахæм адæм сарæх сты æмæ нозты фæдыл зылынд. Уыдоны нымæц дзæвгар фæкъаддæр уайд, кæдæм æмбырд кæнынц, ахæм бынæттæ куынауал уайд, уæд. Уый тыххæй фехалын хъæуы, кæртыты цы саратæ сарæзтой, уыдон.

Куыннаæ та бацины кодтаид Макъар, йæ фарсмæ ахæм диссаджы лæг кæй фæзынд æмæ йæ сæры ахæм агургæ æмæ æнæаргæ хъуыдытæ кæй гуыры, уыцы дыууæ хъуыддагыл иумæ?! Æвæстиатæй бавнæлдтой саратæ халынмæ, обкомы секретарь сæ сæргъы, афтæмæй. Цæуыннæ хæлдтаид стыр хицау саратæ, кæд æмæ уымæй йæхи хæдзар арæзта: йæ бынаты ноджы фидардæрæй æрбадт...

Дзанджери, рынчындоны æрхуысдзынæн, зæгъгæ, дзæгъæлы нæ загъта. Æрхуыссыд æмæ дзы æхсæз мæйы нал рацыд, стæй куы рацыд, уæд дæр— куыстмæ нал. Дохтыртæ йæ нал бауагътой, стæй йæхи дæр нал фæндыд... Фæндгæ та йæ куыннаæ кодта, фæлæ раздæхын йæ бон нал баци. Йæ бынаты æрбадти... Чермен...

Дзæвгар азтæ рацыди, Черменимæ куы базонгæ дæн, уæдæй нырмæ, æрмæст мын мæхицæй раппæлыны фадат нукуы радта, æппæты фыццаг æй æз бафиппайдтон, адæммæ йæ æз равдыстон, зæгъгæ. Ныр рацæй-рабон, æмæ мæ хицауæй агæпп ласта. Æргом дзургæйæ мын æхсзгон дæр уыди. Иумæ кæй куыстам, уымæй мæ ныфс хастон. Кæрæдзийы æмбæрстам. Коммæгæс лæппуйæ йæ зыдтон. Йæ къухы бынæй, адæм сæ цæст цæуыл æрæвæрой, ахæм æрмæг нукуы рацыд, фæлæ йæхи фæнд кæй нукуы тардта, адæм кæцырдæм цæуынц, йе 'ргом уыцырдæм здæхт кæй уыд, уый мæм цæмæдæр гæсгæ иумæ æнæхъаугъайæ кусынæн фаг каст, афтæмæй та рæдигæ кодтон.

Лæг цы у, уый базоныны тыххæй, дам, ын бынат раттын хъæуы, стæй хуымæтæджы бынат нæ, фæлæ йын алцæмæн дæр фадат кæм уа, йæ хорз æмæ æвзæр миниуджытæ кæцæй разыной, ахæм бынат. Ахæм хъуыды кæй сæрмæ æрцыд, уый

манæй зонджындæр кæй уыд, уый бынтон бæлвырдæй бамбæрстон, Черменимæ нæ бынæттæ куы баивтам, уæд.

Куы зæгъын, Чермен нæм кусын райдайдзæн, зæгъгæ, куы фехъуыстон, уæд мын æхсызгон уыд, фæлæ иуцасдæры фæстæ мæ хъуыды аивтон, уый йæхæдæг, ног бынаты æрбадгæйæ, куыд аивта, афтæ. Йæ цытуарзондзинады арæнтæ сæхиуыл афтæ ахæцыдысты æмæ, кæимæ куыста, уыдонæй сæ иу дæр æнæбамбаргæ нæ фæци. Иутæ сæхи уыцы арæны мидæг фæкодтой æмæ, цыма рагæй дæр уым уыдысты, афтæ сæм фæкаст, иннæтæ — уыдоны нымæц — иу къухы æнгуылдзтæй нымайгæ уыд— уыцы арæнтимæ фембæлдысты, цæмæй фæхицæн уой.

Нæ йæ хъуыдис, кæй зæгъын æй хъæуы, йæхи мæнимæ афтæ дарын. Æз ын йæ дæргъ куыд зыдтон, афтæ йын зыдтон йæ уæрх дæр æмæ, хъуамæ комкоммæ кæсын кæм хъуыд, уым бæрзондæй ма кастайд, уымæн æмæ зыдта—кæд нæ зыдта, уæд аххос мæныл æвæргæ нæ уыд—кæй ницы дзы рабулдзæн, уый. Цы кæнын йæ зæрдæ уыд, уыдонæй йæ къухы куы ницы бафтыд, уæд ма йын Дзанджерийы хабар дæр радзырдтон...

Винерæ цыбыр рæстæгмæ цалдæр рæдыды фæкодта. Зулдзых уыдыстæм, æмæ, йæм къухбакæнæнтæ агурын, зæгъгæ, *цæмæй* ма зæгъа, уый хъуыдыгæнгæйæ мæхиуыл хæцыдтæн. Йæ алкæцы рæдыд дæр ын-иу цæстмæ бадарынæй ахицæн кодтон. Фæстаг хатт дæр та хъуыддаг уайдзæфыл ныууадзын мæ зæрдæ уыд æмæ йын æцæгæйдæр бауайдзæф кодтон. Æрмæст ацы хатт адæмы 'хсæн, стæй карздæрæй. Уый мæм хуымæтæджы дзых суагъта! Æмæ мын цы нæ адзырдта! Цæмæй тарстæн, уый дæр мын загъта, иу ран, дам, мæ кусын нæ бауагътай, ам дæр та, дам, мæ дæ ныхтæ ныссагътай...

Тынг мæ смæсты кодта. Ноджы иучысыл истæмæй раст уæддæр куы уыдаид. Дзанджеримæ сдзырдтон. Байхъуыста мæм æмæ мæ фæндонимæ сразы: хъуамæ йын радтаиккам карз æфхæрд. Бардзырд хъуамæ ныффыстæн æз, Бонрæф та дзы йæ къух бафыстаид. Куыд баныхас кодтам, афтæ бакодтон. Сбадтæн, бардзырд ныффыстон æмæ йæ Бонрæфмæ арвыстон.

Сахатырдæг дæр нæма рацыд, афтæ мæм телефонæй æрдзырдта, æздам, бардзырд фæхъæбæрдæр кодтон. Хъæбæрдæры ныхмæ нæ уыдтæн æмæ йæ, мæмæ баныхас кæнынны фæстæ, бафыста. Шофыр æй æрласта. Къулыл бакæнынны размæ йæ бакастæн, æмæ бардзырд æцæгæйдæр дзæвгар фæхъæбæрдæр. Карздæр та йæ фæкодта æрмæстдæр иу хъуыдыйад. Æппæты фæсте ма йæм бафтыдта: «Винерæ ма йæхи афтæ æнæуагæй

куы равдиса, уæд фарста æвæрд æрцаудзæн куыстæй йæ ацух кæныны тыххæй».

Æз ныхмæ цæмæн хъуамæ уыдаин! Уый нæ, фæлæ ма мын æхсызгон дæр уыди. Бакодтам бардзырд хъусынгæнинæгты фæйнæгыл. Адæм æй бакастысты æмæ дзы уæлдай ныхас никæмæй фехъуыстон.

Дыккаг бон кусынмæ æрбацыдтæн. Иу сахаты бæрц абад-таин, афтæ тыргътам рахызтæн, æмæ Винерæйы уатæй Дзанджерийы дзурын, стæй та хъæрæй худын куы айхъусин. Мæ хъустыл нæ бауæндыдтæн, фæлæ Винерæйы дуар байгом кæныны бæсты мæхи уаты фæмидæг дæн.

Секретарь дæр хабар мæнæй раздæр нæ базыдта, фæлæ йын æй куы загътой, уæд æрбауад æмæ мæ бафæдзæхста:

— Дзанджери ам и, кæдæмдæр цауинаг куы уыдтæ. Банхъæлмæ йæм кæс, куы дæ агура, мыййаг.

Мæ хъустыл дзæгъæлы сдызæрдыг дæн. Секретары ныхасы фæстæ мæ дис ноджы фæфылдæр. Цалырдам æвзæр мæм фæкаст Дзанджерийы ми! Мæйгæйттæ йæ куы нæ фенынц адæм, уæд иугæр уыйбæрц рæстæг ссардтай æмæ, цымарайæ фылдæр кад кæмæн нæ кæныс, уырдам æрцыдтæ, уæд уал раздæр æндæр искæмæ бацу, знон цæхæртæ кæмæ калдтай æмæ карз æфхæрды дæ къух кæй тыххæй бафыстай, уымæй цы райдыд-тай? Стæй дын цавæр хъæлдзæг хабар фехъусын кодта, дæ худынмæ къулы сæрстытæ куы згъæлынц, уæд?! Æви Винерæйы цæсты йæхи æндæрхуызонæй равдисынмæ хъавы, ома, кæд бардзырд æз бафыстон, уæддæр хъуыддæгтæн ницы зонын, дæ хицау цы хъуыдымæ æрцыд, уый ныхмæ та, дæхæдæг æй зоныс, æргом радзурын дæу пайдайæн дæр нæ уыздæн æмæ мæ пайдайæн дæр. Æмæ ма бирæ æндæр цауылдæрты дзырдта Дзанджерийы балц.

Иуцасдæр бæлвырд уынаффæмæ не 'рцыдтæн. Æгæр æрæгмæ куы кодтон, уæд, Дзанджери куы ацауа, уымæй фæтарстæн. Иумæ бадгæ сæ куы нæ фенон, уæд та мын йæ ныхмæ зындæр дзураг уыздæн æмæ, цы уа, уый уæд, зæгъгæ, Винерæйы уаты смидæг дæн. Ноджыдæр ма дзы дыууæ сылгоймаджы разынд. Мæ цыды сæр уыди, цæмæй мæ Дзанджери федтаид æмæ йæ æз дæр федтаин. Уый мæ къухы куы бафтыд, уæд фæстæмæ фæзылдтæн æмæ, мæ кусæн уатмæ нæ, фæлæ уынгмæ мæ ных сарæзтон. Редакцимæ бацыдтæн, Æмзоримæ фембæлдтæн, стæй æрæджиау æрбацыдтæн. Секретарь мын загъта, Дзанджери мæ кæй агуырда. Кусæн уæттыл разылд æмæ дзы куы никай ссардта, уæд секретарæн бафæдзæхста, сдзурад, дам-иу мæм.

Сæрмагондæй йæм мæхи дзурын кæй нæ бахъуыд, уый ма мын æхсызгон дæр уыд. Уый хæдуæлвæд æм сдзырдтон æмæ ма дæ хъæуы — нал! Ме'взаг цыдæриддæр карста, уыдонæй фæсте ницыуал ныуагътон. Адæмы ардауын дæ сæйраг куыст скодтай æмæ уымæн рæстæг ссарыс, фæлæ хъуыддæджы фæдыл бахъуыдтæ, уæд дын сыфцæй раласæн дæр никуы ваййы, зæгъгæ, йын загътон. Стæй дын уæд радио цымарадон йеддæмæ ницæмæнуал фæбæззы. Ахæм ныхæстæ дæр дзы уыдис. Кæронмæ мæ дзурын нæ бауагъта, чысыл, дам, æрсабыр у, фæстæдæр, дам, баныхас кæндзыстæм æмæ хæтæл æрæвæрдта.

Уыцы «фæстæдæр» уыди дыккаг бон. Мæхимæ нæ, фæлæ секретарьмæ æрдзырдта, дыууæ сахатыл æмбырд уыздæн æмæ мæ уырдам хоны, зæгъгæ. Иу æмбырд дæр дзы нæ уыди æмæ иннæ дæр. Йæ кусæн уаты сæййæфтон æрмæстдæр партион организациы секретары. Куы бацыдтæн, уæд Дзанджери йæ бынатæй фестад æмæ мын æнæдзургæйæ мæ къух райста æмæ дуар æхгæнынмæ фæци. Иу æгъдау та йæм ахæм уыди: исты ныхасаг æм-иу куы уыдис, уæд-иу дуар мидæгæй æрæхгæдта. Лæг-иу загътаид, цыдæр сусæгдзинæдтæ уыздæн йæ дуарæхгæды, фæлæ рацæй-рабон, æмæ-иу хуымæтæджы дзыбандытæ йеддæмæ ницы базыдтаис.

Фæстæмæ йæ бынаты æрбадт æмæ ныллæг хъæлæсæй зноны хабæрттæ дзурын райдыдта. Уымæ йæ хъæлæсыуаг ахæм сабыр æмæ фæлмæн уыд, æмæ йæ чи нæ зыдта, уый фенхъæлдтаид, ацы лæджы дзыхæй дыууæ тызмæг ныхасы фæд-фæдыл никуы сирвæзт, зæгъгæ. Дзырдта, йæхиуыл къæм абадын нæ уагъта, афтæмæй. Парторганизацийы секретарь уыцы зондджын бадт кодта. Дзанджери, цæмæй йæ зылын кодтон, уыдонæй иуæй дæр йæхи аххосджыныл нæ банымадта. Фидарæй йæ уырныдта, мæнмæ кæсгæ афтæ кæй фæкодта æмæ йыл бирæ цыдæртæ дау кæй æркодтон. Суанг ма дзы афтæ дæр сирвæзти, ды мын кæй загътай, ахæм ныхæстæ дам, мæм Борнæф дæр никуы бауæндыди.

Иунæг ныхас дæр æм не скодтон. Стæй, æвæццагæн, куыд дзурдзæн, ууыл рагацау ахъуыды кодта æмæ йæ афтæ сарæзта, цæмæй быцау тынгдæр нæ, фæлæ бынтон басабыр уыдаид. Æмæ басабыр. Ахæм ныхæстæм хъусæг йæхæдæг дæр никæимæ фæхыл уыздæн, стæй хыл кæныны зонд кæмæ уа, уый Дæр æрсабыр кæндзæн. Уæдæй фæстæмæ Дзанджери радиойы нымад хæттыты йеддæмæ нал уыди. Кæддæр ма мын афтæ Дæр загъта, радиомæ мæ-иу цауын куы хъуыд, уæддæр-иу оазивæг кодтон, исты та мыл куы 'рымысай, зæгъгæ.

Гъе, æмæ ма Черменæн увиты хабар дæр ракодтон, цæмæй йæм иучысыл исты бахъардтаид, фæлæ, цалынмæ кæрæдзимаг сдзырдтытæ кодтам, уæдмæ йе схъæл митæ нæ уагъта. Уыцы митыл йæ къух ныр дæр нæма систа, стæй сыл исгæ дæр никуы скæндзæн, уымæн æмæ йемæ райгуырдысты, адæймагæн та йемæ цы райгуыры, йæ туджы цы ваййы, уыдон адзалы бонмæ йе 'мдзу фæкæнынц. Фæлæ уæддæр йæхи мемæ æндæрхуызон дарын байдыдта. Иннæтæ йын цы барстой, уыдон ын æз кæй нæ ныббардзынæн, уый бамбæрста æмæ йæ мемæ дзурын дæр æмæ архайын дæр бахъуыд арæхстгайдæрæй.

Макъарæн исты хорздзинады бацауын йæ зæрды æрæфтыд æви рагацау йæ фæндæгтæ æхсæста, уый нæ зонын, фæлæ мæм иу райсом телефонæй æрдзырдта æмæ мын æфсонмæ-æфсонты бамбарын кодта, газеттыл афæлгæсты фæткмæ æркæсын кæй хъæуы. Уыцы рæстæг-иу алы райсом дæр республикой газеттыл афæлгæстытæ арæзтой. Чермен дæр уыдонны кой кодта. Æмæ фæткавæрды йæ зæрдæмæ нæ фæцыд, раздæр-иу ирон газеты кой кæнын кæй райдыдтой. Уый, йæ хъуыды æргом зæгъыны бæсты, дæрдты фæзылди æмæ, цы зæгъынмæ хъавыд, уый цалдæр фарсты фæстæ æрæджиуау рабæрæг, фæлæ йын æз æргом æмæ комкоммæ бамбарын кодтон, цы фæтк сæвзæрд, уый раст кæй у æмæ йæ ивын кæй ницæмæн хъæуы. Тынгдæр бауырныны тыххæй та йын загътон: «Мах ирон бæстæйы цæрæм æмæ куыд радио, афтæ телеуынынад дæр йæ бакастытæ байгом кæны ирон æвзагыл. Газеттыл афæлгæстытæ дæр сæ ныхас ирон газетæй кæй райдайынц, уый дæр цыдæр æгъдауимæ бает у».

Цыфæндыйæ дæр хицауады зондæй нæ дзырдта, æндæр мемæ афтæ æнцонæй не сразы уыдаид—разы, кæй зæгъын æй хъæуы, не сси, фæлæ мын хъуыддаг æндæр хуызы бамбарын кæныныл кæйнæуал бафæлвæрдта, уымæ гæсгæ уыди афтæ ахъуыдыгæнæн. Ног фæлтæрæн скæнын æнхъæлмæ дæр ма йæм кастæн, фæлæ нæм уый тыххæй ныхас никуыуал рауад.

Адæймагæй диссагдæр æрдз йæ быны ницы сфæлдыста. Æппæты зонджындæр—кæд мæм уыцы хъуыды бирæ хæттыты дызæрдыггаг фæкæсы. уæддæр—кæй у, канд уый тыххæй нæ: арæх йæхи куыд фæлынд æмæ дыдзæсгомæй равдисы, уымæй дæр. Цалдæр æмæ ссæдз азы Борнæфæн чи фæкуывта, йæ зæрдæхудты æнæнхъæлæджы бацауына йæ дæр йе уæнджы миг* кæмæн бадти, уыдонæй бирæтæ къæссавадæхт фесты. Цыма уæвгæ дæр никуы уыди, уыйау æндæр арм сдæрынмæ февнæлдтой, уымæн æмæ Борнæфы арм сойы тæф нал кодта, Макъары

арм та сойæ бæзджын сæрст уыд æмæ иæ цалæифæндыиæ куы сдæрдтаиккой, уæддæр сын фаг кодта.

Радийы бærнондзинад къаддæр кæй ис[^] ууыл фыццаг бонтæй фæстæмæ бауæндыдтæн, фæлæ уый афтæ нæ амыдта, æмæ куыстмæ уæлæнгайдæр цæстæй кастæн. Уымæн уæвæн нæ уыд, цыфæнды тынг мæ куы фæндыдаид, уæддæр, уымæн æмæ, лæг цы сахуыр уа, уый йын æнæкæнгæ нæй. Æз та бærнондзинадыл ахуыр уыдтæн æмæ йæ фехалын мæнæй аразгæ нал уыд,

Зæронд диктор мæм йæ хъусынгæнинаг йæ зыр-зыргæнаг къухы куы 'рбахаста, уæдæй фæстæмæ иу рæнхъ дæр æнæ бакастæйæ, иу ныхасмæ дæр æнæ байхъусгæ радиоæ раихъуысын нал бауагътон. Комкоммæ-иу текст куы кастысты, æмæ-иу диктор искуы-иу хатт дзырды цавд раст куы нæ сæвæрдта, уæд-иу æй мæхицæн мастæн райстон. Чи-иу æм хъуыста, уымæ-иу афтæ каст, радийы иу ахæм адæймаг нæй, рæдыд чи срæст кæна. Æмæ, мæнмæ гæсгæ, афтæ чи хъуыды кодта, уыдон раст уыдысты. Алы рæдыды дæр мæхи аххоеджын уымæн хуыдтон.

Чи мæм байхъуса, уый зæгъдзæн, алцыдæр зоны, йæ къух цæмæ бакæна, уымæ аипп æрхæссæн нæ уыдзæн. Ахæм адæмтæ уæвгæ дæр нæй. Хуыцау мын уал хорзы ракæнæд, цал рæдыды ауагътон æмæ мæхæдæг цал рæдыды фæкодтон. Æз дзурын, цы рæдыдтæ срæст кæнын мæ бон уыд æмæ зæфцы фыдæй аирвæзæн кæмæн нæ уыд, уыдоны тыххæй. Ахæм рæдыдтæ та иу райхъуыстысты æмæ мын маеты хос уыдон уыдысты.

Ме 'мкуеджытæ, куы зæгъын, алыхуызæттæ уыдысты: иутæ сæ удæй арт цагътой, иннæтæй та чидæртæ галæн амæлынæй нæ тарст, уæрдонæн асæттына йæ, уымæн æмæ зыдтой, дзидза дæр кæй нæ фесæфдзæн, суг дæр кæй бахъæудзæн. Уæвгæ æз цы рæдыды кой ракæнынмæ хъавын, уымæн йæ ратæдзæнтæ бынтон ахæм нæ уыдысты, стæй йæ рæдыд хонын, фæлæ мæм рæдыд дæр нæ фæкаст.

Цæвиттон, ног аз ралæууыд. Йæ дзаджджындæр бæрæг-бæттæ фæсте аздадысты, фæлæ Ног аз иу бон æмæ иу къуыри нæ ваййы: дзæвгар фылдæр рæстæг ахæссы. Йæ хъæбысы анорды, кæддæр «тугæйдзаг хуыцаубон» кæй рахуыдтой, суанг уыцы фарæстæм январь дæр. Уыцы бон кæд, йæ заманæй фæстæмæ искæмæн тугæйдзаг сси, уæд уыдоны номхыгъдмæ бахæссын мæн дæр æмбæлы.

Нæхимæ рынчына йæлгоммæ хуыесыдтæн, афтæ мæм мæ куыстæй æрбадзырдтой: обкомæй, дам, æрцыдысты æмæ дæ агурыщ. Мæ сæрæн нæма уыдтæн, фæлæ мæ сыстын бахъуыд. Мæ бацауына цæваг марæг бæрæг нал уыд, Фыццаг уæла-

дзыджы паддзахадон æдасдзинады комитеты кусджытæ фонотекайы рафæрс-бафæрс кодтой, дыккаг уæладзыг та обкомы кусджытæ бацахстой.

Сæйраг редакторы кусæн уатыл мæ фæндаг акодтон, æмæ мын уавæр бамбарын кодта:

— Знон изæры аст сахатыл радиойæ райхъуыст, цыппæрдæс азы размæ кæй лæвæрдтой, уыцы бакаст— «Æгас цу, Ног аз!»

— Æмæ уым диссагæй цы ис?

— Борнæф дæр дзы дзырдта...

— Æмæ Борнæф знаг у, æви йæ хъæлæсы бартæ ист сты?

— Барæй, дам, афтæ бакодтат...

— Чи зæгъы?

— Паддзахадон æдасдзинады комитеты кусджытæ. Дзуаппон партион конференцимæ, дам, бирæ рæстæг нал баззад, æмæ йæ хæдразмæ Борнæфы хъæлæс барæй райхъуысын кодтат, цæмæй Макъары мауал равзарой...

— Бакасты æрмæг кæм и?

— Паддзахадон комитеты кусджытæ йæ ахастой.— Сæйраг редакторы хъæлæс фæныллæгдæр, дуар æрдæггом уыд æмæ йæ 'рбахгæдта:— Фæлæ йæ лентмæ рафыстон.

Фæдисæттæ куы ацыдысты, уæд магнитофонмæ хъусын райдыдтон. Тынг дзæбæх райдиан ын уыдис: зарджытæ, фæндырдзæгъдтытæ. Уалынмæ диктор дзуры, ног азыл чи цавæр фæллойадон уæлахизтимæ сæмбæлд, уыдоны тыххæй. Уыцы ног азы размæ аз тынгдæр фесгуыхтысты завод «Хæзна»-йы фæллойгæнджытæ— лæвæрд сын æрцыд партийы Центрон Комитеты æмæ Министрты Советы Сырх Тырыса æмæ æхцайы премиУый фæдыл кадджын æмбырды арфæ бакаст Борнæф. Иæхи номæй иу ныхас дæр нæ загъта, стæй куы загътаид, уæддæр дзы знаггаддзинадæй ницы уыдаид, æмæ гъе уый тыххæй цыуавæдис систой. Обком æмæ паддзахадон æдасдзинады комитеты кусджытæ цалдæр боны архайдтой «фыдгæнæджы» ссарыныл. Йæхиуыл ын лæгæй-лæгмæ нæ фæхæст сты, фæлæ скодтой бæлвырд политикой хатдзæг: ахæм бакаст кæй райхъуыст, уый комкоммæ арæзт уыд Макъары ныхмæ.

Ахæм зонд фыццагдæр æрцыд обкомы секретарь Бадджеримæ. Йæ цуры-иу æндæрхуызон хъуыды исчи куы загъта, уæд ын-иу йæ цæстыты батутæ кодта, ныхас дæр-иу æй не суагъта. Диссаг мæм каст, Борнæфимæ бирæ куы фæкуыста, хуымæтæджы æххуысгæнæг ын уыдис, афтæмæй йæ цы къæлæтджыныл нæ абадын кодта, ахæм куынауал баззад, уæд ныр Макъары сæрыл цæмæн афтæ гæппытæ кæны, уый.

Бакастмæ цалдæр хатты байхъуыстон æмæ фидарæи скарстон Борнæфы хъæлæс кæй райхъуыст, уым фыдраконддзинадæй кæй ницы уыдис. Бакаст сахаты'рдæгæи фылдæр уыдис, æмæ дзы Борнæфы ныхæстæ æртæ минуты дæр æххæст нæ бацахстой, иннæ иууылдæр, Ног аз кæмæи фидыдта, ахæм хъæлдзæг æрмæгæй арæзт, йæ фылдæр зарджытæ æмæ кафыны цæгъдтытæ. Фæстæдæр мын куыд радзырдтой, афтæмæи радиобакасты Борнæфы хъæлæс кæй уыд, уый нæхи кусæг зыдта, фæлæ, дам, æй барæй ауагъта, цæмæи мæн бафхæрдта-иккой, уый тыххæй. Суанг, дам, æй хъуыды дæр ничи ркодтаид нæхи кусæг — бакаст зонгæ-зонын программæмæ чи бахаста, уый — паддзахадон æдасдзинады комитетмæ кæйдæр номæй куы нæ бадзырдтаид,уæд.Уыцы ныхæсты бæлвырддзинад сбæрæг кæныныл ацархайдтон, фæлæ тынг зын равзарæн уыд. Нæ басастайд æмæ йын ницы бакодтаин. Æнæуи та мæ бауырныдтой уыцы ныхæстæ.

Хъуыддаг равзарын æмæ аххосджынты бафхæрыны тыххæй фарста цалдæр боны фæцæттæ кодтой æмæ иууылдæр куы сравдз сты, уæд обкомы бюройы æмбырд йæ афонæй раздæр ацарæзтой æмæ тæрхоны рабадтысты.

Фыццаг ныхасы бар радтой пропаганда æмæ агитацийы хайады сæргълæууæг Бечырæн. Сабазджерийы пенсийы куы арвыстой, уæд йæ бæсты уый кусын райдыдта. Рагацау дæр зыдтон, цытæ дзурдзæн, уый, уымæн æмæ мемæ къорд хатты ныхас кодта, æмæ йæм цы кадавар хъуыдытæ уыди, уыдон фæлхат кæнын йеддæмæ ницы зыдта.

Бюройы дæр йæ дзырдарæхстдзинадыл нæ бафтыд. Йæ раныхас балхынцъ кодта ахæм ныхæстæй:

— Ног азы фарæстæм бон изæры цыппар сахатыл радиойæ цы бакаст уыди, уым райхъуыстысты, фæллойгæнджыты идейон-политикой хъомылады стыр хъуагдзинæдтæ чи æруагъта æмæ уый тыххæй йæ куыстæй ист чи 'рцыд, раздæры уыцы бæрнон кусджыты хъæлæстæ. Бакаст тынг смæстджын кодта радиомæхъусджыты. Ахæм бакаст кæй райхъуыст, уый дзурæг У, радиомхъусынады фæллойадон æгъдау ныллæг æвæрд кæй У, фæтк дзы кæй нæй, чи цыгæнæг у, уымæ хъусдард кæй нæ Цæуы, йæ иуæй-иу кусджытæ та, бæрнондзинад циу, уый кæй нал хатынц, ууыл.

Уый фæстæ чи дзырдта, уыдон ныхас кæрæдзийы дзыхæй истой æмæ дзы иу афтæ нæ загъта, фæлæуу-ма, ай цы кусæм, нæ фæстагæттæй уæддæр фефсармы уæм, цыуавæдис цæй фæдыл сисæм, ахæмæй куы ницы 'рцыди, уæд цæуыл гæрæхтæ кæнæм?!

•Уый нә, фәлә гәрәхтә тынгәй-тынгдәр хуыстыстыц афтәмәй ма сә кәй цәстмә кодтой, уый хуысгә дәр куя кодтаид. Макъар бюройы уәвгә дәр нә уыди. Җвәццәгән; йә зәрда дардта, цы бирә фәтәнүәхск адамы фәстә 'мбәхс^ у, уыдон әй кәй бахъахъхәндзысты әмә, цы уынаффә рах-; әссой, уый йә зәрдәмә кәй фәцәудзән.

Уынаффә, әцәгдәр, зәрдәмә чи нә фәцәуа, ахәм нә уыд] Макъары зәрдәмә, кәй зәгъын әй хәуы. Милмә кәй әрәвәрдтой, уыдон адәм не сты, зәрдәтә сын нәй, стәй сын кәд и, уәддәр Макъары зәрда әмә уыдоны зәрдәтә иу н] сты. Макъары зәрда хъахъхәнинаг у, радиобакастәй йын цц низ әрхастой, дыууә ахәмәй дзәбәхдәргәнгә. Уый тыххәи Черменән партион әгъдауәй радтой хуымәтәджи әфхәрд мәнән та карз әфхәрд мә хыгъды чыныгмә мын әй бахәсгәйә, Уымәй ма карздәр бафхәрән дәр уыди—партийә аппарыщ куыстәй сисын, фәлә уый әгәр уыдаид Макъары зәрдәмә куы нә фәцыдаид, уымәй тарстысты. Ахәм хуыддаджи тыххәй марыны тәрхон рахәссыны хуызән уыдаид. Уымә та Макъары бон уыдис әндәрхуызон цәстәй акәсын. Хынджыләг мә кәнынц, зәгъгә, куы банхәлдтаид, уәд та? Бәрц зоны зонды нысан у, фәлмәнзәрдәмә йә ничи бамбардзән. әмә, сәхимә гәсгә, рахастой әппәтәй растдәр уынаффә. Макъары зәрда балхәндзысты, йәхинымәр сә фәбузныг уыдзән, кәд сә амонд уа, уәд сын йә хуыды хәрәй дәр зәгъдзән.

Аххосджынтә әфхәрд әрцыдысты, фәлә ма сәм бюройы уынаффәйы кәронбәттәны әвзидынәй дәр нә бацауәрстой. Обкомы секретарән бахәс кодтой, цәмәй бацархайа телеуынынад әмә радиомәхуысынады, газеттәуадзән типографи әмә чингуыты рауагъдады —фәстаг дыууәйы кой бюройы уәвгә дәр нә уыд, афтәмәй дзы кәцәйдәр фәзындысты—кадртәй сифтонг кәныныл. Әппәты фәстаг хуыдыйд дәр йә ныффыесәджи цәсты әфтыдта: «Уынаффә куыд әххәстгонд цәудзән, уымә йә хуыс дарәд партийы обкомы пропагандә әмә агитацийы хайад». Партион әгъдаумә гәсгә уый никәцырдәм бадт. Уәлдәр обкомы секретарән цы хуыддаг бафәдзәхстой, уый хууамә йә бәрныгонд хайад ма бәрәг кодтаид. Гәххәттыл, чи зоны, фыддәр митә дәр ныффыссәй ис. Фәлә царды афтә нукуы уыд.

Мә хуызән адәймагән ахәм хуыддәгтә әнцон аныхуыы-рән нә уыдысты. Мә зәрдәмә алы хуыддаг дәр хәстәг истон кәдфәндыдәр. Уымән хъахъхәдтон мәхи чысыл уайдзәфәй дәр. Чысыл рәдыдмә дәр куыдфәндыйы цәстәй

акәсын нә фәрәзтон. Фәлә мыл радиойы цәрәнбонты мәхи нәТәй фәхъахъхәдтон, уый әрцыди. Мә размә чи уыд, тм мәнәй хуыздәр куыстой, зәгъгә, уый дәр мә нә уыр-ныдта, фәлә дзы мә хуызән цәф никәуыл әруад. Җмә-ма аххосджын дәр куы уыдаин! Әфхәрд цы бакасты тыххәи баййәфтон, уый фыццаг хатт радиойә райхуыст цыппәрдәс азы размә әмә йә хууамә, комитеты хицауады амындмә не 'нхәлмәгәсгәйә,сфыстаиккой әппынкъаддәр дыууә азы размә Иннәмәй бынтон цыбыр уыләнты программәйы цы радиобакастытә цыди, уыдон дыккаг хатт цензурамә дәр не 'рвыстой, стәй сә сәрдәры хәдивәг дәр нә каст, уымә гәсгә сыл йә къух дәр не 'вәрдта. Кәд дзуапдәттәг исчи уыдис, уәд—аивадон редакцийы кусәг. Уый хууамә байхуыстаид магниты лентыл фыст әрмәгмә. Байхуыстон әм, зәгъгә, мын загъта, әрмәст йә райдайән әмә йә кәронмә әмә, дам, дзы зарджытә йеддәмә куы ницы уыд, уәд әй программәмә бахастон. Уый фәстә мын зәгъджытә фәци, бакасты Борнәфы хәләс кәй ис, уый, дам, цалдәр боны размә хистәр редакторән загътам, фәлә йәм йә хуыс не 'рдардта. Уыдон, әнәәмәнг, әрымысгә ныхәстә нә уыдысты, фәлә цәсгомәй ахәм рәтты пайда кәнын ахуыр чи уыд, уый багәды кәнын мә бон нә бауыдаид әмә мәхинымәр загътон: «Хуыцау дын тәрхонгәнәг фәуәд». Мәхицән зәрдәтә бәргә әвәрдтон, фәлә уәддәр мает йә куыст кодта.

Адәймагән әрвылбон салам дәтт, арфә йын кән, мидбылты йәм худ әмә йын уыциу рәстәг йә размә цәлхдуртә әвәр, йә къах куыд тагъддәр скъуыра әмә йәхи куыд тынгдәр ныцәва, ууыл архай! Цавәр зәрда хууамә тәлфа ахәм ләджи риуы! Цы цәсгомәй хууамә кәса адәймагмә комкоммә. Уәвгә ахәмтән сә цыт әндәр барәнтәй баргә у, кад әмә сәм намысән әндәр тәрәзтә ис, сәхәдәг кәй әрхуыды кодтой әмә цы амонынц, уый сәхи йеддәмә кәмә нә зыны.

Мә маст-иу ноджы тынгдәр схәлбурць кодта, обкомы бюройы хабәрттә-иу мә зәрдыл куы 'рбаләууыдысты,уәд. Иууылдәр куыд тугмондаг уыдысты, иумә дзы әндәр хуыды куыннә сәвзәрд, әмхуызонәй дәр иу зондыл куыд фидар хәцыдысты. Дәлдонгәнәг ма сындз кьутәрмә дәр фәләбуры, фәлә мә, бирә азты дәргъы чи зыдта, суанг ма иу кәәбәр Дәр кәимә бахордтон, уыдон мәхи фыд хәрыныл нә ауәрстой. Цыма ахәм ран кәд бахаудзынән, уымә бирә фенхәлмә кастысты, уый хуызән мә кәбәзтә кәнынмә

фәләбурдтой. Кәддәр газеты цы аһахуыр хабар бакастән, уый ма зәрдыл әрләууыд. Кәмдәр, Африкайы әви Хуссар Америчы дәттәй кәңыдәры ахәм кәсаджы мыггаг ис, әм\$ сәм галы мард куы ныппарай, уәд әм мингайттәй— кәсәгтге асәй гыщыл сты— фәләбурынц әмә дзы дыууә сау минутма стджытә йеддәмә ницыуал фәуадзынц. Уыцы кәсәгту хуызән обкомы кусджытә дәр февнәлдтой әмә, ма зәрдәмә чи куыд әххәст, афтә йә тугмондаг дзәмбытәй тыдта. Сә тых-сә бонәй хәхәхәдтой Макъары, сә хәрзгәнәджы, сә сәрхуызойы, сә удылхәцәджы, афтәмәй та сын иу дәр, иннә дәр, аннә дәр нә уыд. Бюройы фәстә әз уыдоны цас уарзтон, уыдон бюройы размә Макъары уымәй фылдәр нә уарзтой, фәлә сын сәхи афтә әнәдәргә нә уыди, уымән әмә дзы алчидәр цы кәләтджыныл бадт, уым цәйбәрц рәстәг бафәстиат уыдзән, уый Макъарәй аразгә уыд. Цыт-уарзаг адәмән та зәххыл бынатәй зынаргәдәр ницы ис. Уымән кувынц, уымән табу кәнынц. Уый сәрвәлтау сә намысы царм растигъдысты әмә дзы әрчытә сараздысты, сә кад сә кәххты бынмә әрәппардысты әмә йыл Макъары хуызәтты цәстмә тымбыл кафт әркәндзысты. Әрдхорд әмә әмгарыл гадзрахатәй рацәудзысты, сә мад, сә фыды ауәй кәндзысты... Уәд сәм цымә цәмә 'нхәлмә кастән! Әххормаг бирәгъ фысән кәд батәригәд кодта! Чи дзы хуамә авәрдтаид йәхи ма бынаты, алкәуыл дзы йәхи бынаты уәвгәйә зыр-зыр куы бахәцыд әмә мән фәдәлдон кәнынмә фылдәр хай бахәссыныл тохы сә хид фәрсмә куы сәрфтой, уәд!

Макъар мәм уыдонәй ләгдәр каст, кәәбылатау кәй сардыдта әмә йәхи иуфарс чи аиста.

Раздәр Борнәфы цыппәрдәс азы размә загъд ныхәстә йә бындзарәй кәй нызмәлын кодтой әмә зыр-зыр кәуыл бахәцыд, уыдон цәхәр калдтой хицауы цәстмә, уый та, цәстәй йын хай кәм нә уыд, ахәм бынат хуыздәрән равзәрста. Йәхинымәр сыл худти, әлгъ сыл кодта, сәрыстырдзинад сәм нымады дәр кәй нәу. Искәй зәрдә балхәныны охыл сәхи зәрдәйы монцтыл цыфкәхәй кәй цыдысты, уый тыххәй.

Ма мает мын кәд исчи фәрогдәр кодта, уәд ме 'мхәрә-фырт. Хабәрттә фехъусыны фәстә нәхимә әрбадзырдта әмә уымә дәр, ма фарс куыд ничи ницы загъта, диссаг уый фәкаст. Цәй тыххәй дә афтә карз бафхәрдтой, зәгъгә, ма цалдәр фарсты бакодта. Цы дзуапп ын радтаин? Хъуыдис мын әмә ма бафхәрдтой. Уыдоны хъуыдис. Мән кәй нә хъуыди

— сәйрагдәр та кәй нә мын әмбәлдис — уый та нымады нукуы уыди.

Бирәгъ йә кәнон зәнгыл нә уадзы, зәгъгә, уыцы ныхас кәй дзыхәй ссыд, уый цәрәнбон бирә! Уәвгә ахәм куырыхон ныхәстә зәгъджытә бирә әнусты размә цардысты әмә сын хысмәтәй цы бонтә ләвәрд уыд, уыдон раджы батыдтой, фәлә цәргәйә базадысты, адәм кәуыл ахуыр кәнынц, әмә сын бахъуаджы сахат әнцой чи фәләууы, сә зонды уыцы ныхәстә. Бюройы фәстә цалдәр мәйы рацыд, афтә ма бацагуырда обкомы секретарь Бадджеря. Исты хорздынад фехъусын әнхәлмә йәм нә кастән әмә рагацау мәхи әрцәттә кодтон. Хотыхән цы райстаин, уый та мәм уыдис.

Йә кусән уатәй куы бахызтән, уәд уыцы цәрдәг фәгәпп кодта, дынджыр стьолы иуфәрсты әрзылд, цыма йә дзыхы тәвд картоф уыд, уый хуызән мын цалдәр талф-тулф арфәйы — «мидәмә!» «табуафеи!» «уәлахиз мын у!», зәгъгыны фәстә ма къух райста әмә ма, стыр стьолы ныхмә цәхгәрмә цы кәаддәр стьол уыд, уый уәлхъус әрбадын кодта. Сбадт йәхәдәг дәр. Йә армытәпәнтәй йә цәсгом амбәрзта, арф ныууәлфид әмә йә иуцаедәр нал байгом кодта. Цәмәдәр гәсгә йә хъуыддаг афтә равдысын фәндыд, цыма уымән мәнәй бирә зындәр уыд Тыхуләфт әз нә, фәлә уый кәны. Дзурын цәмәй райдайа, ууыл әз нә тыхсын, фәлә уый. Цыбыр ныхасәй, сурәг әмә лидзәджы хуызән уыдыстәм. Иу ләг иннәйы асырдта әмә йә нә баййәфдзән, уый куы бамбәрста, уәд әм хәр кәньк «Әрләуу!» Уый дәр әм дзуры: «Дәу сурәг куы нә ис, уәддәр куы тахыс, уәд әз куыд әрләууон?»

Әрәджиау, йә кәнгә митәй фәллайгә бакодта әви сә фәуыны рәстәг әрхәццә, нә зонын, фәлә йә армытәпәнтә әриста, йә цәстытә, цыма йә хуыесәг сырда, атьәбәртт-тьәбәртт кодта әмә загъта:

— Бюройы уынаффәтә ма дә зәрдыл ләууынц.— әмә иәхәдәг ма бәсты дзуапп дәттынмә фәцис:— Ләууынц. Ныртәккә сәм бәлвырддәр әркәедзыстәм...— әмә сыста-Ди. Сейф байгом кодта әмә цыдәр гәххәттытә рафәлдах-бафәлдах саста.

Уый размә ма хъусыл әрцыди хайады хицау, Бечырма, дам, йә 'мкоймаг ләппу куысты фәдыл ссыди әмә йын загъта, ма бынатмә йә тынг кәй фәнды. Бадджеримә цәугәйә ма уыцы хабар рох нә уыд. Фәлә уал раздәр, Бадджеримә байхъусын хъуыд, цы зәгъгә, уымә гәсгә даргә мын уыди мәхи дарддәр.

Уæдмæ Бадджерид ссардта, цы гæххæтт агуырда, уый. Гæххæтт йæ разы куы 'рæвæрдта, уæд дардмæ дæр базыдтон. бюройы уынаффæ. Фыццаг сыф афæлдæхта æмæ, дзырдтæ даргъ ивазгæйæ, загъта:

— Мæнæ ам фæндзæм фарсты бынмæ фыст ис: «Партийы обкомы секретарь Галайы-фыртæн хæсгонд æрцауæд, цæмæй бацархайа телеуынынад æмæ радиохъусынады—ам йæхинымæр цыдæртæ бахъуыр-хъуыр кодта, куыд бамбæрстон, афтæмæй дзы цыдæр дзырдтæ фæуагъта,—кадртæй сифтонг кæнын».

Хъуыддаг йæхи раргом кодта. Дарддæр æнхъæлмæгæсгæ нал уыд, уымæн æмæ уый фæстæ цы ныхæстæ загътаид, уыдонæй иу дæр мæ фарсдзурæг нæ уыдаид. Архайын хъуыд, цалынмæ йæ фæндон нæ бамбарын кодта, уæдмæ. Афтæмæй йæхицæн дæр хуыздæр фадæттæ уыздæн йæхи цæсты нæ бафтауынæн, мæ ныхæстæ дæр тынгдæр сахадыдтаиккой.Æмæ райдыдтон.

— Кæй дзыхæй дзурыс, уый хорз æмбарын. Мæ ныхæстæ дæм хъыг ма кæсæнт. Фæстæдæр мæ бамбардзынæ. Мæ бынатмæ чи хъавы æмæ йæм кæй фæрцы хъавы, уыдæтты кой нæма кæнын. Сæ рæстæг куы 'рцауа, уæд сæ зæгъынай нæ бафсæрмы кæндзынæн. Уæвгæ сæ æнæ зæгъгæйæ дæр зоныс. Фæлæ дæ цæмæй бауырна, уый тыххæй...

Иучысыл мæ дзурынæй фенцадтæн. Бадджеримæ мæ ныхæстæ, æнхъæлдæн, æмæ хъарынц. Хъусын чи зоны, ахæм нæу æмæ йæ дзыхыл хуымæтæджы нæ ныххæцыд.

— Фæрæдийын дæ кæндзысты. Уæвгæ уал дæ ныр дæр цæсты бафтыдтой...

— Кæй кой кæныс, бæлвырддæр ма дзур,— фæстаг ныхæстæм фестæлфыд Бадджерид.

— Кæй кой кæныс, зæгъгæ, мæ куы фæрсай, уæд — дæ хайады кусджыты кой, комкоммæ та Бечыр æмæ, мыхуыры дæлхайады цы бурдзалыг чызг кусы, уый кой.

— Цы кæнынц?

— Æфсарм сæм бæрзонд æвæрд нæу.

— Нæ цауынц мæ зæрдæмæ дæ ныхæстæ.

— Мæнæн та сæ хъуыддæгтæ. Иу хатт ма дын зæгъын: фæрæдийын дæ кæндзысты... Мæнæн, цыппæрдæс азы размæ цы ныхæстæ загъдæуыд, уыдоны тыххæй марыны тæрхон хæссынмæ куы хъавыдыстут, уæд...

— Цавæр марыны тæрхон?

— Æз дæ закъонтæ хорз зонаг адæймагыл нымайын æмæ тæккæ стыр дæр фыдраконддзинады тыххæй дæр ахæстоны фынддæс азæй фылдæр фæбадын нæ тæрхон кæнынц. Уымæй

уæлæмæ та вæййы марыны тæрхон. Мæнæн фынддæс азы радтат — карз тæрхон партион хыгъды чиныгмæ бахæссын æз афтæ нымайын. Ныр та мæ куыстмæ дæр бавналынмæ хъавут? Уæдæ мæн дæр цæмæдæрты бавналын бахъæудзæн, нæ мæ фæнды, афтæмæй...

Мæ разы дыууæ газеты æрæвæрдтон æмæ дарддæр дзырдтон:

— Сымах мын цыппæрдæс азы размæйы хабæрттæ мысут æмæ æз дæр сымах фæлтæрддзинадæй спайда кæнынмæ хъавын.

Бадджерид систад æмæ мæ цурмæ газеттæ уынынмæ æрбацæйцауынмæ хъавыд, фæлæ йæ фæстæмæ æрбадын кодтон, ныртæккæ дын сæ ратдзынæн, зæгъгæ.

— Хъуыды-ма кæныс, фарон æрвылкъуырион газет «Литературой Уæрæсе»-йы цы статья нымыхуыр кодтай, уый?

Куы ницы дзырдта, уæд æм газет балæвæрдтон. Сæрæй кæронмæ йыл йæ цæст æрхаста.

— Дæ зæрдæмæ нæ фæцыди?

Кæд цыфæнды мæсты уыдтæн, уæддæр худæджы хабар æрымысыдтæн. Фысджыты цæдисы иу поэты уацмыстæ æвзæрстой æмæ дзы йæ ныхмæдзурджытæ дæр фæцис. Фауæг, цæмæй æмдзæвгæ куыд лæмæгъ уыд, уый адæмы цæстытыл ирддæрæй ауадаид æмæ йын æцæг аргъ скодтаиккой, уый тыххæй уацмыс кæрæй-кæронмæ бакаст. Куыддæр фæстаг рæнхъ бакаст, афтæ йæ ныффыссæг фестад æмæ сæрыстырæй загъта: «Уымæй ма хуыздæр æмдзæвгæ куыд вæййы?!»

Мæнмæ дæр Бадджериды фарст уыцы поэты фарсты хуы-зæн фæкаст.

— Зæрдæмæ цауыны кой мæм нæй. Куыд æмбарын, афтæмæй дæхи фыст нæу... Æви дæхи фыст у?— уый базонын мын ахсджиаг уыди.

— Цы зæгъинаг уыдтæ, уый уал зæгъ...— дзуапп мын нæ радта Бадджерид.

Уæд ма мæм уæ хайады кусджытæ хуыздæр цæстæй кастысты. Цæмæйдæрты-иу мæ фæрсгæ дæр акодтой. Иуахæмы та ардæм æрбафтыдтæн, æмæ мæ дæ бурдзалыг чызг йæ кусæн уаты фæмидæг кодта æмæ мæм дæ разы уыцы æрмæг куы рав-Дисид, бакæс, дам, ма йæ æмæ мын дæ хъуыды зæгъ. Бакастæн æи, цалдæр фиппаинаджы скодтон, стæй йын дзы фæтчыгъæдæн æппæлгæ дæр ракодтон. Мæ фæстаг ныхæстæй йын йæ зæрдæ оалхæдтон, цы — йæ мидхъуыдытæ мын раргом кодта: Мæскуы-иы газетæн, дам, æй Бадджеридæн ныффыстон.

Обкомы секретары номæй æрмæг бацæттæ кæныны диссагæи ницы фæдтон, уымæн æмæ мæхæдæг, кæйдæр бæсты

цал хатты ныффыстон, уал хорзы мæ уæд. Нæ фæдис кодтон бурдзалыджы ныхæстыл дæр.

—Æрдæбон дæр дæ уымæн бафарстон, чи сæ ныффыста, зæгъгæ,— дзырдтон дарддæр.— Дæ бурдзалыгыл уæд дæр фæгуырысхо дæн, ау Бадджери йæхæдæг ныффыссынхъом нал у, зæгъгæ. Хорз ын æй куы рахуыдтон, уæд, зæгъын, кæд мæ разы йæхицæй раппæлынмæ хъавыди.

Ницы та сдзырдта Бадджери, афтæмæй мæ зæрды уыд, цы хъуыды кæны, уый базонын. Кæд æй цыфæнды дзырдмондагæй зыдтон, уæддæр йæ дзыхыл хæцыд Æмбæрстон æй цæмæн: дарддæр цы зæгъдзышæн, уымæй стъæлфыди æмæ хуымæтæджы нæ.

— Де 'рмæг мыхуыры куы фæзынд уæд та йæ ногæй бакастæн æмæ йæм цæмæдæр гæсгæ мæ зæрдæ фехсайдта. Уымæй размæ зæронд газеттæ фæлдæхтон æмæ, дæ хъуыдыты æнгæс хъуыдытæ кæм уыд, ахæм æрмæгыл дзы мæ цæст æрхæцыд Ссардтон уыцы газет æмæ ма сæм мæнæ æркæс, куыд иухуызæттæ сты, уымæ,— æмæ йæм дыккаг газет дæр балæвæрдтон.

Бадджерийы цæсгомы хуыз-нæ аивта, фæлæ цыма йæ цæстыты катай æрфысым кодта, афтæ мæм фæкаст. Дыууæ газеты æхсæн сдыууæрдæм сты.

Иу ран дæр æмæ иннæ ран дæр, йæ быны хæххытæ цы рæнхъытæн ис, уыдонмæ кæс æмæ сын сæ иумæйагдзинад тагъддæр раиртасдзынæ.

Ирыстоны цы 'рмæг рацыд, уый бын дыууæ фыссæджы мыггаджы. Мыхуыры фæзынди Бадджерийы фыстæй æстдæс азы раздæр, фæлæ уæддæр Бадджери давæгыл нымæд уыд, уымæн æмæ йæ йе 'мкусæг цы уавæры сæвæрдта, уый æндæрхуызон ныхæстæй литературой къæрных хуындауы, ома плагиат, кæйдæр фыст йæхи номыл рауадзæг.

Бадджерийы цæстытæ дыууæ газеты æхсæн рауай-бауайæ фæллайын райдыдтой, уæддæр йæ дзыхæй ныхас нæ хауд.

— Уый дын хабæрттæ, гъе!—йæхи фæстæдзæг ауадзгæйæ æппынфæстаг загъта Бадджери.

—Æрдæбон дæр-ма йæ куы загътон: ды барады хабæрттæм дæсны дæ æмæ дын æнæзындгонд нæ уыдзæн, æппæт фыдракæнддзинадты æхсæн плагиатты тыххæй цы статья ис, æрмæст уымæн нæй æмгъуыд, ома рæстæг цасфæнды куы рацауа, уæддæр уыцы давд нæ хатыр кæнынц.

Бадджери та ногæй газеттæм кæсыныл фæци. Цы уавæры бахауд, уый йæм æххæст нæма бахъардта, æви йæм афтæ тынг бахъардта, æмæ ахæм бынаты хи куыд даргæ у, уый бæлвырд нæма зыдта æмæ архайдта, куыд гæнæн ис, афтæ хуыздæрæй

разыныныл. Суанг ма мæ, куы йын феххуыс кодтаин, уый дæр æрфæндыди.

— Мæнмæ афтæ кæсы, æмæ дæ бурдзалыг чызг фæрæдийын кодта.

— Хорз, равзæрдзыстæм хъуыддаг,— фестæди Бадджери,— æмæ цыма мæнмæ дæр сыстын æнхъæлмæ каст, афтæ йæ бамбæрстон, фæлæ уæддæр мæ бынаты бадгæн. — Хорз бакодтай, кæй мын æй загътай, уымæй. Алцыдæр равзæрдзыстæм. Бузныг. Дзæбæх мын у, дзæбæх мын у!

Уыцы ныхæсты фæстæ мæм мæ бынаты бадын айв нал каст æмæ æз дæр сыстадтæн.

— Дæ газеттæ мыл кæд æууæндыс, уæд уал сæ мæнмæ уадз. Ратдзынæн дын сæ. Ма сын тæрс. Ныр та уал фембæлынмæ! Табуафси! Табуафси!—æмæ мæ къæсæргæронмæ рахæцца кодта.

Куы сыстадтæн, æмæ нæ ныхас фæудыл нымæд æрцыд, ууыл куы баууæндыдтæн, уæд мæм ахæм зонд дæр фæзынд, кæд мæм зæгъын, цæмæ фæдзырдта, уый йæ ацы хабары фæстæ рох фæци æмæ йæ бафæрсынмæ дæр хъавыдтæн, фæлæ мæхиуыл фæхæцыдтæн.

Бадджерийы обкомы секретарæй куы равзæрстой, уæд мын, раздæр кæимæ куыста, уыдонæй иу афтæ загъта: «Бадджеримæ иу хорз миниуæг ис: бирæ хъуыддæгтæ саразын дын бахæс кæндзæн, фæлæ дзы дыккаг бонмæ йæ зæрдыл иу дæр нал лæудзæн».

Къæсæргæрон уыцы хабар æрымысыдтæн æмæ ма йæ, цæмæй зæрдæхсайгæйæ ма ацауон, уый тыххæй бафарстон:

— Æндæр мын ницыуал зæгъинаг дæ?

— Ницыуал, ницыуал...Хæрзбонтæ! Фенынмæ, фенынмæ...

Уæдæй фæстæмæ мæм Бадджери никуыуал фæдзырдта...

VIII

Уарзондзинад, дам, рæстæг ахæссы, дыууæ уарзон уды кæрæдзийы куынауал фæуынынц, уыцы рæстæг. Чи зоны, ис рæстдзинад ацы ныхæсты. Рæстæджы бон бирæ у. Хъæдгом куы гас кæны, мает йæ фæрцы куы ферох ваййы, цыныл фæлм куы æрæвæры, уæд уарзондзинады ныхмæ йæ бон куыд ницы хъуамæ уа! Тых кæны уарзондзинадыл дæр. Тынг бирæ кæй Уарзыс, уый алы бон дæр куына уынай, йæ ныхас ын куы нæ хъусай, уæд йæ фæлгонц бонæй-бонмæ мынæгдæргæнгæ цауы, иæ мидбылхудт цæстытыл нал фæхъазы, йæ ныхас адæйма-АЖЫ нал фæрæвдауы. Иу дзы иннæмæй куы фæхицæн ваййы,

уый дыккаг бон, кьюыри амæ майы фæстæ дæр нæ— бирæ бонты фæстæ...

Элинайы æхсæз азæй фылдæр нæ федтон. Фыццагты-ма-иу æм телефонæй арæхдæр ныдздырдтон. Кæддæриддæр-иу мын уыцы хъæлдзæг дзуапп лæвæрдта. Мæ ныхас хъусын ын æхсызгон кæй уыд, уый æмбæрстон, фæлæ йæм фæстагмæ цалдæргай майтæ кæд нæ ныдздырдтон, ахæм рæстæджытæ дæр скодта.

Иу изæр та мæ куысты дзæвгар бафæстиат дæн. Элинаæ мæ зæрдыл æрлаууыд, Мæхинымæр нымайыныл фæдæн. Афæдзæй фылдæр ын йæ хъæлæс кæй нæ фехъуыстон, ууыл куы ахъуыды кодтон, уæд дисы бацыдтæн. Уарзондинады куырм фæхонынц, фæлæ йын уæддæр цæстытæ хъæуы. Элинаимæ иу горæты куы цæриккам, кæрæдзийы уыныны фадат нын куы уайд, уæд нæ ахастдинаедтæ ныртæккæйы хуызæн нæ уаиккой. Фæлæ уыйбæрц рæстæг телефонæй уæд та кæй никуы ныдздырдтон, уымæй мæхи азымджын хуыдтон. Йæхæдæг мæм кæй нæ фæдзырдта — дзургæ та мæм, Тимæйы куы федта, уæдæй фæстæмæ никуыуал скодта— уымæн æфсон уыди. Æмæ мæ куысты бадгæйæ мæхимæ ахæм амонджын фæкастæн, ныртæккæ Элинамæ кæй ныдздырдзынæн амæ йын йæ хъæлæс кæй фехъусдынæн, уымæй.

Раздæр уал, кæдæм ныдздырдзынæн, ууыл ахъуыды кæнын хъуыд. Сæ хæдзары телефон æрыздыхтон. Элинаæ мæ базыдта, амæ мын мæ саламæн дзуапп радта. Цыдæрхуызон мæм фæкаст амæ йæ афарстон: «Цæуыл æнкъард дæ?»— «Мамæйы баныгæдтон...»— «Кæд...»— «Æхсæз майы размæ...»

Цæуылнæ мын фехъусын кодтай, зæгъгæ, йæ бафæрсынмæ хъавыдтæн, фæлæ мæхиуыл фæхæцыдтæн, цæмæй фæтарстæн, уый мæхæдæг дæр нæ бамбæрстон. Куы мæм фæдзырдтаид, мæ цуры куы уаис, уый мæ фæнды, зæгъгæ, уæд ацыдаин. Фæстæмæ дæр нæ фæкастаин. Уый нæ, уæд æм тæфæрфæсы тел уæддæр арвыстаин. Фæлæ йæ, æвæццæгæн, иу дæр амæ иннæ дæр нæ фæндыд, кæннод та ууыл нæ уыд. Кæннод...

Æхсæз майы рацыд йæ мады амардыл амæ мæрдджын кæй у, уый телефонæй дзургæйæ дæр бæрæг уыд. Æви йæм йæ мады зианы фæстæ цыфæнды бирæ рæстæг рацæугæйæ дæр куы ныдздырдтаин, уæд дæр йæхи афтæ дардтаид?!

Элинайæн мад йеддæмæ ничи уыд. Ныр бынтон иунагæй баззад. Æфсымæр ма йын ис — мадæй хицæн, фыдæй — иу» ахæм, йæ фыды фыццаг усы лæппу, амæ уый дæр дард цæгаты цæры. Йæ царды фылдæр хай уым арвыста амæ, Элинайæ куыа фехъуыстон, афтæмæй уырдыгæй цæуынмæ никуыдæм хъавъ

Элинайы мады марды хабар куы фехъуыстон, уæд бирæ ныхæстæ зæгъын мæ бон нал баци, стæй куы бауыдаид, уæддæр нæ сахадыдтаиккой, цыма Элинайы зæрдæйы рыст фæкъаддæр кæныны фаг нæ разындаиккой, афтæ мæм фæкаст амæ, иуцасдæр хъусæй алаууыны фæстæ загътон, райсом та дæм ныдздырдзынæн, зæгъгæ. Ныдздырдтон æм дыккаг бон, стæй æртыккаг бон дæр. Иу маймæ йæм, уый размæ æхсæз азы цал хатты ныдздырдтон, уымæй фылдæр хæттыты ныдздырдтон. Фæндыди мæ йæ мады марды фæстæ йæ æндæр истæуылты аирхæфсын. Æмæ мын æнтысгæ дæр кодта. Ленинградмæ ацæуыны тыххæй дæр дзы раздæры хуызæн цæхгæр ныхас нал фехъуыстон. Æргом «о» дæр мын никуы загъта, æргом «нæ» дæр. Фылдæр хатт-иу ныхас хъазынырдæм аздæхта. Фæстаг хатт-ма Ленинградмæ ацæуыны кой куы скодтон, уæд мын афтæ зæгъы, сæрды, дам, Кисловодскмæ цæудзынæн. Кæцы май, уый мын нæ загъта, кæцы санаторимæ, уый дæр. Мæхинымæр бацин кодтон: ардыгæй ардæм-иу æй абæрæг кæндзынæн, зæгъгæ. Æрæджиу мæ сæры æндæр хъуыды дæр фæзынди: мæхæдæг цæуыннæ цæуын Кисловодскмæ?.. Цæрæнбонты санаторийы дыууæ æви æртæ хатты йеддæмæ никуы уыдтæн. Алы аз дæр-иу сфæлдыстадон хæдзары арвыстон мæ отпуск. Иу хатт профцæдисты хардзæй куы баулафон, уæд цас диссаг у!

Мæ хъуыды Æмзорæн куы бамбарын кодтон, уæд мын зæрдæ бавæрдта феххуыс кæнынæй. Нæ профцæдисты обкомы хицау йæ хъæуккаг, йе 'рдхорд уыди амæ, дам, цы гæнæн уа, уый сараздæн. Иумæ йæм ссыдыстæм, амæ мын æцæгæйдæр мæ хъуыддаг саразта: æвдæм июлæй мын Кисловодскмæ путевкæ ссардта.

Мæ бынаты æндæр цин кодтаид, æз та сагъæстыл фæдæн. Цалынмæ путевкæ истон, уæдмæ мæ мидхъынцъым æддæмæ нæ равдыстон, фæлæ уый фæстæ сдыууæрдæм дæн. Элинайы хабар кæй нæ зыдтон, уый мæ мæ цыныл цин кæнын нæ уагъ-та. Путевкæйæн та æнарайсгæ нæ уыд. Исгæ нæ, фæлæ ма иыщ æхца дæр бафыстон.

Ленинградмæ мæм дзурын айв нæ каст. Элинаæ мыл куы фæдызæрдыг уыдаид, уымæй тарстæн. Путевкæ райстон, уый йын не схъæр кодтон. Цыбыр ныхасæй, фæндыдис мæ æнæнхъæлæджы фембæлын.

Мæ цæуын афонмæ ма кьюыри баззад, афтæ ма Ленинградмæ иу хатт ныдздырдтон, амæ мын Элинаæ ацы хатт бæвырд дзуапп фехъусын кодта: фондз амæ, дам, ссæдзæм

июлаёй райстон путевка. Цамæдæр гæсгæ мæм афтæ фæкаст, цыма мæнæн ме 'мгъуыд уæды онг не 'ххæссы æмæ мæ путевка мæ дзыппæй фелвæстон. Æркастæн æм æмæ уыди иуæндæс æмæ ссæдзæм июльмæ. Æнæхъæн къуыри ма мæ кæй сæййафдзæн, уый куыддæртæй мæ бон банымайын куы баци, уæд æрæнцæдтæн.

Телефоны хæтæл æрæвæрдтон æмæ мæм цы амондджын бонтæ æнхъæлмæ каст, уыдон мæ цæстытыл ауадысты. Фæлæ та мæ цин фæкхъахыр: кæцы санаторимæ цæуы, уый бафæрсын мæ ферох. Ног ныдздурынæн мын замманай æфсон фæци. Базыдтон санатори дæр.

Кæддæры амондджын рæстæг æрымысыдтæн. Зонгæ дæр куы нæ уыдыстæм, афтæмæй, кæрæдзийæ дард ран цæргæйæ, путевкæтæ иу сфæлдыстадон хæдзармæ куы райстам æмæ иу фынджы уæлхъус куы 'рбадтыстæм, уыцы бонтæ мæ зæрдыл æрлæууыдысты. Фæндыди мæ бæргæ, нæ путевкæтæ иу санаторимæ куы уыдаиккой, фæлæ ахæм хабæрттæ царды иу хатт йеддæмæ нæ ваййы, уый дæр искуы-иу лæджы царды. Уый тыххæй мæхи хысмæтæй амондджын хуыдтон æмæ ма йæм ныр дæр, сывæллонæн къафетт куы авæрай æмæ йæ ахæрыны фæстæ дыккагмæ куыд æнхъæлмæ кæса, афтæ æнхъæлмæ кастæн, фæлæ... Фæлæ, цы уыди, уый дæр хорзыл банымадтон æмæ æнхъæлмæ кастæн хысмæты ног лæвæрттæм.

Санаторитæм цæуын рагæй дæр нæ уарзтон. Нымадæй дзы цалдæр хатты уыдтæн æмæ-иу рацу-бацуйæ сфæлмæцыдтæн. Рисгæ мæ ницы кодта, афтæмæй-иу, мæхи цæмæй дзæбæх кæнын нæ райдыдтон, ахæм нал уыд. Фыццаг бонты-иу зивæггæнгæ кæдæм цыдтæн, уыдоныл-иу афтæ тагъд фæцахуыр дæн æмæ-иу цыма рагæй дæр уыцы куыст кодтон, уый хуызæн иу ранæй иннæмæ тындзгæ уадтæн.

Кисловодскы ма уымæй размæ иу хатт уыдтæн. Цыппар æмæ ссæдз боны кæм фæцардтæн, йæ уынгтæ æмæ паркты кæмæн фæзылдтæн, йæ горæтгæрæтты кæмæн фæтæзгъо кодтон, уым æппын дæр мæ зæрдыл ницыуал лæууыд. Цыма йæ зæххыл фыццаг хатт æрлæууыдтæн, уыйау мын дзы алцыдæр уыди æнæзонгæ. Диссаг мæм каст, иуæндæс азмæ алцы афтæ ферохгæнæн куыд ис, уый.

Элинæйы ссæуынмæ ма цы рæстæг баззад, уый годзыкхæхтыл слæууыд æмæ узгæ-узгæ тæрсгæ-ризгæ санчæхтæй цыд Бон мыл изæр нал кодта, æхсæв бон. Дзæгъæлы нæ фæзæгъынн; æнхъæлмæ кæсын æмæ сурын зын у. Фæлæ æнхъæлмæкæсынтæ дæр алыхуызæттæ сты. Марыны тæрхон кæмæн рахæссынц,

уый дæр æнхъæлмæкæсæгыл нымад у. Хуыцау бахизд ахæм æнхъæлмæгастæй, фæлæ цыфæндыйæ дæр æнхъæлмæ кæсынæн Йæ ном йæ уæлæ ис... Суанг-ма цыдæр æнахуыр фынтæ уынын дæр райдыдтон. Иу æхсæв та нæхимæ фæвæрдтæн. Горæты нæ, фæлæ хъæуы. Нæ хæдзар уыцы æнæзылдæй байæфтон. Кæрт уыди æнæфснайд, цæхæрадон - æнæкуыстгонд. Нæ хъуг æрагмæ цыд. Афтæмæй йæ цыма уымæй размæ агурæг нæ хъуыд. Хъоммæ-иу йæхæдæг ацыд, бон-изæрмæ-иу фæхызт, ссыди æмæ-иу скъæты йæ бынат бацагуырда, фæлæ уыцы изæр банафон, уæддæр никуыцæйма зынди.

Мæхинымæр тыхстæн, кæд ыл искуы исты æрцыди, зæгъгæ. Мæ уавæр мын Дунетхан бамбæрста—дзæбæх æй нал хъуыды кæнын, фæлæ цыма Дунетхан уыди — æмæ мын уыцы мæстджынай афтæ: «Далæ йæ Бабанты... (йæ ном мын загъта, фæлæ йæ хъалæй æрымысын мæ бон нал баци) йæхицæн бакъаддæртæ кодта.

Уый фæстæ дзыццаймæ нæ гыццыл цæхæрадоны фæвæрд-дыстæм æмæ дзы цыдæртæ сагътам. Нæ хуымтæй иуæн йæ кæрон фæзылын æмæ йæ дзыцца куы федта, уæд ын зын уыди...

Нæ «фаллаг уат» кæй хуыдтам, уый немьцы рæстæгæй фæстæмæ æрдæгарæзт уыд. Йæ пьолы фæйнаджытæ йын немьц сæфтыдтой æмæ афтæмæй баззади. Цамæдæр гæсгæ мæ зæрды æрæфтыд, йæ дуар дæгъæлæй æхгæд у æви нæ, уый базонын æмæ цæхæрадонæй уырдам фæцагайдтон. Дуарыл рахæцыдтæн, æмæ дæгъæлæй æхгæд нæ разынд. Уæрæх æй байтыгътон æмæ, куыд æрдæгарæзт уыд, афтæмæй лæууыд. Цыдæр дзаумæттæ дзы. Æдзæлгъæд кæлдтытæй рагъамад уыдысты. Дуары байгоммæ тыргъты карчы цъиутæ сцъипп-Цъипп кодтой æмæ дзы иу фæмидаг. Уаты пьол нæ уыд, æмæ къæсæрæй бынмæ ныххауд. Йæ фæдыл ныггæпп кодтон, ра-Цахстон æй æмæ йæ тыргътам сæппæрстон, иннæтæ дæр мидамæ лæбурдтой, фæлæ сыл дуар ахгæдтон. Тыргъмæ рахызтæн æмæ дзы дыууæ цъиуы мардæй ауыдтон. Дунетхан та кæцæйдæр мæ цуры фæвæрд æмæ йын цъиутæм ацамонгæйæ загътон: «Аппар сæ». Иуыл дзы схæцыд, иннæйы дæр сисынмæ хъавыд, фæлæ йæ фæстæмæ æрæвæрдта, скæлм, дам, и.

Ногæй та дзыццайы раз фæвæрдтæн, æви дзыцца мæ цуры фæвæрд, уæддæр нæ зонын. Нæ хæдзарæй цæуыны зонд мæм нал уыд. Мæхицæн фидарæй загътон: «Мæ царды фæстаг азтæ æм арвитдзынæн». Стæй дзыццайы фæрсын: «Ды ам цæрдзынæ?»—«Нагъ!»—дзуапп мын радта æнæдызæрдыгæй. Уымæй размæ цыма æндæр кæмдæр царди.

Дзыцца нæ хæдзары цæрын райдайынмæ хъавын, уый куы бамбæрста, уæд мын сагъæсхуызæй афтæ: «Æртæ усимæ цытæ кæндзынæ?» Æз ын дзуапп радтон: «Иу ус йеддæмæ мын нæй æмæ уый дæр мемæ нæ цæрдзæн», — æмæ фехъал дæн...

Дзыццайы мæ фыны стæм хатт фенын, фæлæ мæм ацы хатт æцагæлонхуызæй каст. Цыдæр узал цæстæнгас мæм дардта. Æртæ усы кой та кæцæй рацыд, уый æппындæр нæ бамбæрстон. Æндæр кæмдæр цæмæн цард æмæ йæ нæхи хæдзары цæрын цæуыннæ фæндыд, уый дæр нæ рахатыдтон. Куы райхъал дæн, уæд фыны цы федтон, уыдонæй кæрæдзиуыл бабæттын мæ бон ницы бацис. Фыны мæ цæстытыл цы æнæкуыстгонд цæхæрадон ауад, уымæ гæсгæ нæ горæты цæхæрадон мæ зæрдыл æрлæууыд. Куы цыдтæн, уый размæ йæм суадтæн. Мæ фæткъуыбæлæстæн сæ хуыздæры фæлдæхтæй сæййæфтон. Бынтон фæлдæхт нæ уыд, фæлæ цæгатырдæм иудзæвгар акъул. Иæ бинаг къалиутæй зæххыл æрæнцæд, уидæгтæ мæрæй фæхицæны онг разындысты. Цалдæр азы размæ фондз бæласы æмиæстæй иумæ ныссагътон æмæ дзы ацы шафранæй бæрзонддæр æмæ пæлæхсардæр ничи уыд. Шафран кæй у, уый та фарон базыдтон. Фыццаг хатт ыл дыргътæ уæд фæзынд. Æдæппæт ыл цалдæр фæткъуыйы йеддæмæ нæ уыд. Фæлварыны тыххæй сæ нывæрдтон æмæ суанг уалдзæгмæ фæлæууыдысты. Ныр æй æрдæгфæлдæхтæй куы сæййæфтон, уæд мын хъыг куыннаæ уыдаид. Мæ кулдуар куы гом кодтон, уæд йæ уынæр, æвæццæгæн, мæ сыхагмæ фехъуыст æмæ æддæмæ ракаст.

— Цы кодта дæ бæлас?— дзуры мæм.

— Нæ зонын, цыма дымгæйы фæндæгтæ ардæм æхгæд сты, цæмæдæр гæсгæ афтæ нымæдтон, уæддæр мын мæ хуыздæр бæлас афæлдæхта.

— Æз дын айфыццаг дæр загътон, æгæр къалиуджыш у, зæгъгæ.

— Ныр ын сæ къуырын бахъæудзæн, кæд ма дзы бæлас рауайа, уæд.

Мæ сыхаг бæласы цурмæ æрбацыд, æркæстытæ йæм кодта æмæ мын ныфсытæ æвæрынмæ фæци.

— Ницы йын уыздæн, йæ уидæгтæ æнæхъæн сты, йæ уæлдай къалиутæ йын ахсæд æмæ йæ куы сраст кæнай, уæд æй дыууæ быцæумæ йе ставддæр къалиутæй абæтт æмæ фæстæмæ ныффидар уыздæн.

Фæрæт радавтон, æмæ йыл цæгатырдæм цы къалиутæ ауæз кодта, уыдоны ставддæртæ æрцагътон. Цалдæрыл дзы ныхы-йас фæткъуытæ куы ауыдтон, уæд мæм мæ ми къуырттон карк

æргæвдæгау фæкаст, фæлæ гæнæн нæ уыд. Бæласыл дыууæйæ йæ фыццаг бынатмæ рахæцыдыстæм, æмæ æнцонæй бакоммæ каст.

— Афтæ гъе,— йæ зондамынд кæй фæрæстмæ, уымæй йæхицæй бузныг уæвгæйæ бафиппайдта мæ сыхаг.— Ныр мæнæ ам æмæ ам,—йæ къахæй бæласы хуссарварс дыууæрдæм ацамыдта,— быцæутæ зæххы зулаив ныкъкъуыр æмæ сæ тел кæнæ æндæр истæмæй бæласмæ бабæтт...

— Йæ уидæгтæ ма ныффидар уыздысты?

— Уæдæ!

Æвæдза, адæймаг цы кары уа, уыцы кары миниуджытæ йын æнæкæнгæ нæй.

Бирæ æрыгондæр ма куы уыздæн, уæд мæ мадыхо горæты рынчындонмæ бахауд. Цалдæр къуырийы дзы фæхуыссыд, стæй фæдзæбæхдæр æмæ йæ рафыстой. Нæхимæ йæ æрбалæстон, иучысыл махмæ дæр фæлæуу, зæгъгæ. Цы рæстæг нæм фæци, уым алы бон дæр цæуыны кой кодта. Куы-иу загъта афонмæ мæ хъуг цы фæци, мæ цыиутæ æххормагæй амæлдзысты. Дæ чызг уым ис æмæ сæ уый зылдхъуаг нæ ныууадзæн, зæгъгæ, йын зæрдæтæ æвæрдтон, фæлæ йæм мæ ныхæстæ нæ хъардтой, мæхиуыл ахуыр, дам, сты æмæ мæхæдæг куы нæ уон, уæд сæ никауыл æууæндын. Гæнæн нал уыд, æмæ йæ сæхимæ аластон.

Ныр мæхи уавæр дæр Гыгъыи уавæрæй хуыздæр ницæмæй уыд. Дæ зæрдæйы дзæбæхæн улæф, кæд дæм низ нæ, фæлæ йæ кой дæр ис, æмæ де 'мгæрæтты дæр ауад, уæд дæ дзыхæй ныхас ссæуæд, æндæр дын ын дохтыр хос ссардзæн. Дæ сæрыхъуынаг райдай, æмæ дæ къахы ныхыл фæу— алкæцы дæр дзы дзæбæх кæнынмæ бавналдзысты. Æмæ, æцагæйдæр, мæ алыфарс чи уыд, уыдон иууылдæр ахæмтæ уыдысты. Сæхи дзæбæх кæнынæй уæлдай паркты тезгъо кодтой, балцыты цыдысты, иудзырдæй, сæхицæн æвгъау ницы кодтой. Æз та æнæхъæн æвдæс боны æнхъæлмæ кастæн. Дыууæ къуырийы æмæ æртæ боны куыддæр ахицæн сты, афтæ ралæууыд æнхъæлмæ кæсыны фæстаг бон. Элина хæдтæхæджы кæй ссæудзæн, уый мын загъта, фæлæ Ленинградæй хæдтæхæг бон Цыппар хатты стæхы æмæ, кæцыйы ссæудзæни, уый нæ зыдтон. Райсомæй Минводмæ ацыдтæн. Гыццыл-ма бахъæуа, фыццаг рейсмæ ма байрæджы кæнон. Куыддæр æнхъæлмæ кæсæн залмæ бацыдтæн, афтæ фехъусын кодтой, Ленинградæй хæдтæхæг стахт, зæгъгæ. Иннæты хуызæн æз дæр, бæлццæттæ кæдæм æрбацæудзысты, уыцырдæм атындыдтон. Иннæты хуы-

зæн *баерга* атындзыдтон, фæлæ иннæты хуызæн бынтон нæ уыдтæн, уымæн æмæ æгасцуайзагъджытæ бæлццæттæ дæр зыдтой, стæй сын бæлццæттæ сæхи дæр зыдтой, ома сæ размæ кæй рацæудзысты, уымæ æнхæлмæ кастысты. Æз Элинайы ссыд зыдтон, фæлæ йæм æз æнхæлмæ кæй кæсын, уый нæ зыдта.

Рæстæг куыд цæуы, афтæ ма катыйл æфтыд Алыхуызон хъуыдытæй сæр байдзаг. Цыфæндыйæ дæр æхсæз азы бæрц фæдтам кæрæдзийы — уый та гыццыл рæстæг нæ уыди. Ивы адæймаджы зондахаст, йæ бакаст, йæ конд.. Уæд та Элинайы мæн фенын æппындæр нал фæнды. Телефонæй ныхас кæнын ницы давы. Лæгмæ кæд цы зонд æрцæудзæн, уый бæрæг нæй. Уæд та йын ахæм зонгæ фæзынд — кæй зæгъын æй хъæуы, уый ма дызæрдыгдзинæдтæн сæ тæккæ дæллаг фарс лæууыд йæхицæн ныхасы бар раттын æнхæл чи нæу, уыдоны номхыгъдмæ хауд — йæ отпуск æй иумæ арвитын кæимæ фæнды, æмæ уымæ рабалц кодта. Ис алцæмæн дæр уæвæн. Æппæты тынгдæр цæуыл фæдис кæнынц, уый дæр æрцæуы, æмæ дисы аккаг уымæн свæййы. Стæй йын нæлгоймаг зонгæ дæр ма уæд цалдæр æмбалæй иумæ рацæуын дæр сæ бон уыд Уыцы хъуыдыйыл æууæндынмæ дæр нæ хъавыдтæн æмæ йæ иуфæрсты ахызтæн. Сæйрагдæр уыди, Элина кæй ссæудзæн æмæ йæ уал азы фæстæ кæй фендзынæн. Цыфæнды цæстæй мæм куы ракаса, уæддæр æм æвзæрмæ ницæмæ æнхæлмæ кастæн. Мемæ ныхас кæнын æй ма бафæнда, ууыл не 'ууæндыдтæн. Иннæ хъуыддæгтæй та кæцыфæндымæ дæр цæттæ уыдтæн...

Мæ алыфарс цы адæм уыд, уыдон базмæлыдысты. Хæдтæхджыты стæхæны фæзырдыгæй дуармæ хæстæгдæр бацыдысты. Уалынмæ дынджыр дуар байгом, æмæ бæлццæттæ иугæйттæ æмæ къордгæйттæй цæуын райдыдтой. Мæхиуыл дæр нал æууæндыдтæн æмæ иу сылгоймаджы афарстон, бæлццæттæ кæцæй сты, зæгъгæ, æмæ мын, Ленинградæй, зæгъгæ, куы загъта, уæд сæм ма каст ноджы фæцырддзастдæр и. Ноджы дуар дæр мæлæты уæрæх уыд æмæ тарстæн, Элинайы куы фæивгъуыйон, уымæй.

Ауыдтон æй! Æрбацæуы. Æнæнхæлæджы мæм дыууæ нæлгоймаджы фæсте разынд. Йæ къухæй гыццыл чызгыл хæцы. Нæлгоймагтæ куы'рбаразæй сты, уæд мæм ноджы дзæбæхдæр разындысты. Сæ фарсмæ ма иу сылгоймаг цыд, фæлæ уый уайтагъд фæсте аздад. Элина цы чызгимæ цыд, уый згъорæгау кодта. Дуары цурмæ сæ размæ бауадтæн. Элина никæмæ æнхæлмæ каст æмæ æмраст йæ цыды кой кодта. Адæмæй искæмæ бакæсын йæ зæрды кæрон дæр нæ уыди æмæ ма иуфæрсты фæцæйхызт.

— Элина!— фæдзырдтон æм.— Элина!— куы нæ ма фехъуыста, уæд та йæм дыккаг хатт сдзырдтон.

Ауыдта ма. Фæлæууыд. Йæ цæстытыл нæма 'ууæндыд. Гыццыл чызг раздæр Элинамæ скаст, стæй мæнмæ.

— Кæдæм цæуыс?— æндæр ныхæстæ зæгъын йæ бон нæ бацы.

— Никадæм.

— Уæдæ?

— Куыд «уæдæ»? Мæнæ дæуыл амбæлдтæн æмæ фæстæмæ здæхын.

— Кæдæм?

— Цом уæртæ уал дæ дзаумæттæ райе, стæй дын æй зæгъдзынæн.

Дзаумæттæ кæм фæдæттынц, уырдам бацыдыстæм, фæлæ Элинайы дис нæма фæкъаддæр:

— Ам цы кусыс?

Исчи ардæм кусынмæ фæцæуы? Ды дæр кусынмæ ссыдтæ?

— Æз æндæр хъуыддаг у, фæлæ ды та?

— Иннæты хуызæн улæфын.

— Кæм?

— Кисловодскы.

— Æцæгæй дæ фæрсын.

— Æцæгæй зæгъын æз дæр. Абон æстдæсæймаг бон... Ацы рæсугъд чызг та дын кæй у?

Элина чызджы æрбахъæбыс кодта. Уый дæр æм йæхи тынгдæр балхъывта æмæ фырафсармæй йæ цæсгом Элинайы къабайы фæдджийы дыдæгты амбæхста.

— Нæ сыхæгты. Æццæй? — æмæ чызгмæ фæрсæгау бынмæ æркаст. Уый æнæдзургæйæ йæ цæсгом къабайы фæдджийæ тынгдæр амбæрзта.

— Мæ къаба мын скъуыны!— Элина йæ фæдджийыл бынмæ æрхæцыд.

— Дæ ном та цы хуыйны?— дзурын чызгмæ. —

Æфсармыгæнаг у, ницы дын зæгъдзæн.

Куыд бамбæрстон, афтæмæй, чызгимæ дзурон, уый

Элинайы нæ фæндыд.

— Уæддæр мæм диссаг кæсы, ам куыд фæвзæрдтæ, уый,— ныхас æндæрырдæм здæхта Элина.— Нæма ма уырны, ам æцæгæй дæ фæллад уадзыс, уый.

— Ныртæккæ дæ бауырндзæн...

Уæдмæ дзаумæттæ дæттын райдыдтой. Куы сæ райста, уæд ма йæ цы нæ вæййы, зæгъгæ, бафарстон:

— Æндæр никæмæуал æнхъæлмæ кæсыс?
«Нæ», зæгъгæ, куы загъта, уæд уынгмæ рахызтыстæм.
— Кæдæм цауæм?— Элинайы мæ ныхæстæ бынтон нæма бауырныдтой.
— Кисловодскмæ нæ цаут?
— Цауæм, фæлæ ды та?
— Нæ дын æй загътон?! Æви мыл æцагæй не 'ууæндыс? Ныронг дæ куы нукуы асайдтон, уæд мыл ныр цæмæн дызæрдыг кæныс?
— Дæуыл нæ, фæлæ мæхиуыл дæр нал æууæндын,— йæ мидбылты бахудт Элине, фæлæ уыцы мидбылхудты фылдæр дис æмæ рохстдзинад уыди.
— Уæдæ уал мæныл баууæнд æмæ цом таксийы сбадæм.
Уæддæр æй нæма уырныдта, иу фæндагыл ацæудзыстæм, уый. Йæ чумæдан æмæ йын йæ хызын фелвæстон æмæ, такситæ кæм лæууыдысты, уырдаæм араст дæн. Элине, чызджы къухыл хæцыд, афтæмæй мæ фæдыл дывæндтæгæнгæ рацыд. Машинæйы нæ иу ныхас дæр никæмæйуал ссыд, Элинайы хъуыдытæ цауыл уыдысты, уый нæ зыдтон, фæлæ цыма йæхи æнахуыр дардта, афтæ мæм фæкаст. Стæй мæ йæ чысыл æмбæлццон дæр дисы бафтыдта. Цавæр сыхаг ын у? Хуымæтæджы сыхаджы дард балцы уыйбæрц рæстæг куыд рахуыдтаид. Стæй йыл æй йæ ныйбарджытæ та куыд баууæндыдысты? Цыппар-фондзæдзыд сабимæ— уымæй йыл фылдæр нæма цыдаид—æдзухдæр цæст дарын хъæуы. Элинайæн йæ улæфт йæ фарсæй нæ фæуыздæн? Иу ныхасæй, иу фарста иннæмæй гуырди, фæлæ мæ машинæйы дзурын нæ фæндыди æмæ æз дæр, Элинайæу æнцæд бадтæн æмæ размæ кастæн.
Элинайы санаторийы тæккæ цур рахызтыстæм. Ног æрбацæуджытæм кæм фенхъæлмæ кæсынц, уыцы агъуысты раз дæр иу уатмæ бахызтыстæм, фæлæ дзы ничи уыд. Дыккаг уаты гом дуарæй радзырдæуыд:
— Ардæм рацæут.
Элине æмæ гыццыл чызг разæй, æз — сæ фæстæ, афтæмæй къæсæргæрон æрлæууыдыстæм.
Хæрзконд æрыгон саулагъз сылгоймаг миты хуызæн урс халаты, йæ бынатæй сыстгæйæ сдзырдта:
— Æрбадут.
Элине йæ хызынай йæ гæххæттытæ систа ææмæ йæм сæ радта. Чызг раздæр путевкæмæ 'ркаст, стæй паспортмæ.
— Чысыл раздæр Ленинградæй сымах тыххæй дзырдтой?
— Мæгъа,— æфсæрмхуызæй дзуапп радта Элине. — Загъ-

той сдзурдыстæм, дам. Знон та сæйраг дохтырмæ дзырдтой. Хицæн уаты цæрдзыстут. Дыккаг уæладзыджы. Йæ рудзынг парчырдаæм.

Элинайы куыст æмæ Кисловодскы санаторитæ æмæ курортты куыстуæтты иугонд кæрæдзиимæ бает сты, æмæ сæйраг дохтырмæ дæр уый тыххæй дзырдтой.

— Бузныг,— арфæ ракодта Элине.— Хицæн уат нын кæд уыздæн, уæд нæ 'ндæр ницы хъæуы,— æмæ гыццыл чызгмæ бакаст.

Сæ уатмæ сын сæ дзаумæттæ бахастон, фæлæ дарддæр цы гæнгæ уыд, уый нал зыдтон.

— Дæуæн та кæм и дæ санатори?— мæ уавæр мын чысыл фенцондæр кодтой Элинайы ныхæстæ.

— Ардæм хæстæг у,— æмæ рудзынгмæ, Элине кæм лæууыд, уырдаæм хæстæгдæр бацыдтæн.— Мæнæ ацы уынджы рахызырдаæм куы ацæуай, уæд иу-фынддæс минутмæ фистæгæй ныххæцца уыздына.

— Ксанчик, бафæллæдтæ?— чызджы хъуынтъыз цæсгом ауынгæйæ бафарста Элине,— ныртæккæ сихор бахæрдзына æмæ схуыедзына.

Мæ сахатмæ æркастæн. Хæрынафонмæ сахатырдæг йеддæмæ нал уыд. Дарддæр лæууын мæм айв нал каст æмæ Элинайæн загътон:

— Æз дæр цауон... Кæд уæ нæ бахъыгдардзынаен, уæд иуæртæ сахатыл фæзындзынаен...

Фæссихор Элинайы дуар бахостон. Къæсæргæрон Элине фæзынд æмæ йæ амонæн æнгуылдз йæ былтыл авардта:

— Хъæрæй ма дзур, фынаы у.

Сынтæг æмæ диван кæм уыдис, уыцы уатæй уæлдай ма дзы разынд æндæр уат дæр. Дыууæ дынджыр фæлмæн къæлæттджыны æмæ дзы ныллæг стъол. Гыццыл чызг цы диваныл фынаы кодта, уый 'иуфæрсты чысылдæр уатмæ бацыдыстæм.

— Цæй, куыд дæм фæкаст Кисловодск?

— Ницыма йын базыдтон, фæлæ, дæу ам кæй æрæйæфтон æмæ ныртæккæ мæ цуры кæй бадыс, уый мæм фын фенæгау кæсы.

— Дæ мад рухсаг уæд,— тæфæрфæс ракаенын мæ аэропорты дæр æмæ уый фæстæ дæр рох нæ уыд, фæлæ мæм уæд уый тыххæй дзурын айв нæ каст.

Элине дæр уырдыг слæууыд æмæ йæ цæстытæ доны разылдысты.

— Гæнæн нæй,— зæрдæтæ æвæрынмæ йын фæдæн, куы 'рбадтыстæм, уæд. — Æдзух йæ мад йемæ никæмæн фæцæры.

Ды йын куыд фæдæ, иннæтæ дæр-иу сæ мадæлтæн афтæ фæуæнт.

— Мæлгæ-мæлын дæр ма йæ мæ мæт уыд. Иунæгæй, дам, куыд цæрдзынæ.

— Зын у, кæй зæгъын æй хъæуы, мадахуырæй иунæгæй аззайын, фæлæ, ныййарæджы рæвдыд æппындæр чи нæ бав-зæрста, уыдон дæуæй хуыздæр уавæры сты? Кæннод дзы йæ тæккæ мадуарзгæйæ чи бавдæлон, уый та?

— Æмбарын уыдæттæ, фæлæ мæ уæддæр нæ уырныдта, искуы мамæйæ фæхицæн уыдзынæн, уый. Цыма, куы мæлæм, уæд иумæ мæлдзыстæм, афтæ мæм каст. Чи зоны, фæндгæ мæ афтæ кæй кодта, уый тыххæй ахæм зондыл хæст уыдтæн.

Æнкъард ныхæстæ фæсте куы аздадысты, уæд мын иуыр-дыгæй фенцондæр, иннæрдыгæй та ног къуырцдзæвæны мæхи банкъардтон.

— Æндæрхуызон нæ кæныс,— Элинайы ныхæстæ мæ æрчыцын кодтой.

— Уæдæ нæ кæнын æндæрхуызон, мæ цæсгомыл æнцъылдтæ дæргъмæ æмæ цæхгæрмæ куы фæзынди.

— Уыдон зæронды нысан не сты, стæй дыл ныртæккæ нæ фæзындысты. Æз дæ куы зонын, уæдæй нырма дыл сæ уынын.

— Иуæй-иу хатт кæсæнмæ мæхимæ куы бакæсын, уæл-дайдæр мæ кæсæнцæстытæ мæ уæлæ куы ваййынц, уæд ме 'нцъылдтæй мæхæдæг фæтæрсын.

— Ахæм æнцъылдтæ нæлгоймаджы фидауц сты.

— Фидауц нæ, фæлæ зæронды нысан. Мæ хъæуккæгтæй æргомдæрæй мын æй ничима загъта. Уыдон, цы фæхъуыды кæнынц, уый комкоммæ фæзæгъынц. Стæй мæхиуыл цæстытæ нæй! Искай цæстытæй мæхимæ бакæсын мæ бон нæу, фæлæ кæсæн дæр нал ис?! Ахæм заман кæд мæ зæрдæ нæ бамæгуыр ваййы, куыд базæронд дæн, зæгъгæ. Æргом дзургæйæ иуæй-иу хатт афтæ хæррæгъæй нæ фæзынын.

Æндæр ныхæстыл та æгæр бирæ рæстæг сафын, æнхъæлдæн. Элинайы цæмæй бафæрсон, ахæм хабæрттæ ис, фæлæ сæ рай-дайынмæ зивæг кæнын. Цæмæй æмæ кæцæй райдайын хуыздæр уыздæн, уый мæ сæр н'ахсы.

— Элина, абон дæр дæ фарстон, фæлæ ныхас хъазынырдæм аздæхтай...

— Цавæр ныхас?

— Ацы чызг дын чи у, зæгъгæ, дæ нæ фарстон?

Элина «о», зæгъгæ, йæ сæр батылдта.

— Æмæ чи у?

— Оксанæ йæ ном хуыйны, мады номæй та Ксанчик...

— Уый чысыл раздæр фехъуыстон.

— Дæ зæрдæмæ нæ фæцыди.

— Фæцыди. Фæлæ дын цы баваййы, уый нæма загътай...

Хъуыдыты ацыд. Иуфарсырдæм кæсы, фæлæ кæдæм, уый зын рахатæн у. Ахæм заман, адæймаг кæдæмфæнды куы кæса, уæддæр дзы ницы фæуыны. Æрæджиу мæ хынцфæрстытæй мæхæдæг фæфсæрмы дæн, хæрзаг ма зæгъа, цы мæ бакъуымы кодта, зæгъгæ.

— Нæ фæлæ дæ куыynnæуал уадзын. Кæд дæ нæ фæнды, уæд æй ма зæгъ. Цæмæн мæ хъæуы, афтæ дæ æнæуи фæрсын, æндæр.

фæстаг ныхæстæй Элина фæстæлфæгау кодта.

— «Цæмæн мæ хъæуы», зæгъыс?..

— Стыхсын дæ кодтон. Хæрзаг ма зæгъай цы мæм джигул кæны. Кæд æцæгæйдæр дæ сыхæгты чызг у, уæд сæм бахæлæггæнæн ис.

Элина мæм фæрсæгау æрбакаст.

— Цæмæн, уый дæр дын зæгъдзынæн: ахæм хорз сыхаг кæмæн ис.

Элина йæ мидбылты фæллад худт бакодта. Кæд йæ цæстытæ гом уыдысты, уæддæр сæ цыма мидæмæ каст, æмæ, йæ зæрдæйы арфы цытæ цæуы, уыдон фенынын архайдта, афтæ зынди.

— Цæмæй дæм хорз сыхаг кæсын? — йæ ныхæстæ дæр йæ мидбылхудты хуызæн фæллад рауадысты.

— Сæ чызджы сын афтæ буц кæй дарыс, уый тыххæй.

— Сæ чызджы, зæгъыс? Æрмæст уыдоны чызг нæу,— Элин-айы цæсгомыл цыдæр сæрыстырдзинад фæзынд.— Мæнмæ дæр дзы хай хауы...

— Цавæр хай?

Элина хъуыдытыл фæци. Хъуыдытыл фæдæн æз дæр. Кæд кæрæдзийы цыфæнды хорз зыдтам, уæддæр æй цыма æгæр хынцфарст кодтон, афтæ мæм мæ зæрдæ сдзырдта. Мæ къайныхдзинад мæ æфсæрмы уавæры сæвæрдта. Мæхи цы-мыдисыл никуы нымæдтон. Ахæмæй мæ Элина дæр нæ зыдта æмæ цыма мæ уыцы миниуæг ныронг æмбæхстæй дардтон æмæ æппынфæстаг æргом кæнын райдыдта, афтæ мæм фæкаст.

— Цавæр хай, зæгъыс?—сабыр малы дур куы ныппарай æмæ йын уый йе 'нцойдзинад куыд фехала, уыйау æгуыппæгдзинад фехæлдтой Элинайы ныхæстæ. —Нæ сыхæгтæ кæй сты, уый Дыц загътон. Стæй хуымæтæджы сыхæгтæ дæр нæ — нæ тæккæ

фарсмæ цæрынц. Ксанчик куыддæр йæ къахыл ауад, афтæ, зæгъæн ис, æмæ фылдæр рæстæг махмæ уыдис. Куысты кæронмæ æнхъæлмæ кæстгæйæ-иу мыл рæстæг ныддаргъ. Ксанчичы фенынмæ-иу мæ былыцъæрттæ хордтон.

— Ахæм ном дæр ыл, æвæццæгæн, дæхæдæг сæвæрдтай?

— Цæмæн дæм афтæ кæсы?

— Дæ хуыздæр хæлар дæр афтæ нæ хуынди?

— Хъуыды ма йæ кæныс?

— Уæдæ дæу йеддæмæ ничи ницы хъуыды кæны?!

— Æз ыл æй нæ сæвæрдтон, фæлæ Ксанчик йæхæдæг.

— Йæ ныййарджытимæ зонгæ у?

— Тынг рагæй. Мах стыр Ксанчикимæ гыццыл чызджытæй фæстæмæ хæларттæ стæм. Дæс азы иу скъолайы иу партæйы уæлхъус фæбадтыстæм. Уый фæстæ, кæд æз университетмæ бацыдтæн, уый консерваторимæ, уæддæр нæ хæлардзинад тыхджындæр йеддæмæ лæмæгъдæр нæ фæци. Кæрæдзимæ арæх цыдыстæм. Кæрæдзийы хæдзæртты-иу арæх базадыстæм. Раст зæгъын хъæуы, Ксанчичы сыхæгтæй æз хæстæг никæй базыдтой, фæлæ Ксанчик æмæ чысыл Ксанчичы бинонтæ тынг балымæн сты æмæ сын чызг куы райгуырды, уæд-ма йæм суанг номæвæрæджы бар дæр æрхаудта...

Элиналæ йæ дзурынæй фенцад. Иуцасдæр хъусæй алæууыны фæстæ, фæсмонгæнæгау, сдзырдта:

— Уæвгæ дæ уыдон цæмæн хъæуынц?

— Цæуыннæ мæ хъæуынц! Дæуимæ багъ хабæрттæй мæн алцыдæр хъæуы.

— Мæхи ныхæстæй мын куыд пайда кæныс...

— Цавæр ныхæстæй? Æви ныхæстæй дæр ахæмтæ ис, æрмæст дæу йеддæмæ дзураг кæмæн нæй?

— Уæд та мæ хъуыдытæй...

Элиналæ мын æцæгæйдæр ахæм ныхæстæ иу æмæ дыууæ хатты нæ загъта. Исты хабæрттæ-иу ын куы дзырдтон, уæд-иу мæ хъуыдытæ æрдæгзагъд дæр нæма фесты, афтæмæй-иу дызæрдыгдзинады ахæсты бахаудтæн, кæд мæ ныхæсты рæгъмæ рахæссинагæй ницы ис æмæ мæм Элиналæ афтæ лæмбынæг хъусæг йæхи æфсæрмæй скодта, зæгъгæ. Ноджы-ма дзурынмæ сæ уыйас дæснытæй дæр нæ уыдтæн æмæ-иу, Элиналæ куыд дзырдарæхст у, ууыл куы ахъуыды кодтон, уæд-иу куыддæр фæныхкъуырд дæн æмæ-иу, мæ ныхас фескъуынгæйæ, афарстон: «Кæд дæ уыцы хабæрттæ ницæмæн хъæуынц, уæддæр...» Ахæм заман-иу мын Элиналæ, чысыл раздæр æз куыд загътон, ахæм ныхæстæй дзуапп радта:

— Кæд дæ хъуыдыты хуызæн рауадысты, уæддæр мæхи зæрдæйы райгуырдысты. Дæу фæлхат кæнынмæ нæ хъавыдтæн. Стæй-ма дын æй иу хатт зæгъын: ды цыфæнды хъуыддаджы тыххæй куы фæдзурыс, уæддæр дæм хъусынæй нæ фефсæддын...

— Райдыдтай та гæды ныхæстæ кæнын.

— Æз гæды ныхæстæ никуы фæкæнын.

— Уæд та цæстмæхъус...

— Уыдоныл дæр нæ сахуыр дæн, фæлтау, цы зæгъынмæ хъавыдтæ, уый кæронмæ ахæццæ кæн.

— Фæдæн мæ ныхæстæ конд.

— Ксанчик Ксанчикыл ном сæвæрдта æмæ ууыл хъуыддаг ахицæн?

— Уæдæ ма цы!.. Уæдæй нырмæ цæуы æхсæзæймаг аз. Кæд дæ фæнды, уæд дын мæ бон ноджы бæлвырддæр нымæцтæ зæгъын дæр у: уæдæй нырмæ рацыд, Хуыцау дын хорз ракъанна...— Элиналæ йæ цæстытæ цармæ сарæзта æмæ йæхинымæр нымайынмæ фæци,— фондз азы æхсæз мæйы æмæ... фондз боны.

— Ксанчик Ксанчикыл ном куы сæвæрдта, уæдæй нырмæ?

— Гыццыл Ксанчик куы райгуырды, уæдæй нырмæ.

— Мæлæты хорз ын нæ хъуыды кæныс йæ райгуырдыгбон...

— Уæдæ куыд загътай!.. Бирæ йæ уарзын... Стæй мæ йæхæдæг дæр бирæ уарзы. Диссаг цы у: йæ мады йæ номæй хоны, мæнмæ та «мамæ»-йæ дзуры.

Æвæдза, царды диссагтæн кæрон нæй. Кæй зæгъын æй хъæуы, фылдæр сывæллæттæ, уæвгæ фылдæр адæм зæгъын растдæр уыдзæн, уымæн æмæ сабитæ куы бахъомыл ваййынц, уæд дæр сæ ныййарджыты дзыццатæ æмæ бабатæ фæхонынц, О, æмæ уый зæгъинаг уыдтæн: фылдæр адæм сæ ныййарджытæм фæсномыгæй фæдзурынц, фæлæ ахæмтæ дæр разыны, комкоммæ сæ сæ нæмттæй чи фæхоны. Нæ сыхы дæр иуæй-иутæ афтæ ахуыр уыдысты, æмæ сыл-иу раздæр мæхинымæр дис кодтон. Сæ ныййарджытæм-иу сæ нæмттæй куы дзырдтой, уæд-иу мæм афтæ каст, цыма сæ мадæлтæ æмæ сæ фыдæлтæ сæ 'цæг мадæлтæ 'мæ фыдæлтæ нæ уыдысты. Фæстагмæ сыл афтæ сахуыр дæн, æмæ æндæрхуызон уæвæн ис, уый-иу мæ нал уырныдта. Мæ цæстытыл-иу æндæрхуызон ныв куы ауайын кодтон, ома исчи-иу дзы йæ мад кæнæ йæ фыдмæ йæ фæсномыгæй куы едзырдтаид, уæд мæм-иу уый, фыццаг цæуыл дис кодтон, уымæй къаддæр диссаг нæ фæкастаид..

Иннæ уатæй цыдæр змæлын райхъуыст. Элиналæ фестад æмæ сывæллоны цурмæ бауад. Кæд ныллæг хъæлæсæй дзырдта,

уæддæр ын йæ ныхæстæ хъуыстон: «Райхъал дæ? Хуыссын дæм нал цæуы? Фест уæдæ æмæ нæхи ахсæм».

Элина æмæ гыццыл чызг иуцасдæр хихсæны афæстиат сты, стæй, сынтæджытæ кæм удысты, уыцы уаты сæ фæстæ дуар бассыдтой. Иуцасдæр сæ дзурын нæ, фæлæ сæ уынæр дæр нал райхъуыст. Æрæджиау дуары хъинц фæцыд, æмæ Элина Ксанчикимæ рацыдысты. Гыццыл чызгыл сырх дзæццытæ к'аба, йæ сæрыл дзæццыты хуызæн лентытæ, урс дзабыртæ æмæ урс цыбыр цъындатæ. Кæд æм йæ «мамæ» цыфæнды хорз базылд, уæддæр, чысыл раздæр фынæй кæй кодта, уый йæ цæсгомыл зынд. Фæлæ бæрæг уыд, цæмæй «адæмы астæу» рæсугъддæрæй разына, ууыл зæрдиагæй кæй бацархайдта.

Ксанчик мæм, фыццаг хатт æй куы федтон, уымæй рæсугъддæр фæкаст. Йæ цъæх цæстытæ тынгдæр æрттывтой. Йæ бур сæрыхуынтæ мæм урсы хуызæн тынгдæр фæкастысты. Мæ зæрдыл Уырымæг æрбалæууыд. Дыууæ азы йыл куы сæххæст, уыцы бон æй Тимæимæ йæ мадырвадæлтæм ластам. Куыддæр автобусмæ бахызтыстæм, афтæ мын, мæнæй хистæр чи уыд, иу ахæм сылгоймаг фестад— Уырымæг мæ хъæбысы уыд—æмæ мын йæ бынат лæвæрдта, фæлæ йæ æз сыстын нæ бауагътон. «Уæд та сывæллоны ардæм æри»,— загъта уыцы æфсæрмыхуызæй æмæ йæм æй æз дæр радтон. Мæлæты хорз дæр æм бакуымдта. Уымæй размæ-иу æй чифæнды куы истаид, уæддæр-иу æм никуы бакуымдта. Цас ауадаиккам, Хуыцау йæ зонæг, афтæ, сылгоймаг, мæнмæ скæсгæйæ, куы бакæнид: «Ацы лæппуйæн йæ мадæн æнæ уырыссаг уæвгæ нæй!»

Цæмæн афтæ хъуыды кæныс, зæгъгæ, йæ куы бафарстон, уæд мын йæ хъуыды бæлвырддæр бамбарын кодта: «Æгæр урс сæрыхуынтæ æмæ йын цъæх цæстытæ ис».

Тимæ мæ фæстæ лæууыд æмæ, мæнæ уый йæ мад у, зæгъгæ, куы загътон, уæд сылгоймаджы дисæн кæрон нал уыд.

Æцагæйдæр, Тимæйы хуызæн саулагъз, сауцæстæн ахæм урссæр цъæхдзæст лæппу райгуыра, уый æнæзонгæ адæймаджы зынай бауырныдтаид, æмæ йыл не 'нæнхæлæджы æмбæлццон дæр уымæн дис кодта. Ксанчичы фæлурс сæрыхуынтæ æмæ цъæх цæстытæм фæкомкоммæ уæвгæйæ, æз дæр йæ мад æмæ йæ фыдыл уымæн ахъуыды кодтон æмæ сывæллон, мæ кукла радавон, зæгъгæ, иннæ уатмæ куы ауад, уæд бафарстон:

— Йæ мадæн хæрзаг цъæх цæстытæ ис...

— Æппындæр нæ,— цыма, чызгыл цыдæр к'æм абадынай фæтарст, уый хуызæн сдзырдта Элина.— Цъæх цæстытæ йæ фыдæн ис.

— Омæ уæд та йæ фыдæн.

— Уымæй цы зæгъыс, уый зæгъ!— цыма мын ме стыр рæдыд срæст кодта, уыйау загъта Элина.

— Йæ мады цæстытæ дæр бынтон сау уой, уый мæ нæ уырны.

— Ацы ран рæстдзинадмæ æввахсдæр бацыдтæ. Йæ мадæн та ис мыдхуыз цæстытæ...

— Æмæ бур дзыккутæ,— йæ ныхас ын мæ зæрды дарддæр ахæццæ кæнын уыд.

— Рæдийыс та... Сау дзыккутæ ис йæ мадæн. Бынтон сау нæ, фæлæ сауæм æввахсдæр.

— Ахæм хуыз мæ цæстытыл зынай ауайдзæн.

Элина иуцасдæр фæхъус. Къуырцæвæны кæй бахауд, уый бæрæг уыд, фæлæ уæлæмæ ницы сдзырдта. Кæсæнмæ бауад, йæхимæ кæсыныл фæцис.

— Мæнæй фæзæгъыс, фæлæ ды дæр кæсæн къаддæр нæ уарзыс.

— Æз махимæ кæсынмæ не 'рбацыдтæн...

Иуцасдæр та æнæдзургæйæ алæууыд, стæй фæныфсхастдæр æмæ сдзырдта :

— Сау дæр чи нæу, фæлæ сау хуызмæ хæстæгдæр чи вæййы, ахæм сæрыхуынтæ дын равдисон?

— О.

— Мæнæ мæнмæ æрбакæс,— æмæ йæ дыууæ армытæпæнæй йæ дзыккутæ хæрдмæ сфаста, стæй цыма цæуылдæр фæфæсмон кодта, уый хуызæн йæ ныхасмæ бафтыдта: — Уæвгæ бынтон раст нæ загътон, мæ сæрыхуынтæй чысыл фæлурсдæр.

— Иуныхасæй, мыдхуыз.

— О, о. Раст мæ бамбæрстай,— цыма, чысыл раздæр цы къуырцæвæнмæ бацыд, уырдыгæй æнцонæй раирвæзт, уый хуызæн.

Уæдмæ фæзынди Ксанчик дæр.

— Цы куыстай æрдæбонсарæй?— фæрсы йæ Элина.

— Ницы.

— Куыд ницы? Дæ кукла ссардтай?

— О.

— Æмæ йæ цæуыnnæ рахастай?

— Фынæй кæны.

— Уæдæ уæд хорз.

Элина кæсæны цурæй рацæуыnnæ хъавыд, фæлæ йын Ксанчик йæ ибкæйы фæдджийыл ныххæцыд æмæ йæ мæнырдæм Цæуыц нæ уагъта.

— Мæ ибкæ мын скъуыныс,— ныллæгæргуыбыр кæнгæйæ йын йæ хъусы бадзырдта Элинае.— Рауай, мæнæ ацы лæджы фарсмæ æрбадæм,— æмæ йын диванмæ къухæй ацамыдта.

Чызг, марадз-зæгъай, феггуырсын комы.

— Æви йæ нал зоныс?

Чызг Элинаейы фæстæмæ балыгъд.

— Цæмæй тæрсыс? Уый хорз лæг у. Кавказы цæры. Кавказы та æвзæр лæгтæ нæ вæййы.

Чызг Элинаейы къухыл бынмæ æрхæцыд. Уый дæр æм æргуыбыр кодта.

Ксанчик йæ дыууæ гыццыл армытæпæнæй хæтæлгонд ацарæзта æмæ цыдæртæ сусу-бусу кæныныл фæци.

Элинае йæм фæхъуыста, стæй, дзырд куы фæци, уæд йæ астæу сраст кæнгæйæ, загъта:

— Кавказ кæм и, зæгъыс? Мах ныртæккæ дæр Кавказы стæм. Ацы лæгæн йæ ном цы хуыйны, уый зоныс?— къухæй мæм амоны.

Ксанчик йæ сæр дыууæрдæм батылдта.

— Кавказы бæрзонддæр хæхтæй иу Хъязыбег хуыйны æмæ йыл йæ папæ ахæм ном сæвæрдта. Цæмæй хохау бæрзонд æмæ тыхджын уа.

Элинаейы ныхæстæй исты йæ зæрдæмæ фæцыд, æви мыл чысылгай-чысылгай йæхæдæг æууæндын райдыдта — нæ зонын, фæлæ мæм æввахсдæр æрбацыд. Суанг мæ акомкоммæ бандоныл сбадыныл дæр сразы. Диваныл сбадын кæй нæ бакуымдта, уый ма хуыздæр дæр уыди. Цæмæдæр гæсгæ йын йæ цæсгом æнæхъæнæй куы уыдтаин, уый мæ фæндыд. Йæ хæдфæстæ стыр рудзынгæй мæм арв хорз зынди. Иу мигъы цъупп дæр ыл нæ уыди. Уæддæр мæм Ксанчичы цæстытæ цъæхдæр кастысты. Æмæ уый æцæгæйдæр афтæ уыд. Иуцалдæр хатты куы арвмæ скастæн, куы та-иу Ксанчичы цæсгоммыл мæ цæстæнгас æрхастон, æмæ-иу мæм йæ цæстытæ кæддæриддæр цъæхдæр фæкастысты.

Сывæллæттимæ дзурынмæ арæхсын хъæуы. Иуæй-иутæ семæ иумæйаг æвзаг афтæ æнцонæй ссарынц, æмæ сæм кæд хæлæгæй нæ амæлын. Æнхæлдтон, мæхицæн кæстæртæ куы фæзынд, уæд мæ дзырдарæхстдзинадыл бафтдзæн, зæгъгæ, æрмæст мæхимæ ахæмæй ницы раиртæстон. Ксанчикимæ мæ дзурын фæндыд. Фæлæ, цыма стыр чызг уыд, уый хуызæн йæ разы ныфсæрмытæ дæн. Æфсæрмы кодтон, цал уыдыстæм, уалæй, ома—мæхицæй, Элинаейæ, Ксанчикæй. Чи зоны, æппæты тынгдæр — Ксанчикæй, уымæн æмæ сывæллоны цæсты баф-

тынæй та уæлдай тынгдæр тарстæн. Хæрзаг ма зæгъа, ацы кавказæгтæ Хъязыбеджы хохы хуызæн тыхджын сты— ацы ран Элинаейы аххос«дæр уыдис, уый мæ рахуыдта хохы хуызæн тыхджын — фæлæ зондæй дæр къæдзæхæй уæлдай не сты, йæгъгæ. Цыфæндыйæ дæр мæ исты дзурын хъуыд æмæ йæ йæ номæй бафæрсын сфæнд кодтон, уымæн æмæ уый мемæ базонгæ, фæлæ æз нæма.

— Ды мæ ном зоныс, фæлæ дæхи ном та цы хуыйны?

Чызг ныттæстытæ.

— Дæумæ дзуры Хъязыбег, зæгъ дæ ном,—разæнгард æй кæны Элинае.

Ксанчик йæхи иуфарсырдæм азилæгау кодта æмæ йæ мидбылты худы. Йæ цæстæнгасыл бакæсæн уыд: куы йæ зоныс, уæд ма мæ цы къахыс? Куыд рабæрæг, афтæмæй æцæг афтæ хъуыды кодта, æмæ мын æнæ алагъстæгæнгæйæ йæ ном уымæн нæ дзырдта. Ноджы мын Элинае дæр куы аххуыс кодта, уæд тыххæй-фыдæй йæ дзыхæй ссыди:

— Ксанчик...

— Ай дын замманай дзæбæх ном куы ис, уæд æй æрдæбонсарæй цæуыннæ дзырдтай* Æз æй æнæуи дæр зыдтон, рæсугъд ном дын уыдзæн, уый. Стæй-ма ноджыдæр цы зыдтон, уый зоныс?.. Айфыццаг дæр афтæ хуындта... Æви нæ хуындтæ?

Чызг йæ мидбылты бахудт. Бахудт Элинае дæр.

— Дæу фæрсын: айфыццаг дæр Ксанчик нæ хуындтæ?

Ацы хат йæ мидбылты худт хъæрæй худынмæ рахызт.

Æнхæлдæн, æмæ кæдæй-уæдæй мæнæн дæр сывæллæттимæ иумæйаг æвзаг ссарын бантыст. Дарддæр мæм ахæм арæхстдзинæдтæ куынæуал разына, уымæй тынг тарстæн, фæлæ мæ Элинае фервæзын кодта:

— Ацы горæты ды мæнæй раздæрæй нырмæ цæрыс, стæй ма дзы уымæй размæ дæр уыдтæ, кæд-ма йæ хъуыды кæныс, уæд мын æй дæхæдæг дзырдтай — æмæ дзы махæн дæр истытæ куы фенын кæнис, уый дæ нæ фæнды?

Æргом дзургæйæ, Элинаейæ ахæм ныхæстæ фехъусынмæ æнхæлмæ кастæн, уымæн æмæ зыдтон, рæстæгæн аргъ кæнынмæ куыд дæсны у, стæй æдзухдæр исты ногдзинад базоннынмæ кæй фæтырны, уый. Ноджы ма Ксанчикимæ нæ ныхæстæ хъæрæй худынæй куы ахицæн уыдаиккой, уый дæр мæ тынг фæндыд æмæ мын Элинаейы фæндон æхсызгон куынæ уыдаид!

Фыццаг хайы кæрон

НÆ УДТÆ-НÆ ИРÆН ЦЫРÆГЪТÆ

ФÆЛТÆР

Скъоладзаутæ хъæлдзæгæй
Къонатæм тындзынц,
Цины тынтæ мадæлтæн
Сабитæ хæссынц.

Алчи сæм йæ мидбылты
Бахуды фæлмæн,
Ирæн сты зæрдæдарæн,
Ахсджиаг – мæнæн.

Цард, æвæсмон уыдонæн
Райдзаст бонтæ хæсс!
Фиддзæни дзы сомбонты
Алчидæр йæ хæс.

Азтæм аз æфтаудзысты,
Рæздзæни сæ мæт,
Сисдзысты сæ уæхсчитæм
А зæххы хъысмæт.

ХУЫЦАУМÆ КУВЫН

Фыдох бырсы нæ зæххы цъарыл,
Цы зын хæссы дунейæн æрдз,
Фæлæуу, Хуыцау, бæстæтыл уарын,
Мæ иунæг зæрдæ скæн сæ бæрц.

Цы цинаг фарн мын хастой адæм,
Цы рæвдыд байæфта мæ цард,
Мæн хъарм чи кодта уыцы арт -
Ратт се'ппæт сидзæртæ 'мæ мадæн.

Æвæд лæг ма тæрсæд мæлæтæй:
Кæй зæрдæ фехалдзæн йæ мард?
Куыстмондаг ралидздзæн дзæнæтæй,
Дзæнæтау араздзæн йæ цард.

Цæмæн æнцой мæ удæн курон?
Мæ зарæг– цин кæнæ æнкъард,
Ызнаг-иу уæд æргом, бындурон,
Хæлар мын макуы уæд мæнгард.

ЦЫРД КУЫРОЙ

Сæрд. Куыройы цурмæ
Сабитæ тæхынц,
Былæй доны арфмæ
Сонт сæррæтт кæнынц.

Нал дæн, нал, лæппуйау
Цырddзастæй кæсаг,
Ме'ккойыл æрæнцад
Азтæй конд фæндаг.

Сау хохæн йæ цъуппыл–
Урс-урсид нымæт.
Ис мæ сæрыл халас –
Царды зынты мæт.

Цырды куыройы бынты
Хъæлдзæг дон – мæ дис.
Уый мæ сабионтæн
Цинхæссæг уыдис.

Уадау сцырын рæстæг,
Уадæй не сцух дон.
Тагъдæй-тагъддæр скъæфы
Ивгъуыд бонмæ бон.

ХАЕСТЫ БОНТЫ

Æууæнк нæй калмыл. Буц митæ йын ма кæн,
Зон, иу афон æрлæдæрсдзæн йæ марг.
Нæ фыды зæхх фæуæй кодтам ызнагæн, -
Сæ рæбынтæ нæ уæйгæнджытæн— дзаг.

Хæсты рæстæг мæгуырдар чи у мадæй?
Нæ фарны бонтæм чи систа йæ къух?!
Зынгхуыст лæппутæ рухсаг уæнт, сæ кадæй
Кæлдзæн æнусты байзæддæгтæм рухс.

Хæлардзинад куыд ивд æрцыд фыдæхæй,
Уый бамбæрста йæ цъаммар удæй знаг,
Фæлæ сырдау куы фæлидза нæ зæххæй
Фæрныджы зарæг, уымæй у тæссаг.

Кæрæфы цин—йæ мулкæй дзаг къæбицыл,
Уый уаг æфсармæй рагæй дæр у цух,
Къæрныхæн та ызмæст рæстæг— бæллицаг
Хæлæф кæны кæйдæр бынтыл йæ къух.

Мæ цæстытыл æндæр рæстæг дæр уайы:
Уым гуыры зарæг— хортауæнты цин,
Фысымы зæрдæ хорз уазæгæй райы,
Цæттæ кæны йæ нæртон фынг æфсин.

Ныр ногæй дуг Балсæджы цалхау тулы,
Сæ уд, сæ дзæцц æлгъаг удтæн —чыссæ.
Сослан дæр та нæ иртасы фыдгулы...
Хъæрзынц мæрдты Къоста æмæ Иссæ.

БÆСТЫ ФАРН

Мæ зæрдæ йæ цинты уый зоны,
Цы мын у нæ бæстæйы фарн.
Зæрдæдарæн дæлвæзтæ хонын,
Рæдау хуым— ныйарæджы арм.

Цы зарæгæй хоры æфсиртæ
Мæн бафтауынц дисы, цæмæн?
Ам стъалытæ —райдзастдæр, ирддæр
Фæкæнынц мæ удæн кæлæн.

О, искуы зæрдæбын ныхæстæ,
Тæхуды, Къостайау ыссар!
Куыд уарзæм хæлæртты, сыхбæсты,
У афтæ нæ бæстæйы фарн.

Куыд айв, куыд дзаг ысты хæхтæ,
Уæд адæмæн ахæм базрсад!
Нæ удтæ нæ Ирæн— цырæгътæ,
Æнусты куыд нæра йæ кад!

ФÆЗЗЫГОН ПАРК

Парчы бæлæстæ зынг дарæсы—
Туджы зылд, хусгонд сыфтæр,
Дымгæ сæ згъалынмæ арæхсы.
Нал хъуысы цъиуты пæр-пæр.

Бакæс, у алы сыф аивгонд,
Къухæй йæм бавнал, уæд—мард.
Ризгæ сыбар-сыбур аивта
Мæргъты зæрдæбынæй зард.

Нал æй æмбарын æз а зынты:
Сисы зæлдаг сыф зыр-зыр,
Уисхъæд ныуулæфы уазалæй,
Æви мæхи уд хъæрзы.

Уалдзæгмæ туджы зылд дарæсы
Аивдзæн райгæ сыфтæр.
О, фæлæ адæмы хъарджытæй
Цæй-ма, цы фæуа мæ сæр!

Уазалриз, хуры бын, сæрды дæр,
Бирæты удтæ кæнынц.
Бахызти иннæты зæрдæты
Уазалад— уымæй сæйынц.

Иугай цæмæн бæллæм амондмæ?
Арвæй цæмæн курæм фарн?
Цæй-ма, кæрæдзийы бамбарæм,
Хуры тынтæй нæй хæдзар.

Уисхъæды туджы зылд дарæсы
Аивдзæн райгæ сыфтæр.
О, фæлæ хъусын уал хъарджытæ,
Дардæй та – зæйты уынæр.

ИУ ХАТТ МА МÆМ РАКÆС

*Арынды, 1999 азы 19 мартыйы Стыр базары
фыдбæллæхы чи фæмард, уыдоны æмæ мæ биной-
наг Цъыккаты Фаризæты ном.*

Рагуалдзæджы хур нæ хæхтæй
Митын худтæ сисы,
Ацы уалдзæг та фыдæхæн
Мах нысхуыста рисы.

Охх, нæ Иры та цы мает и –
Ивылд у нæ сагъæс.
О, мæ уды уд, мæ къабаз,
Иу хатт ма мæм ракæс.

Удсудзæн хъæдгæмттæ Иры –
Чи та нæм лæбуры?
Охх, мæ каистæ Цъыккатæ,
Стыр хатыр уæ курын.

Ой, цы хæеджын фесты адæм
Хуры бын уæларвæй?
Уым зæронд ус, уым сывæллон –
Сыскъуыдтой сæ цардæй.

Дудгæ бон – бæллæх ныесынды ис
Цал мæгуыры риуы!
Цæфты тугимæ æвирхъау
Мæрдты туг куы сиу и.

Уыцы бон цы æбуалгъ уыди –
Зæрдæтæ рæмудзы!
Уыцы тугæрхæм нæ Иры
Бирæ удтæ судзы.

Сырд – фыдгæнæг, ау, нæ зоныс
Иу рæвдыд дæ мадæй?
Ау, нæ фæхъæстæ дæ цинæй,
Сабидуджы адæй?

Кæд хæдмæлхор дæ – гиенæ,
Фидиссаг – дæ аргъæй!
Цавæр калм дæ цъаммар зæрдæ
Байдзаг кодта маргæй?

Нæу мæ бон æлгъытын искæй,
Зарæгæй-иу арфæ
Кодтон адæмæн мæ удæй,
Ныр мæ бон у тарст фын.

Адæймаг æрдзæй рæсугъд у,
Худгæйæ йæ цины.
Ныр куыд уынон алкæй цæсты
Тугдзых сырд, йе зины?..

Рагуалдзæджы хур цъæх арвæй
Зæхмæ касти джихæй,
Ацы уалдзæг мын мæ зæрдæ
Фестын кодта ихæй.

Ой, мæ митджын сæр æркъул ис,
Денджыз у мæ сагъæс.
О, мæ уды уд Фаризæт,
Иу хатт ма мæм ракæс!

1999

ХÆЛАР

Зынбыхсæн бонтæй фаг фæхъæстæ,
Уæддæр хæрзиуджытæй – æххæст,
Æз – урссæр лæг, хæлар – мæ кæстæр,
Фæлæ йæ уæнгтыл бамыр хæст.

Дзыхарæхст нæу, уæздан ныхæстæ
Кæны цыбыр æмæ æлвæст.
Хæссы æрвон зæдтæм йæ лæгъстæ:
– Мæ Ирыл ма рауадзут хæст!

Хæсты-иу ма фидæм нæ хæстæ,
Нæ цард нын ма кæнæд æнад,
Нæ мæты сæр- нæ мад, нæ бæстæ,
Тыллæгæй баргæ уæд йæ кад.

РАЙГУЫРÆН БÆСТÆМ ÆРЫЗДÆХТÆН

Æнæ дæу куы нал уыд
Мæ удæн ыстæфсæн,
Мæ цæстытыл уадис
Нæ сахар, нæ уынг.
Æз хуры тынтæй дæр
Æнæ дæу æргъæвстæн,
Мæ бæллицты хуыздæр—
Дæ хурæмдых уынд.

Уæд Терк дæр йæ цинæй
Мæ цинтæ æмбары,
Йæ пырхæнтæй хъазгæ
Фæкалы тæмæн.
Нæ хæхтæ хæлæрттау
Мæ зæрдæйы дарын,
Сывæллоны рустау
Сæ уддзæф— фæлмæн.

Мæ хъысмæты цæфтыл
Фæтых дæн фыццаг хатт,
Фæлыгъдис мæ разæй
Мæ фæндæгты зын.
Дæ ныфсæй, Ирыстон,—
Дунейыл мын ахад!
Мæн ногæй ды скодтай
Лæппуйау ныфсджын.

1981

ФÆЗЗЫГОН ИЗÆР

Фæззæг æнкъард изæр хъæутæм хæссы,
Хур у сырх-сырхид, фæсхохмæ кæсы,
Рагъæй фæстаг тын æруагъта: – Хæрзбон
Æрдзмæ йæ ацыдæй хъары фæсмон.

Хивæнд рæсугъдау у хуры ныгуылд.
Хивæнд рæсугъды мæ зарæг нæ хъуыд.
Бæлæстæй згъæлы игæрхуыз сыфтæр,
Хъæды фыдуаг дымгæ систа уынæр.

Фæззæджи чидæр нымайы йæ фос,
Чидæр йæ зæрдæйæн агуры хос.
Фосæй мæ кæртыты не 'рбамбырд дзуг,
Зæрдæ— зæлахсæгау. Хъазы мæ туг.

Стъалыйы тын у йæ фæндыры хъис,
Зарджыты мулкæй нæ зоны æфсис.
Хивæнд рæсугъдмæ мæ хъæлæс хъуысы,
Азæлд фæстæмæ мæхи хъæр хæссы.

Уарзын, цы диссаг у, уарзын æз дæу.
Пушкинау исдугмæ дзурын: «Æрлæуу!»
Хурау мæм калдзæн дæ цæсгом тæмæн...
Хурау ныуагътай æнæ рухсæй мæн.

Хивæнд рæсугъдау у хуры ныгуылд,
Батад æврæгъты йæ фæстаг ныкъуылд.
Бамил ис арвæн йæ цæхæр, йæ арт,
Хъусы мæм стъалы, мæ удау— æнкъард.

ДЖУСОЙТЫ Нине

НОВЕЛЛАТÆ

ФЫДРАКÆНДТЫ ТЫХХÆЙ

Уыди фæззыгон бон. Мигъ æфцджыты цъуппытæй йæхи æруагъта æмæ зæххыл нытътæпæн. Фæсси-хор сæлфынæг кæнын райдыдта.

Раст уыцы рæстæджы Ахалсопелийы хъæуы 'рдæм сосæ фæндагыл фистæгæй фæцæйцыдис, иу фондз æмæ дыууиссæдз азы кæуыл цыдаид, ахæм бæрзондгомау фæтæнуæхск лæппулаг гæрзифтонгæй. Бæлццонæн йæ уæлæ— сау уæйлаг нымæт, азиаг цырыхъхытæ æмæ уæлдзарм худ. Дондыппыр мигътæ сæ цæссыг згъалынц, сæлфынæг зулмæ цæвы бæлццоны цæсгом.

Дзæвгар куы ауад, уæд æй æрбайæфта иу уæрдонджын бæлццон. Уæрдоны хохы йас къамбецтæ ифтыгъд. Бадтис дзы, иу фæндзай азы кæуыл цыдаид, ахæм бæрзонд бæзæрхыг гуыр-дзиаг лæг. Лæгæн йæ уæлæ егъау къæвдауромæн пæлæз, йæ сæрыл нымæтын уадздзагæй цъиуахстоны хуызæн тымбыл худ тæпæнæй лæууыди.

Кæрæдзийæн салам раттыны фæстæ фистæг бæлццон бадзырдта уæрдонджынмæ:

— Гъе, ме 'фсымæр. Дæ уæрдоны мæ хъуамæ Шорохийы доны фале фæкæнай, кæннод ныр ивылд уыздæн æмæ...

Гуыр-дзиаг бæлццон ыл йæ цæст æрхаста. Бамбæрста, хуы-мæтæджы лæг кæй нæу, уый, æмæ козбаугæнагау бакодта:

— Табуафси, табуафси, сбад. Кæдæм дæ хъæуы, уыр-дæм дæ бахæццæ кæндзынæн.

Уæрдон дарддæр араст дыууæ бæлццонимæ. Гуыр-дзиаг та аивæй йæ цæст æрхаста йæ фарсмæ бадæгыл æмæ дисы бацы-ди: «Мæхицæй домбайдæр куы никай æнхæлдтон æмæ ацы лæджы раз куы ницыуал ахадын». Фæстагмæ йыл йæ цымы-дис фæуæлахиз æмæ афарста:

— Бахатыр кæн, фæлæ кæцон дæ, ахæм уарыны кæдæм цæуыс?

— Æз Гауазы хъæуæй дæн, нæхимæ цæуын,— цыбыр дзу-апп радта ирон.

— Уæдæ уый хорз у. Æз та Ахалсопелийы хъæуæй дæн, æмæ нæ фæндаг иу у, — цæмæндæр бацин кодта уæрдоны хицау— Æмæ уæд цæугæ та кæцæй кæныс? Ахæм къæвдайы дæ дæ фысымтæ куыд рауагътой?

— Æз ирæттæм уыдтæн уазæгуаты. Бæргæ сæ уарзгæ нæ кæнын, фæлæ мæ дзы иу йæхицæн æфсымæр загъта æмæ мын тынг* лæггад кæнынц. Ныр ма сæ мæхи куыд ратонон, уымæн ницыуал зонын,— афæлыфта ирон.

Уæрдоны хицауæн йе 'мбæлццон афтæ сыгъдæг дзырдта гуыр-дзиаг æмæ тæтæйраг æвзæгтыл æмæ уымæн йæ фæсонырхæ-ДЖЫ дæр не 'рцыд, ирон кæй у, уый. Къахгæ йæ кæй кæны, уый дæр нæ бамбæрста æмæ йын уыцы ныхæстæм цыма исчи хорзы бацыд, уыйау фæцис. Уайтагъд ныхас йæхимæ аиста:

— Уæллæй, тынг раст зæгъыс. Æз дæр мæ удхæссæг уынын ирæттæй. Сæ ныхас дæр мын карды рæхуыстау ваййы. Мидх-æсты азты æз гвардион уыдтæн æмæ сæ уæд мæ мает систон. Ныппырх кодтам æмæ сын басыгътам сæ хъæутæ. Кæй æйæфтам, уыдон цагътам, æргæвстам. Æмæ дæ бауырнæд, уыцы хъуыддаджы дзы мæ хуызæн ничи арæхсти. Мæхи къухæй ДЗЫ цалдæры барвыстон мæрдтæм. Джугъели мын мæ хъæба-тырдзинадты тыххæй йæхи къухæй мæ риуыл бакодта афице-ры цин.

Иронæн йæ зæрдæ адымст, адæнгæл мæстæй, фæлæ уæддæр хиуылхæцгæ бафарста:

— Ау, тæригъæд дæр сын нæ кодтай, дæ бон куыд уыд адæймагæн ахæм митæ кæнын?

— Цытæ дзурыс? Ирæттæн та цæй тæригъæд хъæуы,— гуыр-дзиаг афтæ зæрдиагæй бацыди ныхасы тæмæны æмæ йæ фарсмæ бадæгæн фырмæстæй йæ цæсгом æхсад хæцъилы хуы-зæн кæй ныццис, уый дæр нал æмбæрста.— Ды уый куы зо-нис, адæймагæн йе 'нæуынон чи уа, уымæн æвирхъау фыдмитæ кæнгæйæ цы æхцондзинад исы, уый, уæд афтæ нæ дзурис. Иу ныхасæй, нæ дыууæйæн дæр æнæуынон чи сты, уыцы и р æ т т æ й æз уæд мæ мает бæргæ райстон, фæлæ, мын хъыг у, ахæм фадат мын ныртæккæ кæй нал ис, уый.

Уалынмæ уæрдон бахæццæ цæугæдонмæ. Цалдæр боны къæвда нæ банцад, æфцджытæй дон раивылди, Шорохиимæ баиу æмæ уый дæр гуылфгæнгæ уади. Къамбецтæ дæр зивæггæнгæ бахызтысты ивылд доны. Гуыр-дзиаг уæддæр дзу-ры æмæ дзуры.

Иронæн йæ мает йæ былтæй акалд. Йæхи нал баурæдта. Йæ бынатæй фæгæпп ласта, йе 'мбæлццонæн йе 'тæрттæ ацахста æмæ йæ йæ къæхтыл алаууын крдта. Уый исдуг фæуыргъуыйау, фæлæ хабар куы бамбæрста, уæд ма йæхи аиуварс кæнынмæ бæргæ тырныдта, фæлæ йын уый йæ хурх ацахста, уайтагъд нымæты бынæй ферттыфта дзæнгæлтæгæнæг хъама æмæ уæрдонæ хыцауы гуыбыны фистонмæ бахызти. Цалдæр уыеммæ ивылд дон аныхъуырдта лæджы, æрмæст ма йæ худ уылæнты сæрты згъордта.

— Æвзæр куыдзы фырт. Кæй фæмардтай мæ туг, ме стæгæй, уыдонæ мæрдтыбæсты дондзау хæрæг хъæудзæнис æмæ уымæн уæддæр сбæздзынæ,— знæтæй сдзырдта æнахуыр ирон бæлццон.

ХЪАЛОНИСÆГ

Фыдыбæстæйы Стыр хæсты азты адæм зæрдæцъæх фесты хъалониеджытæй. Уыдонæн та сæ фылдæр уыди, фронтæй йæхи чи тылиф кодта, ахæмтæ. Фæсивæд хæсты быдыры сæ туг калдтой, уыдон та фæсчъылдым адæмы царм стыгътой. Афоныл йæ бон йæ хæс бафидын кæмæн нæ уыд, уымæн-иу йæ хæдзары ницыуал ныууагътой. Тардтой фос, хастой хæдзарыдзаума. Сафтид-иу кодтой суанг хæндгуытæ дæр.

Уыцы рæстæджы иу мæгуыр лæг, Дауыт, зæгъгæ, цыдæр фæхæеджын хъалониеджытæй. Дауытæн йæ бинойнаг цалдæр азы размæ амарди. Лæг баззад æнахъом сидзæр сабитимæ æмæ сæ мамæлайы къæбæрæй хаста. Фермæйы хъомгæсæй куыста, уæгъд рæстæг та йæ хæдзары куыстытæ кодта Уыцы рæстæджы хъалонисæгæй куыста Ванæ. Алы бон дæр адæмы хæдзæртты зылд Фиу сæвæрдта фырнæрдæй, йæ астæуыл гæрзбæндæн не 'рбахæссыдаид æмæ цыма йæ сæр йе уæхсчыты аныгъуылд, афтæ зынд

Иу бон фæссихор Ванæ Дауыты кæрты балæууыд æмæ йæм бухъхытагæнгæ дзуры:

— Дауыт, тагъддæр æнæ дæлæ-уæлæйæ дæ хъалон бафид.

— Хуыцауы хатыр бакæн, Ванæ. Ныртæккæ мæм ницы ис. Мæнæ хуыцаубоны базары истытæ ауæй кæндзынæн æмæ дын сæ бафиддзынæн,—лæгъзтæтæ йын кæны Дауыт.

— Гъе-ри-гъа! Ныр мæм цал дæ хуызæны фæхаты афтæ, уыдонмæ куы хъусон. Ныртæккæ æхца мæ къухы куынæ уой, уæд мæ хъаст ма ракæн.

— Уæуу-ууа, куыннæ мыл æууæндыс, дæ рын бахæрон? Мæ сывæллæттæ сыдæй куы мæлынц...

фæлæ Ванæ кæронмæ хъусгæ дæр нал бакодта Дауытмæ, уайтагъд, тъыфылтæ калгæ, фæмидæг хæдзары, хъуамæ исты ахæсса. Ракас-бакас кæны къуымты æмæ дзы зæрдæзæгъгæ ницы уыны. Уæд мæнгагъуысты фæмидæг æмæ дзы къулыл ауыгъдæй ауыдта дзыхъхъынног сәнæфсиртыл хос пырхгæнæн аппарат. Уæды рæстæджы ахæм кусæнгарз къухты æнцонæй кæцæй æфтыди! Ванойæн дæр æхсызгон куыннæ уыдаид. Райста йæ æмæ йæ йе 'ккой скодта. Дауытæн, мæгуыр, йæ хæдзары уыцы иунæг хæзна уыди. Стыр зынтæй бафтыд йæ къухы Калачы базары. Хъуыды кодта, зæгъгæ-иу дзы ныр адæмæн истытæ акусдзынæн, исты капеччытæ иедзынæн æмæ-иу мæ хъалон дæр бафиддзынæн. Фæлæ йæ ныр Ванойы уæхскыл куы ауыдта, уæд йæ цæстытæ цæхæртæ акалдтой.

— Ванæ, батъоно!— йæ разы удаистæй æрлæууыди Дауыт.— Уый мæ цардыхос, мæ иунæг хæзна у. Мæ сабиты мын сыдæй ма амар. Дæ хъалон дæр дын уый фæрцы фиддзынæн.

Фæлæ хъæздыг мæгуыры рисе кæд æмбæрста, Ванæ мурмæ дæр не 'рдардта Дауыты ныхæстæ, афтæмæй бæхы рагъмæ схизыныл архайы.

Дауыт куы базыдта, нæ йæ ныууадздзæн, ахæдзæн æй, уый, уæд йæхи нал баурæдта, кауæмбондæй мих стыдта æмæ дзы хъалонисæджы фæсонтæ ныммырхта. Лæг бадзой-дзой кодта æмæ æмбыд кæлдымау зæххыл йæ тъæпп фæцыди.

Уайтагъд хъæуыл айхъуысти, Дауыт лæг амардта, зæгъгæ. Адæм ныххæррæтт кодтой. Ванойæн йæ къухтæ феууæрстой, уазал дон ыл æркалдтой, æмæ лæг йæ цæстæй ракаст. Хъеллæуттагæнгæ сыстад æмæ йæ бæхмæ схылди.

Дыккаг бон Ванæ Дауытыл тæрхондонмæ хъаст балæвæрдта. Дауыт йе'намонд базыдта, æнæ 'рцахсгæ йæ кæй нал ныууадздзысты, йæ сывæллæттæ сидзæр кæй баззайдзысты, уый.

Уыцы рæстæджы хъæуы цард иу хъæздыг лæг. Уасил, зæгъгæ, йæ ном. Уасилы районы хыцауадæй чи нæ зыдта, ахæм нæ уыд. Æдзух семæ æмвынг уыд æмæ алы хъуыддаг саразын Дæр йæ бон уыди. Дауыт дæр дын стыр дывыдонхуызæй йæ кæрты куы балæууид. Уый йæ лæмбынæг æрфарста, базыдта хабар æмæ алыг кодта:

— Иу дзæбæх минас. Цæхджын хойраг мæрдтæй дæр здахы адæймаджы.

— Бæргæ, дæ рын бахæрон, ууыл куы баззаин,— йæ зæрдæ барухс Дауытæн.

— Исты дæм аминас кæнинаг ис? — йæ былтæ асдæрдта Уасил.

Иу-цыппарыссæдз литры бæрц мæм хорз сæн и, стæй, иу-æртæ путæй фылдæр чи 'рласдзæн, ахæм хуыгист.

— Уæдæ-иу сæ изæры мæнмæ æрлас. Æз сæ тæккæ абон фендзынæн,— загъта ма Уасил, æмæ сæ ныхас ууыл ахицæн.

Æртæ бонь сæ фынг нæ систой районы хицæуттæ Уасилтæм. Минас кодтой Дауыты магуыр муртæй. Дауыт та, магуыр, йæ сабитимæ æххормагæй йæ гуыбыны къултæ хоста хæдзары. Ахæстонай бæргæ фервæзти, фæлæ йæ хæрдзтæ йæ хъалонай æртæ хатты фылдæр рауадысты.

ЗИУ

Нæ фыдæлтæм бирæ хорз æгъдæуттæ уыд. Зæгъæм, зиу кæнын. Иу рæстæджы гуырдиаг æлдар Елызбар Палавандишвилиæн йæ хуымтæ тынг рувинаг систы, æмæ йæ зæрды æрæфтыди зиу ракæнын. Арвыста йæ хъæубæстæм, стæй сыхаг хъæутæм дæр. Æлдары зиуæй йæхи фæстæмæ чи аластаид! Уыцы бон йæ хуымтæ æмызмæлд кодтой адæмæй. Æрлæу-уыдысты къордгæйттæй: ир — хицæнæй, гуырды — хицæнæй, æмæ æрæвнæлдтой сæ куыстмæ. Гуырды йæ бафæндыд ирæттимæ ерысæй бафæлварын. Се 'хсæнæй ракодтой, сæ зæрдæ кæуыл дардтой, ахæм бæрзонд, бæзæрхыг бурхил лæджы.

— Нæ сыхаг ирæттæ! Мæнæ уый у Чъумпуридзе Глахо. Ерысы йыл лæджы фырт нукуыма фæуæлахиз, æмæ нæ тынг зæрдиагæй фæнды, ам дæр ма йын йæ тых куы бафæлварикам. Кæд уæм исчи ис ахæм, уæд — табуафси.

Ирæттæй иуцасдæр рæстæг дзурын ничи сфæрæзта. Хъуыстгонд сын уыд Глахойы ном, æмæ йæ ныфс ничи хаста.

Æппынфæстаг се 'хсæнæй рахызт иу ацæргæ лæг, Разден, зæгъгæ. Хæстæг бацыди гуырдиæгтæм æмæ сын цыбырæй загъта:

— Æз фæлварын йемæ ерысæй.

Гуырды йæ фидарæй уырныдта, Глахомæ йæ ныфс кæй ничи бахæсдзæн, уый. Æмæ ныр сæ худын тыххæй баурæдтой, фæлæ дзургæ ницыуал скодтой.

Æрлæууыдысты фæрсæй-фæрстæм дыууæ ерысгæнæджы, æмæ сын бацайдагъ хъазуатон куыст. Сæ хæс ахæссынц рувгæ адæмы разæй æмæ та фæстæмæ раздæхынц.

Уыцы рæстæджы æлдар Елизбар разылд йæ хуымтыл æмæ каст, йæ зиууæттæ куыд кусынц, уымæ. Тынг æхсызгон ын уыд, адæмы афтæ зæрдиагæй кусгæ куы федта, уæд.

Сихорафон сси. Хур арвы астæуæй йæ зынг цæстæй нык-

каста. Адæм тæвды тыхсын райдыдтой, аууæттæм сæхи айстой аулæфынмæ æмæ уырдыгæй кастысты дыууæ ерысгæнæгмæ. Уыдонæн дæр тæвды сæ хид лæсæнтæ кодта, фæлæ йæ Разден ницæмæ дардта. Æнæмæтæй дзæхст ласта йæ къæпийæ. Глахойæн йæ уд йæ хъуырма ссис. Йæ цæстытæ хидæй айдзаг ваййынц æмæ та сæ йæ цухъхъайы дысæй асæрфы. Йæ хæцъæфтæ ныттынг сты, фæлæ быхсы. Разденмæ бакæсы æмæ уымæн йæ цæсгомыл æгæр-магуыр фæллад æнгас дæр куынæ рахаты, уæд йæ зæрдæ бамæгуыр ваййы. Фæстагмæ Глахо бынтондæр бастад. Æнæбары ма хылди Раздены фæстæ, стæй æвиппайды зæххыл йæ тъæпп фæцыд æмæ йæ фындзы хуынчъыгæй туг ныссæххæтт ласта. Уайтагъд ыл йе 'мбæлтæ амбырд сты. Чи йын йæ фындзы къæрмæджытæ тьыссы, чи йын узал дон йæ сæрыл уадзы. Фæлæ, марадз зæгъай, кæд исты фæразынц туг бауромынæн. Уæд æй бæхыл авæрдтой æмæ йæ хъæумæ аластой.

Разден суанг изæрма йе 'мбæлттимæ хъазгæ-худгæйæ фæкуыста. Изæры адæм æлдары кæрты æрæмбырд сты æмæ рабадтысты минасы фынгыл. Уайтагъд æлдарæн ерысгæнджыты хабар аппæлдысты. Уæд æлдар сæрмагонд гаджидау рауагъта Раздены номыл æмæ йын арфæ ракодта йæ диссадх<ы тых æмæ арæхсты тыххæй, стæй йын барвыста нузæн, æртæ сомы æвзист æхца, басылыхъхъ, цъындатæ æмæ хисæрфæн. Иу афæдз та йæ хъалонай ссæрибар кодта.

НÆ ЧЫСЫЛ ХУРТÆН

АСТЕМЫРАТЫ Изет

ГÆЗÆЛТЫ Зæлинæ

ТÆЛМАЦТÆ АНГЛИСАГ АДÆМОН СФÆЛДЫСТАДÆЙ

КАРК

- Хъуыдатт, хъуыдатт! Цы 'рбаистут?!
- Дæ райсом хорз уа, карк!
- Зæгъ-ма, дæ цъиутæ цал ысты, Куыдтæтæ у дæ цард?
- Дæс мын ысты, дзæбæх ысты, Тæригъæдтæ цы дзурон, Цыппар цъиуы дзы сау-сауид, Цыппар цъиуы дзы – бур-бурид, Дыууæ та – хъулон-мулон.

ÆРТÆ ЗОНДАБИЙЫ

Æртæ зондабийы фурды
Тасы хæррæгъы цыдысты...
– Готемæгтæ, дам, уыдысты.–
Куы уыдаид фидардæр тас,–
Ныр та ма кæниккам ныхас.

УÆРКО

- Цас къуымбил ратдзынæ, цас,
Ды, мæ уæрко, ацы аз?
- Иу голлаг бабайæн,
Иу голлаг нанайæн,
Æртыккаг та гыццылтæн
Фæйнæ дыууæ цъындайæн.

ХЪУЫЛÆГ ЦÆГЪДЫН

- Кæм дæ, кæм,
Кæм дæ, кæм?!–
Бæрдын нæлхæмæ ныдздзуры:
– Кæм дæ, кæм,
Кæм дæ, кæм?!
Гыццыл Джон лæууы нæ цуры.
Тынг æнхъæлмæ дæм кæсы,
Уый цæрвджын гуылтæ Мысы.

ДОХТЫР ФОСТЕР

- Дохтырмæ, Фостермæ,
Бадзырдтой Глостермæ,
Фæндагыл æй уарын æрцахста –
Ахæм хуылыдз ын нылласта –
Хусæй йыл нал аздад хал.
Загъта фырмæстæй:
– Абонæй фæстæмæ
Глостермæ къахдзæф дæр – нал!..

НЫХАС

Иу дзæбæх изæр,
'Хсæвæрмæ 'ввахс
Трот æмæ гино
Кодтой ныхас.

Трот дын куы бакæнид:
– Ма мын æй бамбæхс,
Талынджы мыст
Йе уыры æрцахсис?

– Мырр,– ысдзырдта гино,
– Мырр...
Мæнæ ныр?..

РОБИН-БОБИН

Робин-Бобин –
Фыдгуыбын,
Аныхуырдта
Иу гуыдын.
Аныхуырдта
Хъуг æд род –
Хъомгæс дæр,дам,
Семæ фод,
Фондз куыройы
Æмæ 'рдæг,
Иу аргъуан
Æд дзæнгæрæг,
Фондз уæрыччы,
Фондз фысы,
Ноджы фондзыссæдз
Хæфсы.
Ма кæ, Робин,
Мауал хæр!
Уый хæры, хæры уæддæр.

ТИКИС АЕМА МИСТÆ

– Минкый мистæ, минкый мистæ,
Кæми æй дæ къæс, дæ листæн?
– Минкый тикис, минкий тикис,
Ци хъал дзубандитæ кæнис,
Æз хъæбæр мæгур мистæ дæн,
Æнæ къæс дæн, æнæ листæн.
– Минкый мистæ, минкый мистæ,
Æз хъæбæр рагæй дæу хизтон–
Мæн хæдзарæмæ дин над,
Мæн хæдзари дин бунат.
Минкый тикис, минкый тикис,
Минкый мистити фидбилиз.
Неци дæбæл бауæнддзæнæн,
Неци дæмæ бацæудзæнæн–
Ба мæ хуæрдзæнæ...

МИНКЪЙЙ ГИККÆ

– Минкый гиккæ, кæми адтæ?
– Нанайæтæмæ фæууадтæн.
– Цитæ дин дзурдта нана?
– Мæ бæдолæ, мæ къона,
Мæ зæрдæ, мæ минкый дзæццæ...
– Ци дин равардта нана?
– Æхсири гъосин мæ хæццæ.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСЫ

*Ды фæцæйцыдтæ рухскалгæ уынджы,
Уынг уæлион дзанæтау ысуындджын.
Дуне фестадис кувæндон, аргъуан,
Ды ~ йæ бæстастæу судзгæ цырагъау.*

БЕСТАУТЫ Гиусæрги

Абазинæгтæ

Авайраг

Гуыбецаг

Гуырძიავტა

ირავტა

Кәсгәттә

Мингрелтә

Хъæрæсæйæггæ

Сомихæггæ

Свайнаг

Цæцæйнаг

Чæркесæгтæ

СФÆЛДЫСТАДОН БЫНТÆ

Алы адæймаг дæр йе 'взагмæ цы цæстæй кæсы, уымæ гæсгæ йын аргъ кæнæн ис йæ культурайæн дæр æмæ, иумæйаг æхсæны царды цæйбæрц ахады, уымæн дæр», – фыста номдзыд уырыссаг фыссæг К. Паустовский.

Мах, ирон адæм, не взагылкæй сыстырзæрдæ стæм, уый, ай-гъай, нæ хæрзхæдыл дзурæг нæу. Фыдæлтæй нын бынæн баззади нæртон Дзырд. Æмæ ууыл æнувыд чи у, зæрдæйæ йыл чи риссы, йæ бахъахъхæныныл иудадзыг чи архайы, ахæмтæ нæм бирæ нал ис – æрмæст ма иугæйттæ.

Уыцыиугæйттæйуыди Тлаттаты Аня дæр. Фæлæ уый дæр абон не 'хсæн нал ис.

Аня райгуырди 1925азы Джыз-ззлы. Уæззау 1942азы иттæгхорз бæрæггæнæнтимæ каст фæцис йæ райгуырæнхæуы астæуккагскъола. Ахуырмæ рæвдзкæйуыд, æгъдауæй та фæзминаг, уый тыххæй-иу ын скъолайы дирекци æрвылаз лæвæрдта «Æппæлды æвдисæнгæххæтт» æмæчингуытæ. Уыцы рæстæг ахуыр кæнын тынг зын уыд. Адæм цардысты мамæлайы къæбæрæй, уазал æмæ стонг сæ бадомдтой, уæлæйы æмæ къахы дарæссæй дæр стыр хъуæгтæ æййæфтой. Уæлдай фыддæр хъизæмæрттæ та æвзарын байдыдтой, хæст Ирыстонмæ куы 'рбахæццæ, уæд.

Фæлæ нæ амондæн фашисттæ 1943 азы тард æрцыдысты нæ зæххæй.

Раст уыцы аз Аня кусын райдыдта Джызæлы скъолайы секретарæй. Ахуыргæнджытæ нæ фаг кодта, æмæ Рухсады министрады фæндæй арæст æрцыди дæсмæйон курсытæ. Аняйы дæр уырдам райстой. Каст сæ фæци æмæ иу æртæ азы бакуыста ирон æвзаджы ахуыргæнæгæй. Цард иуцасдæр куы фæнывылдæр, уæд та бацыди Цæгирпединституты историон-филологон факультеты ирон æвзаг æмæ литературæйыхайадмæ. 1955азы кусын райдыдта чиныгуадзæн «Иры» – фыццаг уыди корректор, стæй та – редактор. Бирæ фыдæбон бакодта скъолатæн методикойлитературæ уадзыны хъуыддаджы. Аня цы чингуытæ редакци кодта, уыдоны нымæц нымайгæ у ссæдзгæйттæй. Уыцы иу рæстæг уырыссаг æвзагæй иронмæ æмæ иронæй уырыссагмæ ивта аивадон литературæ. Хицæн чингуытæй йырацыдысты «Вьетнамагаргъæуттææмæ таурæгътæ» (1962), Н.Носовырадзырдтæ сывæллæттæн (1963) æмææндæртæ.

Бирæхæрзты бацыдАня ахуыргæнджытæн, нæрæзгæфæлтæрæн. Ныффыста сын цалдæр чынджы. Уыдонимæ: «Диктантты æмбырдгонд орфографи æмæ пунктуацийыл IV–VII кълæстæн» (Махоты Замиратимæ), «Кæсыны чыныг 3-аг къласæн», «Методикой амынддзинæдтæ æртыккаг къласы кæсыны чыныгмæ». Фæстаг дыууæ чынджыджиппыуагъд æрцыдысты цыппар хатты.

Не 'взаджы хъысмæтимæ бает хъуыддæгты Тлаттаты Аня кæддæриддæр архайдта æнувыдæй. Уыд орфографион къамысуæнг, цалдæр «Методикой амынддзинæдты» автор, скъолатæн программæтæ аразæг, тæлмацгæнæг, критикой уацтæ фыесæг.

Æвдайæм азты Цæгат Ирыстоны байгом Мæскуыйы национ скъолаты након-иртасæгинститутылаборатори. Анякъорд азы фæкуыста уыцы лабораторийы. Бæстон иртасын райдыдта нæ литературæйы классик Коцойты Арсены цард æмæ сфæлдыстад, йæ биографийы хицæн бынæттæ йын фæбæлвырддæр кодта, куыста архивты, библиотекæты, фидар бастдзинæдтæсарæзта Санкт-Петербурджы М. Е. Салтыков-Щедринны номыл библиотекæимæ, æмæ уый руаджы йæ къухы бафтыдысты, Арсен уырыссаг газеттæ «Новое обозрение», «Новая «Русь», «Петербургские ведомости», «Правда» æмæ иннæты цыуацмыстæ рауагъта, уыдон фотокъопитæ. Ахæм æрмæг ирон литературæиртаеджытæн фадатдæтты фыесæджы сфæлдыстадон лаборатори бæстондæр сахуыр кæнынæн. Биноныгиртасæн куыстыты фæстæ Аня æрцыд ахæм хатдзæгмæ: Арсен 1872 азы нæ райгуырд (афтæйæфыесынц ныронгдæр), фæлæ 1876азы.

Цы хъæздыг æрмæг бафтыд йæ къухы, уый бындурыл Аня сарæзта ахъаззаджы чыныг-фотоальбом: «Коцойты Арсен. Портреттæ. Иллюстрацитæ. Документтæ. Карикатурæтæ». Уый уыдис æвæджиуы лæвар литерæ турæйы ахуыргæнджытæн, ирон чыныгæеджытæн.

Чынджы дзæвгар ис, ныронг кæй нæ зыдтам, ахæм алыхуызон хабзертæ. Зæгъæм мæнæ адон: «Коцойты мыггаджы хистæртæ куыддзырынц, афтæмæй Арсен уыди гæрзарм. Иухатт сарæзта хъисфæндыр. Къзевдарæстæг-иуæмийе мгарлæппутææрæмбырдсты. Арсен-иу хъисфæндырæй цагъта, иумæ зарыдысты, сæ зæхбын хæдзары кафыдысты..»; «Хъæдылыггæгтæйæрæзта чындзытæ. Къæхтæ, къухтæсын-иу телтæй бафидар кодта. Дæрддзæф-иуыæхи æрæмбæхста æмæивазгæ босты руаджы чындзыты кафын кодта. Сыхбæстæ сæм стырæй, чысылæй кæсынæйне 'фсæстысты...»; «Сæ кæддæры иумæйагхæдзары уынджырдыгæй абондæр ис, Арсен 1910 азы йæхæдæг цы дуар скодта, уый...»

Ахадгæ сфæлдыстадон æнтыстыл банымаинагу Аняйы иннæ куыст «Коцойты Арсены цард æмæ сфæлдыстад ахуыр кæныны методикæ астæуккаг скъолайы». Джиппы йæрауагътой дыууæ хатты -1980æмæ 1990азты. Аня йæхæдæг куыд фыста, афтæмæй чынджы æрмæгæн йæ арæст у типологон уагыл, уымæ гæсгæ ахуыргæнджытæн стыр æххуыс кæны, æндæр фыеджыты цард æмæ сфæлдыстадæй уроктæ дæтгæйæдæр.

Аня ма ахуыргæнджытæн 1991 азы балæвар кодта ноджы иу чыныг: «Иронлитературæ ахуыр кæныны методикæ VIII кълæсты». Ацы чингуытæй пай да кæнынц канд скъола ты нæ, фæлæ Къостайы номыл университеты дæр, стæй педагогон ахуыргæнæндонны.

Цалдæр азы бакуыста Аня ахуыргæнджыты дæсныад хуыздæргæнæн институты, йæзонындзинæдтææвгъау нæ кодта æрыгон педагогтæн, æмæ йæ уыдон дæр уарзтойæрдæйæ.

Филологон наукæты кандидат Тлаттаты Аннæ хæдзардзинæй æмбырд кодта адæмон сфæлдыстадыуацмыстæ: ирон æлгъыстытæ, арфæтæ, куывдтытæ. 1989азы «Махдуджы» фæндзæм æмææхсæзæм чынджы рацыдысты æлгъыстытæ, 1996азы дыууадæсæм чынджы та–арфæтæ.

Аня талф-тулф куыстытæйæсæрмæнæхаста, хиуылхæцгæ, хæдæфсарм æмæ бонзонгæ уыди, ехъæл митæй йе сæфт уыдта, хиппæлойтæй йæхи иуварс ласта. Иу фондз азы размæ йыл иу литератор "Рæстдзинады" рауагъта очерк. Бирæ хорз ныхæстæ загъта Аняйы тыххæй, ранæй-рæтты дзы æгæр дæр феппæлыди, цынауыд, ахæм Цаутæ дæр ын бафтыдта йæ цардмæ. Иу дзырдæй, мысæггаг ныхæстæй фæхъæстæ очерк. Сылгоймагæн уый хъыг уыд æмæ, къæмдзæстыджы мæ цæмæн бафтыдта, зæгъгæ, «Рæстдзинадмæ» æргом фыстæг барвыста. Ахæм уыд йæудыконд, галиуми нæ быхæта, нæбарста. Æвæдза, уыцы миниуæг нæахуыргæндтæй, нæфыед-Хытæй, нæ культурæйы куеджытæй бирæтæн нæ фаг кæны, æмæсæ Час тынгдæр æппæлай, уыйас сын æхсызгондæр у, фырцинæй сыл базыртæ базайы.

О, сыгдæгзæрдæ, цæстуарзон, куыстыл æнувыд адæймагæй зыд. той Аняйы йæхæлæрттæ. Цы хъуыддагмæ-иубавнæлдта, уый кодта разæнгардæй, биноныгæй. Фаронафæдзырайдайæны «Махдуджы» кусджытызæрды æрыфтыди Къостайы райгуырды ЫОзмæсæрмагонд номыр рауадзын. Хъуамæдзы уыдаид алыхуызон æрмæг: уацтаз, мысинæгтæ, æмдзæвгæтæ, автографтæ, къамтæ. Ахуыргæнджытæнсæ куыстæн исты ахъаз куыд фæуыдаид, афтæ. Кæмæн бахæс кæнæм ацы ахсджиагхъуыддаг, зæгъгæ, нæм ныхас куы рауад, уæдфыццаджы-фыццагдæр нæ зæрдыл æрлæууыди Тлаттаты Аня. Фембæлдыстæм йемæ, баныхас кодтам. Кусынмæ зæрдиагæй бæргæ бавнæлдта, музейтыл, архивтыл дæр зилын байдыдта, иуцæсдæр æм æрмæг дæр æрбафтыди. Фæлæ... Адзалæнмадзалнæй... Цыбыррæстæгмæнæ хсæнæй фæхъуыд Аня... Уалдзыгон райдзаст бон ын фæндараст загъта мийе 'цæгдунемæ...

Джиппы уадзæм, Анягæнæйæ архивы чи баззад, ахæм фольклором æрмæг: «Уайдзæфтæ, æртхъирæнтæ, фидистæ» æмæ «Сомытæ». Редакцийылæйсæмбæлынкодта ТАУИТТЫФАТИМÆ. Зæрдиагарфæйын кæнæм. Фатимæ, хæрзаудæндыл кæнæддæхистæр æмбал Аня.

Хъодзаты Æхсар

УАЙДЗÆФТÆ, ÆРТХЪИРÆНТÆ, ФИДИСТÆ

Уе'гæрыл, не 'рыгæттæ, уæвгæ дæр та, зæрæдты аууæтты лæвархорæй цæрын дæ сæрмæ хæсс!

Дæ ныййарджытыл, куыдз цы атона, уый куы нæ ис, дæхæдæг та æрвылбон дæ дарæстæ зынаргъæй-зынаргъмæ раив-баив кæныс.

Ие фалæрдæм ницы хæссыс, йе ацырдæм, афтæмæй хъæуæй горæты 'хсæн цы легка кæныс, уый бæрæг дын нæй.

Уынгты зилыны бæсты фæлтау исты къухми райе, уый дын царды бабæздзæни.

Уæууа! Уæу-уа, лæппутæ! Уæ зæронд мады иунæгæй куыд ныууагътат, кæсинаг куы у. Уæхи дæр зæрондмæ хъæуы, уæхи, афтæ ма-иу кæсут!

Рудзынгæй дæлæмæ-уæлæмæ ракæс-бакæсы бæсты дæ дыстæ бафæлдах æмæ рафенай. Рудзгуытæй дунейы рухс куы-нæуал цæуы, рыг сыл къухбæрц куы сæвæрдта, пьолтæ иннæ ахæм — адæймаг сыл æрлæууын æлгъ кæны.

Ацы уаты æрмæст ды цæрыс æмæ худинаг дæуæн у — йæ къултæ царæй пьолмæ сæгдзыд куы систы. Æндæр ницы, фæлæ сæ чъырæй æнхъæвзæгау уæддæр ракæн. Æниу ма сыл чъыр куыд фæхæцздæни!

Бонизæрмæ дæ хуыздæр куыст æхсынæнтæ къæпп кæнын. Цыма дын сæ цъæрттæ размæ ту кæнын дæсныйы амынд у, бандоны цур къах æрæвæрæн нал вæййы

Нæ дзы конд ис, нæ уынд, афтæмæй бинонтыл уæлиау кæны.

Ай ма уагæры йе уындджындæр куы уайд, йе кондджындæр, Уæд ын цытæ бантыстаид.

Лæг йæ цæсгом бахæра, уый бæсты амæл.

Искæй хæдзары æндæрхуызы зилæнтæ хъæуы.

Æндæр хæдзармæ куы ацæуай, уæд сихорафонмæ хуыесæн нал вæййы, нал.

Ног чындз хъуамæ, кæдæм æрцыд, уым агъуыстытæ сæртти-
вын кæна. Дзæгъæл ратах-батахæн дзы рæстæг нал вæййы.

Сæударæй дæ хызын де уæхскыл ацауындз хъуыддагхуызæй
æмæ хæдзарæй фæдде у, уымæй æхсæвæрафонмæ кæм
дзæбæхдæр абадон, цы дзæбæхдæр ахæронæй горæты уынгты
зылы. Æз та бинонтæн — кæстæриуæггæнæг.

Æз дæ мæ кард йæ кæрддзæмы раджы ныттыгъыстон, фæлæ
дæм уый нымады дæр нæу.

Ничи йæм кæсы, улынджыйас йеддæмæ нæу, афтæмæй
цы дзых байгом кодта!

Амæн дзых æрмæст хæрынæн æмæ загъд кæнынæн у.

Дзурынмæ та йæ чи аййафдзæни. Афтид дзых!

Хорз, æмæ дыл ахæм дзых æрзад, æндæр сæфт æмæ сæфт!
«Дзыхæй æххæст, къухæй æргъæвст» дæ хуызæттæй
фæзæгъынц.

Бирæ дзурæм, чысыл дзурæм, дæуæн басæттæн нæй.

Ай диссаг нæу! Сдзырды бар мын нæй,- уайтагъд мæ хъуы-
ры абадыс.

Дæ цард, дæ бон мæ ныхмæ уæвын.

Æз дæ цæрайæ цæрын, ды та мæ де сæфт уыныс.

Уагæры дын æвзæрæй цы ракодтон, уыйбæрц мæ цы
мæстытæ зоныс цымæ!

Мæ дзыхыл мын цъутта сæвæр, сдзырд мæ мауал бауадз!

Кæд мæ æдылы хоныс, уæд зон: æдылыы ныхасмæ бай-
хъусын дæр хатгай пайда вæййы, пайда.

Афойнады хорзæх дæ уæд! Хорз афоныл фæзындтæ!
Кæмæддæрæгæттæ дæр дæуæй раздæр æрбамбырд сты
фæкæсынмæ.

Дæуæй мæ гал æгæвдæс, мæ хъуг — æххормаг.

Адæймаг хуыздæр æнхъæл кæмæн уа, хатгай уый фыддæр
разыны.

Дæхи куыдæй равдыстай, уыйфæстæ ма дæм цæмæ
æнхъæлмæ кастæуа.

Æрæджиауы хорзæх дыл æрцауæд! Тынг куы хъуыдтæ,
уæд дæ адæймаг æлхæнынмæ дæр не ссардтаид!

Байрæджы кодтай, ныр дын уыдæттæ афон нал у. Алцы
дæр афоныл чындæуы. Алцæмæн дæр афон ис.

Кæдæй-уæдæй ма! Дæхи дæр куынауал æвдисыс. Кæм
фесæфтæ? Цæмæй нæ тæрсыс?

Хорз æмæ дыл амбæлдтæн! Кæдæй нырмæ дæ агурын! Би-
нонтæ куы фæцудой, уæд сыл хионтæ дæр куы атигъ кæнынц
сæхи, уæд æддæрæгæттæй цы хъæст чындæуа!

Хæрам мæм чи у, уый искæй хъуаг фæуæд! Тæхуды, искуы
дæ дзыхæй иу зæрдæрухс ныхас фехъус!

Де 'вирхъау ныхæстæм мæ зæрдæ мæ риуы ныддур вæййы.

Ды райгуырдатæ æрмæст загъд-заманайæн.

Дæсны цæмæ дæ— загъд æмæ æлгъыстмæ.

Иæ цæрæнбон бирæ, дæуæн дæ зæгъинагтæ чи 'рнымадта!
Æмæ æниу исты уæлдай фæуыдзынæ, искæй ныхас дæм
хъары! Куыннаæ стæй!

Ие 'нæсæттоны аххосæй, дам, раджы кæйдæр дон фæцæйла-
ста. Уый ма уæддæр йæ дыууæ æнгуылдзы доны бынæй хæрдмæ
сдарыныл бацархайдта — ома «кардæй нæ — хæсгардæй». Ды
дæр уыйау, дæхæдæг цы зæгъай, æрмæстдæр уый...

Уаих фæуинагæн, дæ уайдзæфтæй мæ сæрæн нал дæн, тагъд
мæ мæрдтæм барвитдзынæ!

Уастæн, мæ амондыскæнæгæн цы загъдæуа, кæд адæмы
фыддæр æз нæ дæн, дыууæрдэгæй мæ куы бахордат!

Адæймаг йæ ныхасæй адæймаг у.

Мæ фыдгул та йæ ныхасæн хицау ма уа.

Дæуау йæ цæсгом чи бахæра, уый адæмы цæсты адæймагыл
нымад нал у.

Дæ уынд, дæ конды фæхъхъау фæу!

Бакаст хъуаг бæргæ нæ дæ, фæлæ æгоммæгæс æмæ
æнарæхст...

Зынаргъ дарæс дар, æвзаргæ хæринаг хæр, кусынмæ та ху-
ыскъастæу.

Кæс, æмæ та уæртæ арæзтæй фæуайы, хæдзар та куыстæй
бæз-бæз кæны.

Зымæгон боны цыбырыл æхсæвы даргъæй чи не 'фтауа, уый
хæдзары сылгоймаг нæ хуыйны.

Æллæх, цы налат дæ!

Æнæсæттон!

Басæттæн дын нæй!

Басæттын никамæн бакомдзынæ.

Дзыхæй дыл ничи фæуæлахиз уызæни.

Дзыхæн уаг зонын хъæуы.

Хæрамы дзырддаг демæ суæд!

Мæ хæрам демæ сдзырддаг уæд!

Демæ никæй хал схаудзæни!

Адæм дæ сæ хъуырмаæ сты.

Дæ фыддзыхæй нал фæразынц.

Дæ фыддзинæдтæ дæ сæрæй уæлдæр.

Æвæццагæн, адæмæн фыддзинæдтæ кæнынæн райгуырдатæ.

Алкæй дæр мæлын хъæуы, мæлын, æмæ дæ кой фыдгæнæ-
гæй баззайдзæн.

Дæ байзæддæгтæн дын фидис кæндзысты адæм.

Фидиссаг фæуыдзысты се 'мгæртты 'хсæн. Ныр дæр сын дæ
митæ фæсномыгоæй сæ цæстмæ хорз фæдарынц.

Цасфæнды дын фæуайдзæфтæ кæнæд адæймаг, уæддæр
дæхионтæ кæныс.

Куыдфæнды дæр дын ма дзурон—цы уыдтæ, уымæй баз-
зæдтæ.

Сылгоймаг йæ цæсгом куы суадза, уæд ыл дæ къух ауигъ.

Йæ исæй кæуæг сывæллоны дæр никуы барæвдыдта.

Сидзæр сывæллоны къухы ды кæрдзыны къæбæр никуы рат-
тай.

Дæ исæй дæр «нæй» дзурыс.

Дæ уд, дæ цæст «нæй» зæгъын.

Иæ исбон æддæмæ куы 'нхъæвза, уæддæр йæ цард, йæ бон
— «нæй» зæгъын.

Нæй, нæй кæны æмæ бонвыддæрмæ дæр уымæн цæуы.

Дæ фырзидæй дæ исыл ис æфтауыс, царын та дзы нæ арæхсыс.
Зыдыка!

Цъындцæстæй кæсгæйæ дæ бонтæ фервыстай.

Адæмы æхсæнмæ æргомай рацæуыны бæсты алы сыбыртмæ
кауы хуынчъытæй рагудзи кæныс.

Сар дæ сар ! Дæ бирæ исбон хæлæттаг кæндзæн!

Иу мæгуыр кæй никуы батавтай, уый дæ мæрдтæм фæнда-
гыл бафиддзынæ бæргæ.

Кæд дæ иу къух царвы дарыс, иннæ мыды, уæддæр нæ иу
ранмæ хъæуы.

Дæлæ кæнай, уæлæ кæнай— нæ кæрон иу у.

Хистæрау кæстæрæн зонд бацамоныны бæсты сæ алы
къахдзæфæн æфхæрыныл нæ ауæрдис.

Ома йæм сдзырд ис, куыннæ стæй, йæ хъæлæсы дæ ахæс-
дзæни!. Аххосджын уай, нæ уай, иугæр æм загъд цæуы, уæд
йæ размæ чи фæуа, уымæ —загъд-замана.

Ныр Иры цытджыш хъæбул хасты бынатæй йæ Райгуырæн
Ирмæ куы 'рбалæууид, уæд цымæ йæ зæрдæхалæн зарджытæй
кæцы кæнид.

Цавæр хабар у, фæстæмæ фæкастмæ рæбыны куы ницы
уадзут!

Иучысыл банхъæлмæ кæсын фæразут, æз пецæй тагъддæр нæ
дæн. Уæд та нæм æнахуыр уазæг æрбалæууыди. Къуымты
зылындæмæ æвæрæн æвæрæнæн нæ уадзынд!

Удхосы фаг-иу уæд та фæуадзут адджинаг хæдзары
Удхосæн бахъуыди, зæгъгæ, уæд дæр фæстæмæ фæкастмæ
ницыуал фæуадздзысты дзæбæхæй.

Ие хорæй нæ цæрыс, йе донæй — уæлхъæдæй куы бахус
дæ. Уый де 'гуыдзæгдзинады бæрæггæнæн у.

Акæс-ма дæ карæнтæм Сæ цæсгæмтты туг æхсырæмхæццæ
хъазы, уыцы хъазгæ-худгæ. Ды та арвы калмау тарæрфыгæй цæрыс.

Дæуæй уæлдай дæр цæттæ-бæттæйæ никамæн ис, дзæбæх
цард сихормæ хуысгæйæ нæ ваййы. Кусын хъæуы, кусын!

Иры дзыхъхъы куы фæзилай, уæд дзы мæнмæ цытæ ис,
ахæмтæ, а-ба-бау, никамæ ис— дæлгом къус уæлгом нæ
кæнынц, фæлтау хорз бахæрдзысты.

Æз мæ мадæн чызгæн нæ райгуырдатæн, иу къорд боны уæ
куы нæ бафæлварон, уæлæ мæ цæгатмæ мæхи айсдзынæн. Бак-
æсон уæм, цымæ цытæ кæниккат, куыдтæ цæриккат.

Дæ алыварсмæ акæс æмæ дæхи æппæты мæгуырæдæр ма
хон, чи ма дын ис, уыдонæн нымд кæн.

Æгæр хиуарзон уæвын нæ хъæуы, дæхи æгæр бæрзонд ма
'вæр — бæсты бикъ, комы дæгъæл нæ дæ, не 'ппæт дæр зæххон
адæймæгтæ стæм, алкæмæ дæр нæ йæхи хъуагдзинæдтæ, йæхи
хъæнтæ.

Цæуыл былысчылтæ кæныс, дæуæй цæмæй дæлдæр у дæ
кураг? Алкæмæ дæр йæхи фаутæ фаг.

Æнæфау адæймаг та кæй зоныс æниу?

Ацæуыс, æрцæуыс æмæ та уыцы мæгуыр лæппуйы фыд-
койтæ райдайыс. Нæ йын комыс, уæд дæ дзыхыл хæц.

Алчи дæр хъуамæ йæ дæргъмæ дæр кæса, йæ уæрхмæ дæр,
æмæ искæй койтæ ма уæнда .

Иу дæ хуызæныл ма кæд фæхæст уайд.

Ды йын нæ бакомдзынæ, æндæр зын ма фенæд!

Иудадзыг дæхицæй ма 'ппæл.

Хи æппæлынæй хуыздæр суавæн нæй, æндæра адæмы æхсæн
иу цауддæр бирæ нал баззайд.

Куыдæй дæ æрбайæфта, афтæмæй баззæдтæ: йе мæрдтæй
нæ дæ, йе æгæстæй,

Мæрдтæй æгæсты 'хсæн хъызæмар кæныс, сдзæбæх уай,
уыш нæ архайыс.

Дæхи кæлæхы галы уагъд цы акодтай, цы?!

Магусайæн æдзухдæр йæ туг мард ваййы.

Дæхи уыйбæрц æгуыздæгмæ æруадз!

Кæстæр хъуамæ йæ бынат зона, ды та хистæрты разæй дæ
Уыцаффæтимæ рагæпп ласыс.

Нæ хистæртæ æмбарвгс, нæ кæстæртæ зоныс, æрмæстдæр дæхæдæг.

Хистæртæ дын куы нæ уаиккой, уæд дæ кæстæртæ фениккой.

Дæхи дæр хистæры бынатмæ хъæуы, бахъæц, дæ кæстæртæ дын дæ абоны уаг, æгъдау дæ зæрдыл æрлæууын кæндзысты.

Искæуыл худын æнцон у, фæлтау дæхицæн куы зонис.

Искæмæн амоныны бæсты дæхимæ куы 'ркæсис.

Дзыхæй куыд æххæст дæ, къухæй афтæ куы уаис, уæд æмби-сондæн баззаис.

Дзурынæй дын бафсис нæй.

Дзурæджы дзыхæй дзырд аскъæфыс.

Де 'мдзурæджы ныхас ма ис.

Сдзырд мæ куы нæ уадзыс.

Мæ дзыхæй дзырд нæма схауы, афтæ ды мæ ныхмæ фæвæййыс.

Сдзурын уал мæ-иу бауадз, стæй-иу рагæпп лас.

Адæймаг куы фæцуда, уæд йæ цардæй йæ мæлæт хуыздæр.

Дзурон дæм'— сар мæ къона ма дæм дзурон— еуу мæ хæдзар.

Мæ бинонты 'хсæн мын сдзырд, сныхасы бар нæй, уыйбæрцæй уын цы ракодтон!

Рæстдзинады охыл исты куы сцæйдзурын, уæд мæм алыр-дыгæй рагæппытæ кæнынц.

Цъалхæй-малхæй сæ Хуыцау мæ ныхмæ скодта.

Кæд ма мæ хæдзарæй исчердæм фæлидзон, æндæр дзы мæ бон сдзурын дæр куы никæмæ у.

Æмæхсæвæджы мæхи дард искуыдæм айсдзынæн, æмæ сæм уæд бахъардзæни, чи сын уыдтæн, уый.

Ай фыдæбонæй куы рафтыдтæн, æмæ мын иу бинойнаг мæ къух куы нæ фæрогдæр кæндзæни, иу раивæг мæ куы нæ ис цæрæнбонты.

Арынггомæй фæныкгомы 'хсæн мæ уд сихсыди, сæ гуы-бынтæ сын æфсадын æнæхох бузныг, æнæбыдыр бузныгæй.

Искуыдæр ма уый фендæуыд, æмæ хистæры зондæй-уынаффæйæ ма фæрсæнт кæстæртæ!

Стон-схæрæй фæцардтæн уе 'хсæн, мæ зындон уæлæуыл арвыстон.

Сымах схæссыны бæсты куыдзы къæбыла куы схастаин, уæд мæ æнувыд уыдаид.

Куыдз хæссæгау сымах хуызæн æнæрайы цот фæхæсс!

Куыдз дæр ма бацинтæ кæны йе 'схæссæгыл.

Фырæвдыдæй уæ буцхъыз сахуыр кодтон, æмæ йæ ныр мæхи сæр фиды.

Мад, фыды хæртæ чи не 'мбары, уымæн æй искæд бон йæхи сæрмæ дæр хъæуы, уый уæ бауырнæд.

Уаих æрбауинагæн, уæхи дæр зæрондмæ куы хъæуы, уæхи.

Ме 'рыгонæй фæстæмæ уыл мæхи бахордтон æмæ ныр мæ зæронды бонтæ фæсмонгондæй æрвитын.

Цард тæбæгъы донæй уæлдай нæу — чердæм фæкъул уы-дзæни, уый ничи зоны: афтæ 'нхъæл ма у, æмæ дæу мæ сæр никуы бахъæудзæни. Дæ абоны карз нныхæстæ дын дæ зæрдыл æрлæууын кæндзынæн, уый дæ уырнæд.

Бирæ дзурæм, чысыл дзурæм —налат адæймагимæ никæй хал схаудзæни.

Дæ тыхджын ныхасæй цы ратонымæ хъавыс цымæ?

Мæ фыдгулы ныхасæн та ма уаг ма уа.

Ныхасы мидæг «æз фæуæлахизоныл» нæ хъæуы архайын, рæстдзинадыл лæууынæй хуыздæр ницы ис дыууæ адæйма-джы 'хсæн

Налаттæ иууылдæр дзыхджын сты — зæгъыны фыдæй ницы ауадздзысты.

Искæуыл цыфкалæнтæ кæнын æнцон у, фæлæ дæхи цæсгом сыгъдæг уа, уымæн бирæ цыдæртæ хъæуы æгъдау, æфсарм, уаг.

Æгъдау кæмæ нæй, уый йæ адæмы ницæмæ дары, ничи йæ хъæуы.

Амбæлгæйæ, уæд дæм худдзæн, цинтæй дыл нал æфсæддзæни, фæсауонмæ та дын де счылы норттæ хойдзæни.

Бирæгъ мæрдгæс куы сæвæрай, дæ хъуыддаг дæр раст уыйау — къазнайы'хцаты хицау дæ скодтой æмæ, куыд не 'мбæлы, ахæм ссывд сæ акодтай.

Уæдæ лæдджы цæст куыд ницæмæй æфсæды, и!

Уанцон нæу, уанцон, уымæй уæлдай æфсис ма зон, æгъгъæд У макуы зæгъ дæхи зондæй. Цы хъауджыдæр у, цы искæй Азыпп фæкъах, цы къазнайы исбон ныххæлæттаг кæн, — уый Дæр адæмы фæллоу у!

Ие 'рыгон азтæ ратæх-батæхыл схардз кодта, йæ зæрдæйы Дзæбæхæн цы горæт, цы бæстæйы нæ афæлвæрдта цæрыныл, ныр йæ зæронд йæ хъæумæ æрхаста.

Иу «ма кæ» зæгъæг ын нæй æмæ бон-сауизæрмæ къуы-ригæйтты хъæуи-хъæу зилы, хæдзари-хæдзар рагæпп-багæпп кæны йæхицæн иу сæрфат нæ ары.

Иучысыл дæ бын æрхъарм кæн æмæ дæ царды уагæн исты æрхъуыды кæн.

Дæумæ 'нхъæлмæгæсгæйæ адæймаджы цæстытæ ныуурс вæййынц.

Мæ дыууæ цæсты ныуурс сты ныр уыздына, уæд уыздынайна.

Исчи дæм куы 'нхæлмæ кæса, уæд кæхайст рæвдзæр хæуы.

Искуыдæр ма дæ карæнтæн ахæм уæзбын кæхдзæф уæд!

Цалынмæ йæ иу кæх иса, уæдмæ йын йе 'ннæ куыдз хæрд фæуыздæни.

Хъуамæ æрыгон чызджы акæхдзфыл цæст ма хæца, ды та...

Цы мæрддæг дæ, уымæн дын ницы 'мбарын, ницæмæ бабæлдзына, ницæмæй бахæлдзæг уыздына.

Де 'рфгуытæ арвы калмау ныттар кæныс... Чи дæм хъуамæ бабæлла.

Чызгау нæ бахуддзына, хъазæн ныхас нæ зæгъдзына.

Бæркадсур ма ут, ма.

Фæстæмæ фæкастмæ рæбыны ницы уадзут.

Уæ фыд йæ фæллой хæдзармæ хæссы, сымах та æддæмæ дæттыныл лæуд стут.

Нæ мæгуыр хæдзар нын ныххæлæттаг кодтат.

Хæлæйфаг нæ фæкодтат.

Бæркадхортæ! Бæркадсуртæ!

Иу нæ зæрондæй дæр ма кусы, сымах та рауай-бауайыл стут иудадзыг дæр.

Цы мæгуыр стæм, сымахмæ чи 'нхæлмæ кæсы!

Мæ фыдгул уæ хуызæтты æвджид баззайæд.

Мæ балгъитæджы хæдзары сымах хуызæн бынхортæ райрæзæнт.

Хæрд æмæ нозт, рауай-бауай æмæ фынайн, æндæр уæм хорздынадæй ницы уынын.

Уæ алыфарсмæ акæсут æмæ адæмы хуыздæрты бафæзмут.

Адæмы хæрзæджытæм хæлæгæй мæ цæсты фиутæ батадысты.

Цотыл фæфыдæбон кæн æмæ алырдæм кæулбæрзæйæ кæс!

Цот фæхæсс, æмæ дæ зæронды бонты хæлæггæнгæйæ цæр!

Ныййарджытæ стæм æмæ нæ фæстаг азтæ мæстæлгъæдæй æрвитæм.

Уый æнхæл та чи уыди, æмæ нæхицæн фыдызнæгтæ хæссæм!

Цæмæй хæйрæг уыдтæн æмæ уæ фæсмойнаг уыздыстæм, æндæр уæ знаджы хæт скодтаиккам.

Фæлтау уæ знаджы хæт куы скодтаин, уæд нын кæд лымæнад раттаиккат.

Мæ бирæ фыдæбæттæ —дон хиды бынты.

Мæ бирæ тухитæй фæсмонгондæй баззадтæн.

Адæмы астæу кæмдзæстыгæй цæрын нал фæразын.

Адæм нын «уæ цот, уæ цот» æрвылбон уайдзæфтæ кæнынц.

Уе 'наккаг митæ нын нæ цæстмæ чи нæ бадардзæн!

Уæ фыдæй нæ рæстæдджы арв ныннæрын нæ уæндыди, ныр сымах тыххæй фидиссаг сси.

Уæ фыд адæмы астæу кæмдзæстыгæй кæдмæ цæудзæни, ууыл цæуылнæ

ахъуыды кæнут, гормæттæ!

Йæ зæронды бонтæ сæргуыбырæй-уæнтæхъилæй æрвиты уæ мæстæй, уæ сагъæсæй.

Ды кæй хæдзармæ æруадтæ, уый йæ гуырæй райгæ уæд.

Ничи дæ басæтдзæни, дæ артыл дон акæнай!

Æфсад дæр дыл нæ фæуæлахиз уыздысты.

Дыууæ боны сæм нæма дæ æмæ бинонты æддæг-мидæг ауайын кодтай.

Стырай,чыслæй бинонтæ кæрæдзи нал æмбарынц.

Хæдзарæй-хæдзармæ дæр æндæр æгъдæуттæ ис, уый цæуылнæ æмбарыс?

Алцæмæн дæр уаг ис, цыбыр модæ у, зæгъгæ, уæд де 'гъдтæ кæдæм ныггом кодтай. Уæрджыты сæрмæ уæддæр æруадз дæ къаба.

Йе де 'феины нæ хæуы, йе дæхи.

Чи дæ нæ уарзы, уый къонамæ дæ хуызæн æркувæд.

Дæ налат дын æгъгъæд нæу, фæлæ ма æнарæхст дæр куы нæ уаис.

Хистæрмæ хъус æмæ истæуыл сахуыр уай.

Ницæйаг дæ, уый уынын æнхæл нæ дæ?

Ту! Налат! Æгас дзыллæйы размæ дæ риуы кæйтæ гомæй рау! Æрыгон чызг ма дзы хуыздæр цы уа!

Æфсарм фесæфти, фесæфти, æндæр хистæртимæ ахæм кæйныхæй уæнд ныхас кæнын!

Буарæн æмбæхеинаг хæйттæ гомæй хæссын кад нæу чызгæн.

Гъей-джиди! Дæ карæн ма чи у, уæд дæ хуызæн æнæхъолайы цард нæ кæниккам мах бæргæ.

Дæлдæр фæуæд хæст рауадзæг! Мах фæлтæр хæсты арты зыгдзинæдтæ бавзæрста, сымахау бонæн къаба нæ ивтам.

Чызгау чызджы цардæй ницы фæдтам, не 'взонгæй уырæй фæсивылд дæтты æккойæ суг хастам, нæ чъентæ-иу ныррæ-Аывстысты, ныр нæ сымахтæ скæс нал уадзут уæ фырхъалæй.

Мæ чындзы æрцæуынайн абонмæ арынггомæй фæныкгомы æхсæн рафтыдтæн.

Искæд бон мæ чындзытæ раивдзысты, зæгъгæ, бæргæ

фенхъæлмæ кастæн, фæлæ дзæгъæлы,— ма фыдæбонь æдд-
ма мæстджынтæ ныввæйын. Уаих фæуинагæн, хæдзар сымах
хæдзар у, уæд уæхскуæзæй цæуылнæ бавналут, мах дзы
мæрдтæм немæ ницы ахæсдзыстæм.

Мæ бон куыд уыди, гъе, къуыммæ нæ батардтат дыууæ
зæрондæй, фæсдуар нæ ихсыд цъылыны æвæрд æркодтат.

Кæддæр бон уæхи дæр мæ бынатмæ хъæуы, уæддæр мæ нæ
бамбардзыстут цымæ.

Мæ фыдгул адæмты фæндиаг мæ фæкодтат, чындзы ад дæ
нæ бавзæрстон.

Дæ разæгъды лæджы адæмы астаумæ æрттивгæйæ ма 'рвит!
Дæхицæн алцы дæр куы зоныс, уæд уый цы кодта!

Хорз æмæ йæхæдæг йæхи къухтæй алцæмæ дæр арæхсы,
æндæр цымæ æдзæллæгтæй йæ куыстмæ та куыд цæуид.

Цъаммар дæ, уыйеддæмæ йын дæ арм фынгæн хъуамæ дарис.

Хъæуы аргъ лæппуйы йæхимæ æрыхъусын кодтай, сæргуы-
бырæй цæуы.

Йæ зæрдæ йын ссау кодтай де 'нæсæттонæй.

Дæ мæрддзæст, дæ чындыйæ адæмæн уарзон лæгшуйы йе
'мгæрттæй скицæн кодтай.

Йæ райгуырæн хæдзармæ йын æмгар æрбакæныны бар нæй.

Алæггад кæныны тæссæй фæлтау йæ иу был йе 'ннæйы
стыбсдзæн, стæргай уызæн, афтæмæй баддзæни.

Тæргай кæнынмæ та хуымæтæг дæ, æфсон дын хъæуы!

Хорз сияхс хъæбулæй уæлдай нæу, фæзæгъынц, мæн ахæм
амондæй дæр хай нæ фæци.

Бахъуаджы сахат сияхс хъуамæ æнгом æрбалæууа адæй-
магмæ, æцæгæлонау фæрсырдыгæй ма кæса.

Ахæм тыхсты сахат дæ каисты уæлхъус ма у, фæлæ дæхи
хæдзары хъуыддæгтæ араз!

Уæууæй, уæууæй! Сиахсмæ фæбæлл æмæ фыдæнхъæл фæу!

Йæ мастæй хайджын, йæ хæрттæй æнæ хай. Ахæм сияхсæй
æнæ сияхс хуыздæр.

Æниу нын нæ чызгæн хуыздæр у — ацал-ауал азы йыл
æнæ маеты дуг никуы скодта.

Нæ мæгуыр чызг йæ фындзы хъæлæй хуым кæны, йæ удæй
арт цæгъды æнæ хох бузныг, æнæ быдыр бузныгæй.

Сæрыхицауы карз митæн кæцы сылгоймаг ныффæраздзæ-
ни, æмæ йæ уд рафтыди, сфæлмæцыди мæстытæй.

Фыргуыстæй уыргæфтыд фæци, уæддæр хæдзар йæ къахыл
слæууынхъом нæ кæны,—бинонтæ æмзонд, æмдыхæй уæхс-
ки-уæхск куы нæ архайой, уæд сæ цард йæ гаччы нæ бады.

Алцæмæн дæр афон ис, кусинаг дын ис—афоныл æй бакæн.
Дæ кæнинагтæ тæккæ къуырцдзæвæнмæ æртæрыс.

Алы хатт, алы хатт дын афтæ фæдзæхсын, дæ кæнинагтæн
æмгъуыдтæ ма кæн, иумæ сæ ма 'мбырд кæн.

Ай дæр та кæмдæр нынцъыхта. Кæд мæрдты исты ис, уæд
йæ мад йæ ингæны къæйтæ стондзæни.

Дæ мастæй дæ мад мæрдты дыккаг мард акæндзæни, лæппу.

Алкæй дæр мæлын хъæуы, искæд бон мæрдты бæсты дæ
ныййарджыты раз цы цæсгомæй æрлæудзынæ цымæ?

Дæ мад дæ мастæй баруади, йæ цармы бампылди, къæлу-
айы къуыбары йас ныцци.

Æрбацæуæгæн æгъдау раттыны тыххæй дæхи змæлын дæр
ма фæкæн æрыгон чызг уæвгæйæ! Бирæ дзы фæбад, уæдæ!

Мæ бафхæрæг дæ, фæлæ дæ æз не 'фхæрын. Хуыцауы бар
дæ кæнын, уый дын æгъгъæд фæуæд, уый дæм æркæсæд.

Ацы æнæхсад счъылтæм дæр ма кæс, сæхиуыл куыд схæцы-
дысты.

Кæм цы адзурыны бæсты де счъылты гам сис.

Фест-фæгæпп цы кæныс, иучысыл дæ бын æрхъарм кæн.

Хъуымыздзыхтæ дæр бынæттæ дзæбæх æрцахстой.

Дæ хуызæтты дуг ралæууыди.

Цард æрцыди, æмæ дæ хуызæттæн. Адæмы бирæ фыдæбæт-
тæн дæ хуызæттæ хицау суæнт, бæллæхы дуг!

Дæлæ. кæнат, уæлæ кæнат— иуахæмы рабæрæг уызæни,
æцæгæй цы стут, уый.

Ахæм зондыл хæст куы уат, уæд дард нæ фæхæццæ уыгдзыстут.

Дард бæстæтæ æмæ дард горæттыл цы мондагæн зилут,
уымæн ма уæ исчи рæстырдæм дзуапп раттæд.

Нал хæдзар зæгъут, нал — къона агурут. Уынгты базадыс-
тут, æмæ нын нæ удты фыдæбæттæ, фæллæйттæ фондз аргъ-
ыл уæй кæнут нæхицæн.

Фыдыуæзæгыл стырзæрдæ чи уа, уымæй домæн ницы ис.

Уыцы мæгуыры фæллæйттæ куы нæ бафидай, уæд дзы дæ
мæрдты хъис ссардзынæ.

Уыцы мæгуырæй цы 'хца расайдтай, уый дæ мæрдтæмвæн-
лагæн куы бахъæуа, уымæй нæ тæрсыс цымæ.

Мах, дæумæ гæсгæ, дæ дæлдæртæ неппæт дæр кæрæдзийы
агурæм æмæ дын фæсауонмæ тæригъæдтæ кæнæм де 'дзæст-
Уарзон, дæ налаты тыххæй.

Хионæй зæгъай, æддагонæй зæгъай, фыддзинадæй кæмæн
Цы ракодтай, иууылдæр дын хъаймæты фиддон фæуыдысты,
афтæ-иу фæкæс.

Мæрдты бæсты дæр цыдæр ис, фæзæгъынц. Мæгуыр сæ бон, ды кæй астæумæ ныццауай!

Гъе уæууай-гъе! Дæ цæрынæй, дæ хæрынмæ сæмпæрчийæ фæцыдтæ, де рагъ лæгъз хæдон никуы базыдта, ныр дæ фæстаджы фæндагыл адæмы цæстмæ дæ чындытæ рабæлццон кодтой сыгъдæг дари, сыгъдæг зæлдагæй нал бацауæрстой.

Уæдæ куыд æнхъæл уыдтæ, мæ лымæн? Афтæ дæм касти, хысмæт дæумæ фæныхилын нæ бауæнддзæн?

Фыдгулты азар куы нæма бавзæрстай, уæд дæ хъал æмбисондæн куы баззад.

Дæ сæр дæ риуыл цы 'руагътай, уæдæ махтæн æнцон вæййы?

Афтæ 'нхъæл вæййут, æмæ махты хуызæттæ алцæмæн дæр фæразой?

Æнхъæлыс æмæ ды Уæллагæй рох дæ?

Багъæц, иуахæмы дæумæ дæр фæкомкоммæ уыздæни æмæ æцæг хъæрт уæд райдайдынæ.

Паддзахады исбон рассывтай, ныр дæ иу къах иннæуыл цæуылнæ бадай!

Дæ бон ныккалай, ды цæмæй тыхсай, паддзахады къантортæ куыстой æмæ — дæуты хуызæттæн.

Махыл дæхи ма бар, мах Хуыцау радта хæрджытау уаргъ хæссынæн, ды та цæргæ-цæрæнбон (цæрæнбонты) зæрдæрухсæй фервystай.

Ды дæ чызгон бонты доны бедрайыл дæр никуы схæцыдтæ, мах та аст версты фистæгæй базармæ бурголджыты уæхсчызæгтæ хастам.

Ды æмбалы рисыл никуы фæрыстæ, ныр нæ дæ зæронды бонты дæхимæ æрбангом кæнынмæ хъавыс. Байрæджы кодтай, «нæ лымæн».

Ды æвзаргæ тæбын æмæ зæлдаг дарæсты куы цыдтæ, уæд нæм дæ мæгуырзæрдæйæ уæллозæй бынмæ кастæ, ныр федтай! Мæнгæй нæ дзырдтой нæ зондджын фыдæлтæ: цард тæбæгъы донæй уæлдай нæу.

Куыдфæнды дзур — цы уыдтæ, уымæй баззадтæ.

Дæ ныхæстыл дæхæдæг куы не 'ууæндыс, уæд сæм адæмы цы æрыхъусын кæныс.

Дæ хуызæттæ бæрнон бынæттæ кæм æрцахстой, уым царды кæрон хæстæг у.

Бæрнон куыстмæ ныфс бахæссынæн бирæ зонын кæй хъæуы!» уый бирæтæ нæ зонынц.

Зоной-ма зоной — сæ къанторты сæ фысдысты, зондæй сæ нæ фæрсдысты æмæ сæ мызд цæудзæни.

«Мæн мæ фаг уæд, иннæтæ цагъды дæр фæуæнт», — æдзæсгом лæг йæхинымæр афтæ хъуыды кæны. Æмбырдты та хъæрай дзурынæй йæ хъуыр дæр ма ныффæсус вæййы, неппæтæн дæр æмхуызон хæйттæ æмбæлы, зæгъгæ.

Дæ къахы бын æртæхгæрдæг нæ сæтты, уымæн æмæ дæ сæры уæз нæй.

«Додоймæ» хъусгæйæ чи нæ ныфсæрмы вæййы, уый цæй «тæрхоны лæг» у.

Тæрхæттæ кæнынц, сæ фæндзæймаг хæдзæрттæ цалгай уæладзыгджынтæ скæной, ууыл.

Тæргæ бæхæй кæй æрбахæццæ дæ! Куы фæфæстиат уыдаис, уæд дын дæ хай ничи ахордтаид!

Фистæгæй бæхджынты ма сур.

Фистæг бæхджынты не 'ййафы.

Ныр та ма цæуын йæ сæрмæ чи хæссы æнæ машинайæ? Акæс, уæд зноны сывæллон дæр руль здухы

Уæууау, мæ сыхæгтæ, нæ сæртæ ма уæ кæдæм фæхæссæм, — бон фынæй кæнут, æмбисæхсæвмæ та къупп-къупп, — уый бæрц цытæ аразут цымæ?

Де 'дзæсгомы цы бынат æрцахстай, уагæры ма уым кусын куы арæхсис, уæд та куыд хъал уаис!

Дæ бонæй уай, дæ зонгæ дæ хъарм бынаты нытътъыста, фæлæ дын кусгæ

та чи кæндзæн, кусгæ?

Æниу мæнæн куы уайд ахæм фæхæцджытæ, æз дæр сын-иу, чи зоны, ахуынтæ кæнин.

Мæ мызд зæрдæлхæнæггæтæн дыууæ дихы кæнон, æз уый мæ сæрмæ æрхæссыны бæсты уынгтæ мæрдзынæн.

Хицауæн дзаг хызынгай чи хæссы, уыдонæн сæ сæртæ афтид сты.

Цалынмæ дын кæстæриуджытæ кæнон, уæдмæ дæр уал дæ тæнгтыл фæхæц, цæвиттон мын дæ хæртæ фидинаг сты!

Ме 'рыгонæй мæ базæрондмæ дæ хæдзары уæззау хъуыд-дæгтæй рафтыдтæн.

Бахордтай мæ, уыргæфтыд дæм фæдæн.

Мæ ногæй дæм цардæй ницы федтон — æнæтуг æргæвст мæ Фокодтай.

Мæ туг мын бацъырдайдæ фыдмитæй.

Дæ хæдзары къæсæрай цы бон бахызтæн, уæдæй абонмæ Фæсмонгондæй мæ цонджы фыдтæ хæрын.

Бинонтæ дын ис, нæй — нымады дæр дæм ничи у.

Уал хæссинаджы бæрны уæвын æнцон у? Афæлвар-ма!

Ме 'ккой мын уæззау уаргъ сæвæрдтай, дæхæдæг уæгъди-донæй хизыс.

Цæуылнæ худай: де 'рбацæуæнтæ—æфснайд, дæ хæринаг —конд æмæ хъарм, дæ дарæс —сыгъдæг. Æниу мæнæн куы уайд æвæлмон цард!

Утæппæт кæнинæгтæ дæумæ куы кæсиккой, уæд дæ кæстæртæ фениккой, бæргæ.

Кæс, æмæ та дæлæрдæм фæцæуы, кæс, æмæ та уæлæрд-дыгъæй æрзынди.

Уанцон нæу, уанцон, сыхбæсты цæсты цæмæн æфтауыс дæхи! Тæргæйттæ кæнынмæ та дæ чи аййафдзæни.

Кæмæн тæргæйттæ кæныс цымæ? Дæ хорздзинæдтыл чи фæкалды?

Иу удæй дæ æз судзыны бынъйас дæр ницы зоньн.

Хорз кæмæн уыдтæ, тæргай дæр уымæн кæн. Уый дæ ус, уый дæхæдæг.

Ничи уæ хъуыди уæхи удтæй дарддæр.

Æгæр æрæгмæ йæ æрæмбæрстат уæ рæдыд цард.

Йсчи дæр ма йæ хъæбулы тугæрхæмттæ скæны?

Сæрд-сæрддæргъы хæдзары æдзæллагдзинæдтæм дæ къух нæ бакодтай .

Къæцæл ма сис æмæ йæ йæ бынаты ма 'ривæр! Фæлтау йæ сæрты ахиздзæни. Бинонты бафхæрынмæ та гæппæй бады.

Сæрдыгон бон-сауизæрмаæ ма фындзы рагъæй хуым кæнын, ма фыдæбонæн та аргъæнæг нæй.

Дæ уд, дæ цæст — ауайын.

Хæдзарæй фæдде уæвынæй йын хуыздæр хорз ма ракæн.

Тырыса хæссагау йæ балы разæй атындзы.

Бинонты астæу къуытты у, æдде та йыл дзых базайы.

Йæ цоты астæу не 'рбаддзæни.

Атæпп мын уа дæ сæр, ма сидзæртимæ магуырæй ма хъиутæ куы хордтон, уæд ма дуары къæсæрæй куы нукуы 'рбахызтæ. Æгæр-магуыр дæ иунæг зæрдæфæлаууæн ныхас куы нукуы сирвæзти.

Хур йæ был сдарæд, уымæй сау талынгмæ уынджы ратаех-батахы бæсты чыныг рафæлдах æмæ йæ бакæс.

Ацу, æрцу, æмæ та мæнæ иннæты дæр йæхиуыл æрæмбырд кодта, афтæмæй фыдгойтæ кæнынц.

Дыдынбындзытæ фаджысы тæфмæ куыд тæхой, афтæ йыл æмбырдтæ кæнынц йæхи хуызæн лæвархортæ.

Мæ фыдгул та иудадзыг искæй фыдгой кæна.Дзуринагтæ алкæмæ дæр ис, фæлæ иудадзыг койтæ нæ хъæуы.

фыдгой фыдгæнæг у.

фыдгой зæрдæкъахæн у.

Дæ карз ныхас де 'ппæт æвзæр миниуджытæн — сæрæ-варæн.

Кæуæг сывæллоны къухы йæ къæбæр ратгæ нукуы ничи фендзæн.

Адæймаг ма дзæгъæл куыдзæн дæр йæ уæлдæйттæ акалы, ды та —зынæфсис.

Йæ исæй нæй чи зæгъа, уымæн йæ бæркæдтæ дæлимонты хай кæнынц.

Дзæгъæлдзуаг адæймаг хæдзар нукуы скæндзæн.

Дзæгъæлкъах чи уа, уый хæдзары хъуыддæгтæ нæ уарзы.

Ныййарджыты хæрзтæ ничи бафыста, фæлæ сæ зæронды бон рæвдауинаг сты.

Адæймаг цот уымæн фæхæссы, æмæ йæ зæронд искæй хъуаг ма уа, кæйдæр фæсдуар ма амæла.

Дæхи дæр зæрондмæ хъæуы, уый дæ рох ма уæд.

Зæронд рæвдауинаг у сывæллонау.

Чызджыты арæхæй дæхицæн цардæмбал сагурын ма базон.

Усæй æнæ ус.

Ахæм усæй æнæ ус хуыздæр.

Сылгоймаг хæдзары зилæнтæ куына кæна, уæд æрхуы суа-

рийы аргъ дæр нæу.

Йæ сæры хил фырæнæхсадæй ныффист ваййы.

Цы гæны фæскъау , цы йæ бецыччытæ!

Йæхимæ дзы рæсугъд чи нæ кæсы!Йæ цæстытæ дæм куы сдзагъултæ кæна,уæд дæ бынатæй змæлгæ дæр мауал скæн.

Йæ цæстæнгасæй адæймаг арвыталынгты лидзы.

Бынбауинагæн! Адæмæн дæ зондамонæг чи скодта, дæхицæн куы нæ дæ, уæд!

Кæркхъус! Мæ фыдгулы хæдзарæй дæ хуызæттæ цæуæнт! Давæггаг кæрчытæ чи хæры, уый дæр мын лæгты 'хсæн куы ралæууы.

Хорз æмæ дын нæмыг æрмæст дæ худы тенка ахаста, уый йеддæмæ æмбисонд нæ кодтай карчы номыл!

Кæйдæр кæркдонмæ бахъуызын дæ сæрма 'рхæсс!

Тæхуды, давды фæндаг чи равзары, уыдоны сæ къæхтæй ауындзын куы райдаиккой!

Уæ давæггæгтæ уæ хъуыры фæбадой!

Уæлæмæ сист, кæд дæ бандоныл ныхæст нæ дæ, уæд, хистæртæ дæ уæлхъус уырдыг лæууынц, уый хорз куы уыныс!

Уагæры кæдæм тагъд кæныс, хистæры фæндаг цæмæн фæлыг кодтай, æрыгон чызг куы дæ, ирон хъæуы куы цæрыс?

Хистæры разæй дæхи цæмæн фæкодтай, йæ фæстæ куы рахызтаис, уæд дын худинаг уыдаид.

Чындздзон чызг сдæ, фæлæ абоны онг дæ мады къух ницæмæй ма фæрогдæр кодтай.

Уаих æрбауат, уаих, ныры фæсивæд, мад-фыды фыдæбæттæ куы ницæмæ дарут!

Уæууа, уæууа, мæ фыдгул та ма æрмæст йæхи уды хорздзинадæн цæра!

Фест-фæгæппæй дыл бон аивгъуыйы, иучысыл-иу дæ бын бахъарм бауадз, æмæ дæ къухæй исты рантыса.

Уынгты цъылын! Уафс дын къуыриуаг нæ кæны дæлæмæ-уæлæмæ сæпп-сæппæй!

Дæ карæнтæ хæдзардарджытæ сты, ды та мад-фыды æккойæ дæлæмæ нæ хизыс.

Иудадзыг гуыбынæй цæрæн нæй, цард бирæ цыдæртæ домы, фæлæ дæухмæ нымады дæр не сты.

Нозтæй хорз лæгты рæнхъмæ ничима рацыди.

Нозт лæгæн йе 'гъдау сафы.

Нозтæй лæг æгуыздæгмæ цæуы.

Мæ хæрам карз нозтыл сбæндæн уæд!

Дæ нозт куы нæ ныууадзай, уæд куыд æнхъæл дæ, цал стæм, уалæй дыл хъоды бакæндзыстæм!

Уымæй уæлдай къæрттæй цъула куы нæ æппарай, уæд хæрзбон : ды —дæхи, мах —нæхи.

Фырлæгъзтæйæ ме 'взаг куы слыстæг и, уæд дын кæдмæ быхсон?

Дæуæн дзурынæй бафæлладтæн — ме 'взаг мæ комы нал ахады.

Фæзæгъын: нал ын бауайдзæф кæндзынæн, уæдæ мæ хæрзтæ дон — хиды бынты, фæлæ дæм бает куызд дæр нæ фæлæудзæни.

Адæмы æфсæрмæй иучысылл æрхуд дæхиуыл.

Æллæх-æллæх! Де 'дылы митæй мæ сæрæн куынæуал дæн. Афтæмæй мæ мæрдтæм барвитдзынæ.

Тæхудиаджы бон акæна, йæ хъæбулæй зæрдæрухсæй чи ацæры!

Сар дæ сæр кæны, дæ ныййарджыты бынатмæ дæ хъæуы кæддæр дæу дæр!

Дæ фыдуаг митæ æмæ де 'нæуаг хъуыддæгтæ хъусыны фалтау æхсæны хъомгæс куы фæцыдаин.

Де'нæсæттонæй нæ мæрдтыл бафтыдтай.

Дæрдтыл фæхæтай, хæстæджыты фæзилай, уæддæр дæ фæстаг дæ райгуыраен къонамæ куы æрцæудзæни, уæд мын цæуыл тæргæйтты лидзыс?

Дæлдæр æрхауай, амæндтæдæттæг Хуыцау, хуылфагæй дæр мæ амонд куы нæ фæци!

Уаих макуы æрбауай, бæрзондыл бадæг иунæг кадджын Хуыцау, кæд дæ хорзæхтæй æнæ хай цæмæн фæдæн.

Гъе уæууæй, уæууæй, нæ фæсивæд, Хуыцау дæ нозтыл куы скодта!

Æллæх-æллæх, æхцайæ бафеие куынæуал зонут, нæлгой-мæгтæ!

Æхцайы сæрыл уæ карæдзийы куы фæцагътат, нæ лæппутæ, уаих фæуат!

Мæстæлгъæдæй сæ царды бонтæ æрвитынц хистæртæ, сы-махмæ та уый нымады дæр нæу.

Хуыцау дæ фæфæлдыста æмæ давынæн. Уый бæсты авд дæлдзæхы фæу!

Давæггагæй чи цæра, уымæн йæ къухæйдзаг бахæрынæн нæ бæззы.

Хуыснаджы фæд чи 'мбæрзы, уый йæхæдæг дæр фыдгæнæг.

Хуыснагæн фæдæмбæрзæг цал ис, æнхъæлмæкæсæг дæр æм уал вайы.

Мæ хæдзар мын дымгæмæдарæгау ныккодтой нæ «богал» фæсивæд.

Хъуын-æрду ныл нæ хæцы, давын нæ куы байдыдтой, уæдæй ардæм.

Ахæм ма бæллæхы рæстæг скæнгæ уыди — дæ хидвæл-лойæ дæ бон адæмы нывæн ма уæд цæрын! Спекулянттæ нæ се 'дзæсгомæй ныббырстой, æмæ нæ къухтæ нæ дзыхмæ схæссынæн нал стæм.

Фæллоу кæнæм æмæ уыдонæн.

Æхца сæм гуппарæй æппарæм, æмæ хæдзармæ рыстзæрдæ, рог хызынтимæ здæхæм.

Адæмы сæргъы адæмы мыггаг адæймаг куы 'рлæууид, уæд, чи зоны, уый цард нывыл сæварид.

Нæхæдæг дæр стæм аххоеджын нæ мæгуыраг уавæрæй — Цæстмæмитæ нæм æгæр бирæ ис, æргом дзырд не стæм, фылдæр тæрсы йæхи удæн.

СОМЫТÆ

Мæ мард фен, мидæмæ нæм чи нæ рацæуа!

Мæ ингæны ныккæс, куы нæ нæм абадай!

Уæд мæ судзгæ мардыл фæку, кæд æз уыцы хабар хъусгæ дæр фæкодтон!

Мæ фыдмард дæм байхъуысæд, кæд мæнмæ искуы дæ кой уыди.

Мæ цæстытыл хæцæг фæу!

Ме 'дзæрд хъæбулы стæн.

Уæд мæ мард дæхи къухтæй цынай.

Уæд мæ Хуыцау мæ сæфт хъæбулы уындæй æнæхай фæкæнæд!

Мæ хъæбулты быныл баззайон, ницы базыдтон!

Мæ иунæджы мардæй фæдзыназон, кæд дæм æз исты хæрам зæрдæ дарын!

Мæ иунæджы быныл баззайон!

Хуыцау мын иу боны цард дæр ма раттæд, кæд æз иу хæцылы гæбазмæ дæр бавнæлдтон!

Мæ хъæбулы фыдтæ бахæрон!

Уæд йе 'мгæртæй фæхъæуæд, кæд мæ лæппу исты фыдуаг ми ракодта.

Уæд мæ мæрдты бæсты Барастыр дæуæн дондзау бæх скæнæд!

Хуыцау мæ куыройдзау хæрæг фестын кæнæд, кæд æз де ссиагмæ фæныхылдтон!

Хуыцау мæ цавддур фестын кæнæд !

Арв мæ йе ставд дурæй æркъуырæд!

Фыдусы æлгъыст мыл æрцæуæд!

Хуыцау мæ мæ сау туджы фæмæцын кæнæд!

Мæ хъуг дæ нартхорæн йе 'мгæрæттæ дæр нæ ацыди. Кæд мæнг зæгъын, уæд æй хъомырын айсæд!

Уæд мæ кæрчыты кæркрын (кæркниз) ныххафæд, кæд дзы иу дæр дæ цæхæрадонмæ бабырыд!

Уæд мæ Хуыцау фыдвæндаг фæкæнæд!

Мæ мадыстæн.

Мæ фыдыстæн.

Мæ мад, мæ фыды уындæй æнæ хай фæуон!

Мæ къух дæр æм кæд бакодтон, уæд мæ стыр Хуыцау мæ къухты низы фæбадын кæнæд!

Кæд æнцæд бадын нæ фæразыс, уæд дæ бадæн дзæгъæлæй аззайæд!

Кæд дзаума дарынмæ нæ арæхсы, уæд ын дзæгъæл аззайæд!

Уæд мын Хуыцау мæ фæззæджы фæллæйттæ мауал фенын кæнæд.

ТЛАТТАТЫ Аня

ТОКАТЫ АЛИХАНЫ СОНЕТ «ЦЫКУРАЙЫ ФÆРДЫГ»

Æмдзæвгæйы идейон-аивадон мидис бæстон равзæрстой Хъодзаты Æхсар (чиныг: Токаты Алихан. Уацмыстæ, Орджоникидзе, 1973, 64-69 ф.) æмæ Джусойты Нафи (Ирон литературæ. Ахуыргæнæн чиныг астауккаг скъолаты IX кълцæн, Цхинвал, 1986, 65 ф.)

«Цыкурайы фæрдыг» ахуыр кæнынц IX къласы. Ирон литературæйы программæтæм гæсгæ ахуырдаутæ фыццаг хатт ам базонгæ ваййынц æмдзæвгæйы вазыгджын формæ сонетимæ. Алиханы сонеты идейон мидис æмæ æмдзæвгæйы æнахуыр формæ бамбарынæн хъæуы ахадгæ методикой мадзæлттæ æмæ арæхстджын фæзилæнтæй спайда кæнын.

Цыбыр эмоционалон разыхасы ахуыргæнæг дзурьк лирикон хъайтары арф хъуыдытæ æмæ тыхджын æнкъарæнтæ равдисынæн поэт равзæрста æмдзæвгæйы вазыгджын формæ-сонет æмæ уымæй йæ дуджы сфæлдыстадон фæлтæртæн бацамыдта фæндаг дунейы литературæйы зындгонд поэттæ Данте, Петраркæ, Шекспир æмæ æндæртæ фæлтæрддинадæй нæ мадæлон ирон æвзагыл спайда кæнын. Уый фæрцы абон ирон поэзи хъæздыг у сонеттæй, уымæ дæр рифмæты æппæт хуызты быдимæ. Уыцы хъуыддаджы стыр бузныг зæгъын æмбæлы Токаты Алиханæн. Æнахуыр формæйы поэты бон баци диссаджы идеяæ бавæрын, абон дæр ма дунейы прогрессивон цæрджытæн æппæты актуалондæр цы проблемæ у, уый æрæвæрдта йæ размæ— поэты размæ æмæ йæ лыг кæны бæллиццаг хуызы— разы у хи царды аргъæй, «зæххыл Рухсы тын æркалын», дунетыл рæсугъддæр «фын та-Уын». Уыдæттæ сæраппонд лирикон хъайтар цæттæ у йæ адзал ссарынмæ «...æз талынгæн æрхаудзынæн йæ тарфмæ».

Беседæ саразыны фæстæ ахуыргæнæг фæхъæздыгдæр кæндзæн ахуырдауты дзуæппытæ, литературæйы теорийæ сын

астæуккаг скъолайы зонын кæй æмбæлы, ахæм æрмæгæй (ам æмæ дарддæр литературой-теоретикон зонинæгтæн æрмæг ист цæуы чиныгæй: Калоты Г., Джусойты Н. «Литературæзонынады терминты цыбыр дзырдуат», Орджоникидзе, 1971.

Фыццаг касты фæстæ ахуырдауты абарын хъæуы раздæр кæй ахуыр кодтой, ахæм æмдзæвтæтимæ æмæ раиртасын, «Цыкурайы фæрдыг» формæйæ æндæрхуызон кæй у— строфатæ дыгайрæнхъонтæ, цыппаррæнхъонтæ, æхсæзрæнхъонтæ не сты, ам æдæппæт ис 14 рæнхъы. Уыдонæй райдианы дыууæ строфайы сты цыппаррæнхъонтæ, фæстаг дыууæ строфайы— æртæрæнхъонтæ.

Сонет формæйæ куыд арæзт у, уый бæлвырд бамбарыны тыххæй ахуырдаутæ хъуамæ зоной: цы у строфа, цавæртæ вайыныц строфатæ.

Æмдзæвгæйы дыууæ кæнæ цалдæр рæнхъы куы баиу вайыныц, уæд уый хуыйны строфа. Строфаты мидаг рæнхъытæ иу кæныныц кæнæ рифмæты системæйæ, кæнæ æрмæст иумæйаг интонацийæ.

Строфайы цал рæнхъы (стихы) уа, уымæ гæсгæ вайыныц: дырæнхъон (дыстих, къайстих), æртæрæнхъон (терцет), цыппаррæнхъон (катрен), фондзрæнхъон (квинтет), æхсæзрæнхъон (секстина), астрæнхъон (октава), фарастрæнхъон (нона), дæсрæнхъон (децима). Æмдзæвгæйы фæлхатгæнæг алыхуызон строфаты баиугонд формæтæй рауайы ног, вазыгджын строфатæ. Хуыйныц сонет æмæ триолет (Амынд дзырдуат, 130 ф.).

Строфайыл дзургæйæ ахуыргæнæджы размæ сæвзæрдзæн æндæр фарст дæр: цы хонæм интонаци? Цы зонынц уыцы литературой-теоретикон æмбарынады тыххæй ахуырдаутæ? Уыдæттæ сбæрæг кæныны фæстæ «Цыкурайы фæрдыг» дыккаг каст кæныныц. Ахуыргæнæг фæрсы, æмдзæвгæйы цы сæрмагонд нæмттæ æмбæлы (Дзывгъис, Сафа, Уацилла, Æртхурон), уыдоны тыххæй литературæйæ цы зонынц, хистæртæй цы фехъуыстой. Урочы ацы этапы спайда хъæуы дзырдуæттæй. Хорз у дзырды нысаниуæг урочы бакæсын.

Кувæндон æмæ дзуæрттæн сæ нæмттæ базонынæй дарддæр æмдзæвгæ хорз фадаг дæтты динимæ бает ирон æгъдæуттæй цалдæры мидис бамбарынаг. Æмдзæвгæйы чи 'мбæлы, уыцы кувæндон æмæ дауджыты тыххæй æрмæг ахуыргæнæгæн æххуысæн;

Дзывгъис— хъæу Куырттаты комы. Фыййагдоны галиу фарс. Хъæуы сæрмæ уырдыг къæдзæхыл лæууыныц хи хъахъхъанæн рагон мæсгуытæн сæ хъæлдзæг къултæ. Этнограф Кокиты Георги куыд фыесы, афтæмæй Куырттаты цæрджытæ сæ таурæгъ-

ы зæгъынц, уыцы фидæрттæ, "дам, ныппырх кодтой ногъай, æндæр таурæгъты та йæ бæттынц Персы шахы æрбабырстимæ.

Дзывгъисы хъæуæн йæ хуссарырдыгæй кæроны ис чысыл аргъуан— Дзывгъисы дзуар, кæнæ Дзывгъисы Уастырджи. Аргъуаны уыди дыууæ дзæнгæрæджы, сæ уæлæ гуырдиагау фыстытæ, лæвар сын сæ кæй кæнынц, уый тыххæй. Уыдис дзы ноджы агтæ æмæ æвзист нуазæнтæ. (В.И.Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка, т.1)

Сафа— ирон мифологийы æмæ рагон ирон дини у къона æмæ рæхысы бардуаг. Иуæй-иу таурæгъты, стæй ирон адæмон æгъдæутты æвдыст цæуы Куырдалагоны ролы, цыма къонайы рæхыс æппæты фыццаг уый скодта æмæ йæ уæларвæй зæххон адæмæн æруагъта æххуысæн, сæ цард фенцондæрæн. Сафа— ома уæларвты цæрæг куырды— Хуыцау.

Миллер фыесы Стыр комбæттæны (комдарæны) æртыццаг куы ралæууы, уæд ирæттæ куырдымæ фæхæссыщ лыстæг æфсæйнаг телы гæбæзтæ. Уый сæ йæ куырдыдзы бахеиды, æмæ уæд ныййарджытæ уыцы згъæры гæбæзтæ Сафайы кадæн сæ сывæллæттæн сæ хъуыртыл æрцауындыныц, цæмæй низ æмæ рынæй хызт уой, фыдбылыз сæм хæстæг ма цæуа, амондæй тыхджын уой.

Ирон лæг-иу æнаххосæй æфхæрд куы 'ийæфта, уæд йæ рæстуды тыххæй ард хордта къонайы раз йæ уæрджытыл лæугæйæ, рæхысыл хæцгæйæ дзырдта: Ард хæрын мæнæ Сафайы сыгъдæг сызгъæринай... (æмæ дарддæр цы хъуыддаг уыдаид, уымæ гæсгæ).

Чызг чынды куы цыди, уæд хъуамæ хæрзбон загътаид сæ къонайæн. Къухылхæцæг æй æртæ хатты æрзилын кодтаид ардзæсты алыварс, йе 'хсаргардæй рæхысыл андзæвæд, афтæмæй. Чызг дæр-иу бавнæлдтаид рæхысмæ.

Авдæн æд сывæллон æвæрдтой къонайы рæхысы бынмæ æмæ куывтой, сæ ног гуырды фæдзæхстой: «Къонайы бардуаг Сафа, нæ саби дæ фæдзæхст, де уазæг, амондджын гуырды фæуæд».

Цæмæн кодтой ахæм стыр аргъ рæхысæн?

Ирон хæдзары чи хъуыд, этнографтæм гæсгæ, згъæры æнусы ахæм æфсæйнаг дзаумæттæ нымæцæй бирæ нæ уыдысты. Цы сæм æрхæцæ, уыдонæн сæ сæйрагдæр уыди къонайы рæхыс. Уымæ гæсгæ йын кодтой стыр аргъ.

Ахуыргæндтæ цы фыесынц, уымæй дарддæр дзы, чи зоны, Уыди æндæр хъуыды дæр ма.

Æртхурон. Ис ын дыууæ нысаниуæджы: арты бардуаг; адæймаджы буары низтæ— хæплæйттæ чи фæзынын кæны, уыцы

хуыцаухай. Се 'сдзæбæх кæнынæн дæр уымæ табу кодтой адæм, уымæн уыдысты лæгъзтæйаг. Йæ дыккаг нысаниуæг: Ногбоны размæ (зæронд нымадæй) уыцы дауæджы номыл кодтой сæрмагонд чыри, хуынди æртхурон. Дзырдæн йæ арæзт у афтæ: арт+хурон, ома хурæй гуыр, хуры фырт арт.

Уацилла. Хорты бардуаг Хоруацилла, æрвнæрд æмæ æрвæрттывды бардуаг. Хонынц æй Арвуацилла дæр. Уый тыххæй ис сæрмагонд куывдтытæ: 1. Хоруацилла! Нæ хор, нæ хос де уазæг! Фыдих, фыдуарынаей сæ бахиз! 2. Арвуацилла! Сызгæрин тæбæгъты дын фæкуывдæуа! Фыдбылызæй нæ бахиз! Дæ цæхæртæ хъæдмæ сараз, адæм де 'уазæг! Табу дын кæнæм!

Уалдзæджы фыццаг хатт арв куы ныннæры, уæд уый тыххæй ирон адæммæ уыди ахæм æгъдау: хæдзары сывæллæттæ лæдзджытæй гостыи ныххойæнт сæ тых, сæ бонæй. Уыцы рæстæг бинонты сылгоймæгты хистæр Хоруациллайæ куры, цæмæй хортæ афтæ фесгуыхой, æмæ сæ фæззæджы фæллой сæ гонты мауал цæуа, куывдты, чындзæхсæвты хæринаг куыд фæуой. Сывæллæттæ рауарыны размæ уынджы цæугæдоны тагъд-тагъд сæхи æхсынц.

Сонет анализ скæныны размæ дзырдарæзтмæ гæсгæ равзарын, цы амоны «Цыкура»: Цы дæ хъæуы, цæмæ бæллай, уый къухы цæй руаджы æфты, ахæм фæрдыг. Фæлæ æнцон нæу йе ссарын, йæ самал кæнын, уымæн æмæ ваййы калмы дзыхы. Къоста йæ этнографион уацмыс «Особа»-йы цыкурайы фæрдыгæн æрфыста йæ ас, йæ хуыз, куыд зын у йæ байсын калмæй, уыдæттæ: «йæ ас —хохаг хъæдуры гагайæ бæлоны айчы онг, бурбын, чысылтæ дзы рухс иннæрдæм хизы. Талынджы кæны тыхджын рухс, уымæй æххуыс у кæлмытæн æхсæвыгон хæринагыл цуан кæнынæн... Фæрдыг кæй дзыхы уа, уый алыварс æхсæвыгон ваййы дæсгæйттæ хæринаг агурæг. Уыдон сæхи мæстджын цæф ныккæндзысты, сæ «бæркады фæрдыг» сын байсынвæнд чи скæны, ууыл.

Ахæм цæттагæнæн куысты фæстæ хъæуы, æмдзæвгæйы идейæ сбæлвырд кæнын. Сонетæн йæ текстæй бæлвырд у: лирикон хъайтар карз тохы фæуæлахиз æвирхъау тæссаг æрдзон тыхыл— калмыл. Цымæ цавæр хорз куры, цæмæн æй хъæуы уыцы фæрдыг, цæй сæраппонд бацыд удуæлдай тохы. Ацы хъуыдытæ рагомæн равзарын хъæуы сонетæн йæ композицион арæзт: Райдиан строфайы-катрены лирикон хъайтар информацийы хуызы хъусын кæны, цыкурайы фæрдыг æм ис, уый, стæй йын дарддæр нымайы йæ диссаджы миниуджытæ: зæххон нæу, фæлæ уæларвон, «дзæбæх кæны фыдниз, уый зоны рисе».

Дыккаг катрены сбæрæг, ахæм -алæмæттаг фæрдыг лирикон хъайтары къухы æнцонтæй кæй нæ бафтыди—нæдæр ын æй Дзывгъысы дзуар радта, нæдæр Сафа, нæдæр Уацилла, нæдæр Æртхурон.Йæхæдæг æй байста калмæй, схæцыд, йæ сау маргæй цæхæртæ цы калм калдта, ахæмимæ.

Æртыккаг æмæ цыппæрæм строфаты—терцетты лирикон герой-поэт нымайы, йæ тохы сæр цæуыл уыди, цæмæ бæллы, фæндон ын цавæр хорздзинæдтæ сты, уыдон: уæларвмæ фæтæхын, зæхмæ рухсы тын æркалын, дунетыл рæсугъд фын тауын. Адæмæн уыйбæрц хæрзты куы бацæуа, уæд йæхи удæн цæттæ у суанг адзалмæ дæр.

Раст хатдзæг скодта ацы æмдзæвгæйы идейон мидисы тыххæй Хъодзаты Æхсар. Цыкурайы фæрдыг райгуырæд адæмы сыгъдæг бæллицтæй, сæ хъæздыг фантазийæ: «Цыкурайы фæрдыг у лæдджы идеал, цæрæнбонты бæллиц, фæлтæрты зонд æмæ зæрдæйы рухс».

Программа «Цыкурайы фæрдыджы» кой кæнгæйæ амоны сонеты тыххæй æмбарынад. Махмæ гæсгæ æмдзæвгæйы фæдыл литературæйы теорийæ æрмæг райсын хъæуы уæрæхдæрæй: сонеты фæзыныны историйæ, сонеты формæйы домæнтæ: рæнхъыты нымæц, строфайы арæзт æмæ рифмæты тыххæй уагæвæрд.

Ахуыргæнæг цыбыр лекцийы пайда кæны ахæм æрмæгæй:

Сонет у италиаг дзырд, фæзынди ХИ-ХIУ æнусты Сонеттæ фыстой Данте æмæ Петраркæ, Шекспир æмæ бирæ æндæртæ алы бæстæты. Сонеты формæйæ пайда кодтой Уæрæсейы поэттæ ХIХ æмæ ХХ æнусты, стæй ныртæккæ дæр.

Италийы поэзийы уагæвæрдмæ гæсгæ сонеты æмбæлди цыппар хайы — йæ 1-аг хайы ис дыууæ цыппарæнхъоны (катрены), 2-аг хайы — дыууæ æртæрæнхъоны (терцеты), «Цыкурайы фæрдыджы хыгъд сты уыцы домæнтæ».

Йæ рифмæты уаг сонеты (иумæйагæй) 1-аг катрены 1-аг стих у тæлывæрд 4-æм рæнхъимæ (ис-ресс).

Кæнæ ма йын зæгъæн ис афтæ катренты цыппарæнхъонты Дыууæ фæлхатгæнæг рифмæйы ваййынц тæлывæрд (кæуыл дзурам, уыцы сонеты: ис-ресс; Дзывгъыс — сыгъдис. Дыккаг æмæ æртыккаг стихы сты æмкъул рифмæтæ: курон-хурон (1-аг катрены), Æртхурон — фыдхъулон (2-аг катрены).

Редакцийæ: *Аняйæн ацы уац уыд йæ фæстæг куыст. Баззад ын æрдæгфыстæй.*

ÆДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

ФОЛЬКЛОРОН ÆМÆ ЭТНОГРАФИОН ÆРМÆГ

МЫГГÆГТÆ, МЫГГАГОН МÆСГУЫТÆ, ТАУРÆГЪТÆ

Дауыраты мæсыг. Карсанатæ тагиатыл нымад уыдысты. Нæ фыдæлтæ Уыналы цардыкты. Нæ мæсыг нырма уым ис. Нæ фыдæлтæ ардæм куы ралыгъдысты, уæд уыдысты куырдатæ. Адæм сæ сæхæдæг ракодтой ардæм. Гъемæ ам кусынтæ байдыдтой æмæ зæххытæ дæр æлхæдтой. Нæ фыдæлтæ хъæздыгдæр кæй уыдысты, уый тагиатæ сæ сæрмæ нæ хастой. Иу хо&кардæны тагиатæ сæ бæх бругонд уыгæрдæнмæ нылластб'й (мах уыгæрдæнмæ), æмæ йæ уым бæндæнæй бабастой.

Махæй иу лæг Хъахъхъæдурæй рацæйцыд æмæ уыгæрдæны бæх куы федта, уæд æм баздæхт, ай уыгæрдæн куы фесæфта, зæгъгæ. Бæх бæндæнæй бает куы разынд, уæд ын æхсаргардæй йе счылтæ суагъта æмæ йæ амардта. Бæхы мардмæ Карсанатæ махæн нæ иу æфсымæры амардтой фыййау уæвгæйæ. Иннæ æфсымæртæн сæ къухы уыцы сахат сæ туг райсын нæ бафтыди. Фæлæ сæм сæ иу æртхъирæн кодта, кæуылдæридæр сæмбæлон тагиаты нæлгоймагæй, сылгоймагæй, мæхи нæ раздахдзынæн!

Карсанатæн уыди дыууæ мæсыджы хæцынæн. Мах фыдæлтæн та иунæг мæсыг уыди. Карсанатæ сæхи хъахъхъæнын байдыдтой. Куы ницыуал амал уыди туг райсынæн, уæд Карсанаты фаллаг мæсыгæн хицон ссардтой æмæ базыдтой мæсыг искуы цух зайы, æви нæ. Уыцы хицон сын загъта: «Бонрæфты сæ фале ададжы донмæ сæхи найынмæ ацæуынц». Уый куы базыдтой махонтæ, уæд иу бон сæ хæцæнгæртæ, кусæндзауматæ, хæринаг рамбырд кодтой æмæ тагиатæ сæхи найынмæ куы ацыдысты, уæд махонтæ та сæ мæсыджы фæмидæг сты уыдонæн æмæ мидæгæй сæхиуыл дуæрттæ сæхгæдтой.

Дарддæр. Райдайæн «Мах дуджы» 1995 азы № 11-12; 1996 азы № 7; 1997 азы № 3; 1998 азы №№ 1, 2, 4, 7—10, 12; 1999 азы №№ 1-4, 6, 12; 2000 азы № 1, 2

Хъæуы адæмтæ та уыцы рæстæджы кусынмæ уыдысты æмæ сæ фенæг нæ фæци, Сæ хæдзарæй та сын тагиатæн уыцы рæстæджы хæринаг ахастой мæсыгмæ.

Уый дуар бахой-бахой кæны, бахæц, бахæц ыл кæны, фæлæ йæм мæсыджы уыдон нæ дзурынц. Уæд хæринагхæссаг бацыди фæстæмæ æмæ радзырдта: «Мæсыджы дуар хойын æмæ мæм кæсæг нæй». Уæд сæм тагиатæ алæбурдтой, бамбæрстой хъуыддаг. Сæ хуыздæр лæг лæбурæг уыди разæй, Гуыргъохъо хуынди, æмæ йæ Дойатæй иу лæг та иргъæвгæ кодта.

Далæ Бæлæгъы доны размæ куы ныххæццæ сты, уæд æй Абай (æртхъирæн сæм чи кодта, уый) рахста, æмæ дыууæ лæджы дæр æрхаудысты. Уæд æм æфсымæртæ дзурынц: «Куыд у уый?! Карсанатимæ туджджын нын фаг нæ уыди, ныр та ма Дойатимæ дæр?». Уый сæм дзуры: «Кæд Абайæн йæ топæхсæн цæст не скъахтауыди, уæд Дойаты лæгæн ма тæрсут, фæлæ æз кæй фехстон, уымæн галиуырдыгæй дыууæ бæрцы фæуадз, æртыккаг мæ нæмыг бахаста».

Æцæгæй дæр Дойаты лæг сыстад, уый та разынди афтæ цæф.

Карсанатæ уæд сæхи мæсыгæй Дауыраты æддæмæ нал уагътой. Æддозæй сæ хъахъхъæдтой æмæ сæ лидзын нæ уагътой. Афтæмæй мæсыджы базадысты иу æртындæс боны æмæ æхсæвы.

Мæсыджы бынæй зæхх къахын байдыдтой, йæ сыджыт та йын мидæмæ мæсыгмæ калдтой. Куы йæ райгæрстой, уæд æй иу æхсæвыгон фегом кодтой æмæ афтæмæй уырдыгæй раирвæзтысты. Карсанатæ сæ нæ базыдтой.

Уæд Абай Дауыратæн сæхи мæсыджы бады, топæхсæнæй кæсы æмæ уыны: тагиатæй иу лæг сæ мæсыджы бады æмæ лулæ дымы. Уый йе 'фсымæртæм дзуры:

— Кæсут-ма уæртæ Гыццийы фыртмæ, куыд сæдас æмæ лулæ куыд дымы! Кæсут-ма йæм, цымæ йæ пас фæдымдзæн!

Уый Тагиаты лæджы лулæ куы фæзынг кодта, уæд æй фехста, æмæ йын йæ лулæ нæмыгæй аппæрста.

Уый фæстæ адæм Дауыраты сраст кодтой.

Хицау фæсидт Абаймæ æмæ йæ растæй ныууагъта.

Карсанатæ та Хæтонмæ (хизæнуат хохы) алыгъдысты. Сæ хъомвос сын æфсады пайдайæн падзахад ныццагътой, сæ мæсыг та сын Абхазов-инæлар фехæлдта. Уый Карсанатæ сæ сæрмæ нæ хастой æмæ цымытийаг Гæбæтиаты Дзиуы (мæсыгамайæг уыди уый) æркодтой æмæ бадзырдтой фараст хъугыл. Уый мæсыг æмбисмæ куы самадта, уæд уыдонмæ та

Афтæ бакодтой æмæ йæ амардтой. Уæд ма чи уыди Тотыккатæй, уыдоны та ныццагътой Дзантиатæ. Иу гыщцæ лæппу ма дзы аирвæзт, æмæ уый та Джызæлмæ алыгъди. Уæдæй фæстæмæ Тотыккатæй ам ничиуал цæры

*99-аздыд УыртатыДалийы фырт Бимболаты
ныхæстæй йæ хохы Хъахъхъæдурæ 1959 азы 27
июлы ныффыста Цагъаты Анастасия.*

Фидаратæ. Фидаратæ Æхсæуы цардысты. Тегатæй уыдысты. Лæг амардтой æмæ ралыгъдысты. Дыгурæй Хохы Хъахъхъæдурмæ æрбафтыдысты æмæ уым фарстой, ам бонджындæр мыггаг чи у, зæгъгæ. Уыдон сын Мамсыраты бацамыдтой. Мамсыратæм бафысым кодтой. Стæй уым цæргæ баззадысты, Сæ фыдæлтæй иу хуынди Фидар, æмæ уый номыл рацыд нæ мыггаг. Рагон цæрæг кæй нæ уыдысты Дæргъæвсы, уый уымæй дæр бæрæг у, æмæ нын æлхæд зæххæй дарддæр, фыды зæхх нæ уыди Дæргъæвсы (хохы).

*1876 азы гуырд Фидараты Тотыккы фырт
Ханджерийы ныхæстæй йæ Быдыры Дæргъæвсы
1964 азы 20 июлы ныффыста Цагъаты Анастасия.
Таурæгъ Ханджери фехъуыста йæ фыд
Тотыккæй.*

АЛЫККАТЫ ХАЗБИЙЫ ТЫХХÆЙ

Алыккаты Хазби гыщыл лæг уыдис. Иуахæмы цуаны ацыди, æмæ йыл банафон. Гъе æмæ Сау хъæды æхсæн бæрзонддæр бæласы бын æрбынат кодта.

Дæлимонтæ уæд алы бæрæчет уырдам хæссын райдыдтой. Уыдоны æхсæнмæ Хазби ныщыд, æмæ фæйнæрдæм фæпырх сты. Уый сбæдт æмæ хæрын байдыдта.

Уæд хæйрæджытæ загътой: «Ай, мах æхсæнмæ зæххон лæг куы никуы æрбауæндыд. Цæй æмæ йæ ралгъитæм!» Уæд сæ хуыздæр загъта: «Цæй, æмæ ацы хорз лæгæн арфæ ракæнæм!»

Æмæ йын раарфæ кодтой: «Цалынмæ адæм уа, уæдмæ ацы лæджы ном ма фесæфæд!»

Уымæн нæ рох кæны адæмæй Хазбийы зарæг.

*93-аздыд Бадзуаты Елæмырзæйы фырт
Цыппуйы ныхæстæй йæ Дæргъæвсы (хохы) 1959
азы 24 июлы ныффыста Цагъаты Анастасия.*

ЧЕРМЕНИ ЦАРДÆЙ

Хъобаны Тлаттатæ цыппар мыггаджы уыдысты: Алыккатæ, Дспиатæ, Быгъæтæ æмæ Хъаныхъуатæ. Се знаггадыл уыдон кæрæдзи мардтой (сæ иу -иу иннæимæ рахыл, фос хуыммæ, гъе уыгæрдæнмæ бацæугæйæ).

Йухатт мæм Тлаттатæ бадзырдтой æмæ мын загътой: «Мæнæ нын нæ зæххытыл дурæй быру сараз, цæмæй уый тыххæй кæрæдзиимæ ма загъд кæнæм».

Æхсæз лæджы мемæ акодтон. Бафидыдтам.

Æмæ мын уæд Тлаттаты лæгтæ бацамыдтой, цæмæй æз быру арæзтаин зæппæдзты дуртæй. Мемæ бацыдысты зæппæдзтæм иу къорд лæджы зæрæдтæ: Аспиатæй Быдзыго, Алыккаты Гаппо, Быгъæты Ислам æмæ æндæртæ. Æмæ мын загътой: «Ацы зæппæдзтæй кæцыфæндыйы дæр хал æмæ дзы араз бырутæ. Фæлæ мæнæ ацы æрдæгхæлд зæппæдзтæмæ ма бавнал».

Уыцы зæппæдз уыди æхсæзтигъон. Йæ иу тигъ уыди калд, иу дур та дзы дзæвгар фалдæр зæххы сагъдæй лæууыди. Æз сæ фæрсын: «Æмæ ма уый цы уæлдай у иннæтæй? Уый мæнæн дæр æнцондæр кусæн куы у, уæд мын æй цæуыннæ уадзут халын?» Уæд мын уыдон афтæ зæгъынц, уый, дам, Чермены зæппæдз у æмæ йæм ма бавнал. Уымæн æм ма бавнал, æмæ ардам Абхазы æфсад куы 'рбацыдысты, уæд сæм Сагъæлхæнæн къуыбырæй фыййау ныхъхъæр кодта: «Уæ хæдмæлхор Тлаттатæ, ныр Чермены куы нæ амардтаиккат, уæд ахæм зыны уаиккат?!» Уæд, зæгъы, Чермены зæппæдз ныррызт, æмæ йæ тигъ уæд акалди. Йæ иу дур та дæлдæр асхъиудта æмæ уым ныссагъди.

Уæд сын æз афтæ зæгъын: «Æхца нæ, фæлæ мын уеппæт бынтæ куы дæттат, уæддæр уын иу зæппæдзтæмæ дæр нæ бавналдзынæн æмæ уын дзы бырутæ нæ сараздзынæн».

Уыдоны нæ фæндыди нæ дзырд фехалын, фæлæ сын загътон: «Æмæ Чермены уæлæуон цæргæйæ куы нæ уагътат, уæд ма дзы мæрдтæй тæрсут?» Уыдон мын загътой, уый, дам, мæрдтæй дæр сыхæй цæуы æмæ дзы тæрсгæ кæнæм.

Чермены амарын кодта Алыккаты Гаппойы фыд. Уый мын Гаппо йæхæдæг дзырдта. Мæ фыд, дам, æй асайдта Кæсæгмæ. Гаппо уæд тынг зæронд лæг уыди.

*Фондзыссæдзæдздыд Дауыраты Къæлæуы
фырт Хуысинæйы ныхæстæй йæ 1959 азы 28
июлы Ламардоны ныффыста Цагъаты
Анастасия.*

ГУЦЦАТЫ НАЙФАТ

Иу заманы ардам кәсәг цыдысты Гуццатәй иу ләппуйы хәлон ахастой, әмә йә Кәсәдҗы фыййау скодтой. Гыщыл ләппу куыдта уыцы ран. Гьемаә йәм, зәггы, уәд цәргәс әртахт әмә йәм дзырдта ләдҗы дзыгәй, цәуыл, дам, кәуыс? Мә уәрыччытәй, дам, иу фесәфт, әмә ууыл кәуын. Уәд әм цәргәс дзуры:

— Уәхимә дә цәуын нә фәнды, уәхимә?

— Әмә уәд мә уәрыччытә та цы фәуыдысты?

— Дә уәрыччытән хицау уыдзән, фәлә ды ме 'ккой сбад, әмә дә әз уәхи бәстәм ахәссон.

Цәргәс ләппуйы йе 'ккой сәвәрдта әмә йә, ныр уалә Гуццаты кувәндон кәй хонынц, уыцы кәдзәхыл әрәвәрдта. Әмә йә бафарста:

— Ныр уә хәу кәм ис, уый нә зоныс?

— Уалә ахәм хәдрәбын цардыстәм. Стәй дзы мәсыг дәр ис. Мах дәр ахәм мәсыдҗы раз цардыстәм. Стәй йын уәд цәргәс фыс радта әмә йын загыта:

— Уәдә уалә уый уә хәу у әмә уырдам цу. Ацы фысән цы уәрыччытә райгуыра, уыдонәй та мын алы аз дәр ацафон ардам куыд цәуат әмә куыд куват, афтә.

Ууыл цәуы цыппарфондзыссәдз азы. Уәдәй нырмә йын Гуццатә кувынц. Гье уый хонынц Гуццаты найфат. Фәкувынц ын Уациллайы рәстәдҗы кьуырисәры.

*93-аздыд Бадзуаты Еләмырзәйы фырт
Цыппуйы ныхәстәй йә 1959 азы 24 июлы
Дәргәвсы ныффыста Цагыаты Анастасия.*

ХЬАХЬХЬӘДУР

Хьахьхьәдур уымән хуыйны, әмә ам цәрәг нә уыдис. Уыди бынтон саухәд, нәзыхәд. Уәлладҗыры та цардысты уәд адәм. Уырдыгәй әртә цуаноны рацыди. Ныр Хьахьхьәдур кәм и, уым стыр дуры сәрыл сбадтысты әмә загытой: ай дзәбәх цәрәнбәстә у, мах та уынгәдҗы цәрәм әмә цәй ардам ралидзәм.

Уәд халон сә сәрты ратахт әмә хьуахьхь-хьуахьхь кодта. Әмә сә иу загыта цуанәттәй, халон, дам, «хьахьхьә», зәгггә, дзуры. Уымән әй хонынц Хьахьхьәдур.

*99-аздыд УыртатыДалийы фырт Бимболаты
ныхәстәй йә 1959 азы 27 июлы Хохы
Хьахьхьәдур ныффыста Цагыаты Анастасия.*

ХЬАХЬХЬӘДУР (ВАРИАНТ)

Хьахьхьәдур та уымән афтә хуыдтой, әмә уым цәрәг нә уыди. Фыццагдәр дзы чи әрәнцади, уый йә дзәкбул стыр дурыл әрәвәрдта әмә дурән загыта: «Хьахьхьә, дур, мә дзаума».

*Дауыраты Кьәләуы фырт Хуысинәйы
ныхәстәй йә Ламардоны 1959 азы 28 июлы
ныффыста Цагыаты Анастасия.*

ХЫНЦӘГ

Хынцәгтә дыууә уыдысты — Цәгат Хынцәг әмә Хуссар Хынцәг. Дәргәвс сә уым цәрын нә уагытой. Куы сә бауагытой, уәд та сын бадзырд кодтой, Дәргәвсәй Хьобанмә чи цәуа, уый хорз куыд уынат (хынцат), афтә. Уымән хуыйны Хынцәг.

Хуссар Хынцәдҗы цәрынвәнд куы скодтой, уәд әм дон хәстәг нә уыди. Уымә гәсгә ләгтә бауынаффә кодтой, цәй, әмә нә сылгоймәгты донмә арвитәм. Кәд нә бафәллайой, уәд нын цәрынән бәздзәни.

Кьуыстилтимә донмә арвистой сылгоймәгты дыууәйә. Уыдон дон хәссынц, ныхас кәнгәйә. Әрбадынц әмә ныхас кәнынц. Гьемаә ныхасәй әфсәдгә дәр нә бакодтой, афтәмәй әрбахәцца сты.

Уәд әрцардысты Хуссар Хынцәдҗы.

*Дзуццаты Гәсейы фырт Хасәхьойы
ныхәстәй йә 1959 азы 1 августы Хьобаны
ныффыста Цагыаты Анастасия.*

ЗЫГУЫМОН ӘХСӘВ

Зыгуымон әхсәв уыди чыздҗытән бадәнәхсәв. Вәййы фәззәдҗы, Джиоргуыбайы размә хуыцауәхсәвы.

Уәд-иу чыздҗытән ләвәрдтой чьирийаг сә хәдзәрттәй.

Чыздҗытә бадәнәхсәвмә цыдысты, иу цыппәрдәс азы кәуыл цыд, уыдон. Уымәй стырәртә бадәнәтәм нә цыдысты.

Хәдзәры әфсин сын-иу се ссадәй исты гуылтә скодта. сәхи Дәр сын ахуыр кодта уыдон кәныныл. Ләппутә-иу нә уыди Уым.

Иннаә бадәнәхсәв та иу уыди Куадзәны размә. Уәд та-иу әрхастам фәйнаә дыууә цьәх ахуырт айчы әмә фәйнаә иу
Ю Мах дуг № 3, 2000

хом айчы. Алы чызгән дәр-иу йæ мад гуыл скодта. Хом айчытæй-иу хъайла скодтам, æмæ-иу нæхи хорз федтам.

Тычч.ытæй та-иу хъазыдыстæм Тутурты.

*60-аздыд Гадзиаты Хасæхъойы чызг
Хадзыгайы æмæ 70-аздыд Мама ты
Хъазыбеджы чызг Чабæханы ныхæстæй сæ 1959
азы 20 июлы Уæллаг Хъæнийы ныффыста
Цагъаты Анастасия.*

ГАЙЛА

Гайла хуыдтой цыппæрдигъон тæскъ дуаримæ. Йæ дуар та 3 гыщыл фæхсæй (фæхс- кардæй, йе фæрæтæй амад фæйнæджы гæбаз). Гайла-иу ауыгъд уыди рагон хæдзары сылгоймæгты хайырдыгæй къулыл. Хъуыди кæрдзынтæ æварынæн.

ХАЦЦОН ХАЙ

Хуым бакæнæд кæвдæсард. Йæхи мыггаг дзы байтауæд. Бакусæд æй (зæхх та уыди æлдары).

Фæззæг та йæ мыггаг ахицæн кæнæд. Иннæ хор та дыууæ æмбисы бакæнæд æлдаримæ. Гъе уый уыд хаццон хай.

*Дзуццаты Гасейы фырт Хасæхъойы
ныхæстæй сæ 1959 азы 1 августы Хъобаны
ныффыста Цагъаты Анастасия.*

НАРТЫ ТАУРÆГЪТÆЙ

Мæ фыдыфыдыл астыссæдз азæй гыщыл къаддæр цыдис. Уымæй фехъуыстон ацы таурæгъ.

Нарты адæмæн Хуыцауы иунæгдзинад сæ зæрдыл нал лæууыд æмæ сæ риуы æмбæрц цыдысты. Æмæ сæ фосы мыггаг раздæр хæрд фесты. Нал сæм уыд фос, бахордтой сæ, се 'мгъуыд куйд æрхæццæ, уымæ гæсгæ.

Уæле цъæх чи дары, уыцы кадджын Хуыцау сын-иу сæ хуым æхсæв кæрдинаг фестын кодта, бон та сын-иу æй фесæфта. Хор сын нал зади. Хæринаг куы нал уыд, уæддæр, не стæгдар æмбийын нæ бауадздзыстæм, зæгъгæ, цæрдудæй зæппæдзтæм бахызтысты æмæ уым бахус сты. Афтæмæй Нарт æмæ Нæртон фесæфтысты.

Нæртон фæттæ æз мæхи цæстæй федтон. Уыдон уыдысты æфсæйнагæй конд Фаты астæу иуфарсырдыгæй уыди фæрдыджы

хуызæн тымбыл бызычъигонд. Бæрæг астæуæй размæ хъамайы хуызæн уыд фат; бæрæг астæуæй фæстæмæ та — туасы хуызæн. Æрдынай-иу æй æхстой. Уыцы фæттæ ссардтон Скъæрæны комы, Хеланаты фæндаджы рæбын. Ныртæккæ дæр ма уыцы фæндаг бæрæг дары, цæуы Куырттаты комырдаем. Уым ис Хеланаты лæгæт дæр.

*93-аздыд Бадзуаты Елæмырзæйы фырт
Цыппуйы ныхæстæй йæ 1959 азы 24 июлы
Дæргъæвсы ныффыста Цагъаты Анастасия.*

ÆРТÆ ÆФСЫМÆРЫ АРГЪАУ

Æртæ æфсымæры уыдысты. Давын йеддæмæ æппындæр кусгæ нæ кодтой.

Ацыдысты æмæ хъахъхъæнынц фæндагыл иуахæмы. Æмæ хохаг быдырæй æрбацæйцыди уæрдонæй. Уæд дыууæ хистæры кæстæрмæ дзурынц:

Уæртæ йæ уæрдон фæстæ йæ фæрæт зыны Ацу, фелвас æй æмæ йæ дæлдæр фæндагыл аппарат.

Афтæ бакодта кæстæр. Уæд æм дзурынц:

— Далæ дæ фæрæт кæм ахауд.

Йæ фæрæтмæ куы азгъордта, уæд ын дыууæ æфсымæры йæ галтæ феуæгъд кодтой æмæ сæ хъæды фæмидæг кодтой. Æрбахæццæ лæг æмæ галтæ — нал. Катай кæны.

Æфсымæртæй иу йæхи фæфистæг кодта, доны фаллаг фарсмæ ауад æмæ уырдыгæй му-му кæны (галы уаст кæны). Афтæмæй хохаг дæр йæхи доны былмæ фæцарæзта, уæртæ мæ галты уасын уырдыгæй куы цæуы, сурын сæ хъæуы, зæгъгæ. •Йæхи фæфистæг кодта æмæ доны бауади. Уыцы хуызæнæй йын йæ дзаумæттæ дæр ахастой, ацырдыгæй цы дыууæ æфсымæры уыди, уыдон.

Лæджы му-муйæ дарддæр дзы гал нæ уыд æмæ цы 'рбздæхтаид лæг! фæстæмæ 'рбздæхт уæнтæхъил, сæргуыбырæй Доны æрбауад æмæ йæ дзаумæттæ дæр уым нал! Уæрдон цур лæууы бæгънæгæй Уалынмæ йыл æрбафтыдысты дыууадæс барæджы. Дыууадæс барæджы сияхсы цыды уыдысты æмæ йыл худыщ;

— Мæнæ цы диссаджы æдзæллæгтæй лæууы! Уый сын ахæм Дзуапп радта:

— Мæныл чи сæмбæлд, уыдон сымахыл дæр сæмбæлæнт, стай уæд бæрæг уыздæни!

Се 'мбæхст бынаты æртæ 'фсымæры аргæвстой иу гал. Физонджытæ кæнынц, бадынц арты алыварс. Уалынмæ

барджытæ æрбахæццæ сты. Изæр уыд æмæ уыдоны р., æрлæууыдысты. Рауадысты сæм дыууæ æфсымæры. Хистæр арты раз бады. Дзуры сæм:

— Ой, æгас цæуат уазджытæ! Фысым бакæнут, зæгъгæ, сын загътой. Баздæхтой сæ. Нозтджын фæсивæд уыдысты, сияхсы цыды чи уыди, уыдон. Сæ бæхтæ сын сæ къухæй райстой. Уазджытæ сæхи æруагътой æмæ афынæйтæ сты. Æртæ æфсымæры бæхтæ æрбаздæхтой. Сæ бухайраг худтæ, сæ ласгæ къæбæлдзыг нымæттæ сын систой. Дыууадæс бæхыл сæ æрбастой æмæ бабадтысты фæйна бæхыл æртæ æфсымæры. Аластой сæ фæсвæдты æмæ сæ ныууæй кодтой бæхæй, худæй, нымæтæй. Се 'хца байуæрстой æртæ æфсымæры. Æмæ хистæр æфсымæр загъта:

— Æз нал давын абонæй фæстæмæ. Йæхицæн хæдзар дæр скодта, ус дæр ракуырда. Рæстæджытæ рацыди. Уæд дыууæ æфсымæры загътой:

— Не 'фсымæры куы бабæрæг кæниккам, цыма æнæдавгæйæ уый та куыд цæры

Æрцыдысты хæдзармæ. Бадзырдтой. Ус сæм рацыди, лæг ам нæй, зæгъгæ, фæлæ йæ хæдзар ам и. Мидæмæ сæ бакодта. Цæхх, кæрдзын сын æрæвæрдта сæ разы.

Нарыл фæхсын ауыгъд. Уыдон æм скастысты, æмæ сæ иу «къхы», зæгъгæ, скодта. Уæд æм иннæ дзуры: Нæхи у. Уыдон ацыдысты. Лæг æрцыд йæ хæдзармæ, æмæ йын ус загъта:

— Абон дæ дыууæ лæджды агуырдтой. Æмхуызон дыууæ лæджды уыдысты сæ бакастæй дæр, æмæ сæ иу «къхы», зæгъгæ, скодта, уæд иннæ афтæ зæгъы: нæхи у.

Уæд лæг афтæ зæгъы усæн:

— Фæхсыны райе æмæ йæ чырыны сæвæр. Уыдон æй давгæ кæндзысты.

Æрфынæй афон куы уыд, уæд æрбацыдысты дыууæ. Ердойæ бынмæ æвналынц æмæ дзы къух ницæуыл хæст кæны Уынæрмæ ус «цитт-цитт» скодта, кæд гæдытæ сты, зæгъгæ.

— Уæ быны къускыл баззайут, цы гæдытæ стут! Фæхсын уым нал ис: Æз æй чырыны сæвæрдтон, дæггæл — мæ нывæрзæн мæ кæлмæрзæны къабазы,— загъта ус.

Кæстæр æфсымæры уæд дæлæмæ ауагъта ердойæ бынмæ бæндæнæй. Уый фæхсын систа æмæ йæ слæвæрдта уæлæмæ. Æфсымæры дæр сласта.

Уæд лæг райхъал æмæ йæм афтæ дзурык

— Усай, цытæ дзурыс? Мæ мидфынæй дæм куы хъуыстон æмæ цыдæртæ куы дзырдтай.

— Гæдытæ уыдысты уæлæ æмæ уыдонимæ ныхæстæ кодтон, нæ фæхсынмæ нын, зæгъын куы бавналой.

Уæд ын лæг афтæ зæгъы:

— Цырагъ-ма ссудз.

Цырагъ асыгъта, æмæ чырыны дуар — том, фæхсын уым — нал лæг йæхи æрбарæвдз кодта æмæ сæ фæстейы суры. Уæд сæ иу йæхи хъуыдыйы фездæхти каурæбынмæ. Хистæр æфсымæр, фæхсын кæмæ уыд, ууыл йæхи басæрфта, фæхсын райста æмæ йын афтæ зæгъы:

— Ауай ды дæр, кæд дæхи хъуыдыйы цæуыс, уæд.

Фæхсын йæ къухы куы бафтыд, уæд фæстæмæ йæ хæдзармæ хъæлдзæгæй згъоры.

Дыууæ давæджы куы баиу сты, уæд, дæ фæхсын кæм и, зæгъгæ, иу иннæйы афарста.

— Ды йæ нæ айстай?

— Уæллæгъи, йæхæдæг æй фæхæссы!

Уæд кæстæр æфсымæр йæхи фæтырынды кодта, цæмæй фæхсынхæссæджы разæй фæуа. Кæстæр хистæры разæй ныхæццæ ис хæдзармæ. Тыргъы разылди, æмæ усы къаба 'мæ кæлмæрзæн уым æфтуанхъæдыл. Къаба йæ уæлæ акодта, кæлмæрзæны йæхи æрбатыхта æмæ сбæдт хæдзармæ æрбахизæны. «Ус» ныхъхъарæг кодта, лæг дуарæй куыддæр æрбакæст, афтæ:

— Уой, цæй мæгуырай баззадыстæм! Нæ фæхсыныл куы нæ лæууыдыстæм, фæлæ нын нæ хъуг дæр куы адавдæуыди, нæ хъуг! Лæг фæхсын хæдзармæ бацæуæнмæ баппæрста, йæхæдæг скъæтмæ фæдисы фæци. Давæджы къухы та бафтыд фæхсын, æмæ лæг æд къаба, æд кæлмæрзæн фæлидзы. Лæг фæстæмæ рауади скъæтæй. Йæ уаты смидæг. Хъуг уым куы и, уæд цы дзæггæлы ниуыс, зæгъгæ, усы нæмын байдыдта.

— Куы никуы уыдтæн æз.

— Ау, фæхсын дæм куы баппæрстон æрбацæуæнмæ!

— Никуы уыдтæн æз.

Сæхæдæг та мын æй ахастой, зæгъгæ, сæ фæдыл уайын байдыдта.

Уæдæ йæ кæм бахæрæм, зæгъгæ, иннæ 'фсымæртæ ныхæстæгæнгæ цæуынц. Уый дæр та сæм йæ хъус дары. Бауынаффæ кодтой, уæдæ йæ уыцы зæппадзы куы нæ бахæрæм, Уæд нæ æнæ ссаргæ нæ ныууадздзæни. Зæппадзмæ уыдон разæй Йæхи фæкодта. Марды стæгдарты бын бабырыд. Афтæмæй бахызтысты иннæтæ. Картофын цырагъ ссыгътой. Æрфидар æй кæнæм, зæгъгæ, загътой, æмæ цырагъ Хуыцау лæджды

дзыхмæ æрхаста. Гъемæ йæ уым сæвæрдтой. Цырагъæй дæлæмæ лæсæнтæ цæуын куы байдыдта, уæд ын йæ бытæ басыгъта æмæ лæг базмæлыди. Уыдон фæтарстысты, мæнæ стæгдартæ фестадысты, зæгъгæ. Фæтæррæстытæ ластой æмæ лидзгæ. Фæхсын йæхицæн баззади.

Гъе уыдонæй куыд ницы фæдтат, афтæ уын хорздзинæдтæ Хуыцау фенын кæнæд, мæ хъусджытæ, мæ хæлæрттæ.

*73-аздыд Цырыхаты Зæрæбийы фырт
Ладейы ныхæстæй йæ 1959 азы 21 июлы
Хъæрмæдоны ныффыста Цагъаты Анастасия.*

УАСТЫРДЖИ ÆМÆ ХÆЙРÆГ

Хæйрæг Уастырджийыл сæмбæлд фæндагыл, æмæ йын хæйрæг арахъхъ аназын кодта. Уастырджи бахъæлдзæг æмæ загъта:

— Мæнæй чи уа, уый дзы æртæйæ фылдæр ма баназæд Æртæйæ фылдæр дзы чи баназа, уый та мæнæй ма уæд. Уый хæйрæджы фарс у, уымæн æмæ арахъхъ хæйрæджы хор у.

*Фидараты Темболы фырт Джиуæры
ныхæстæй йæ 1959 азы 23 июлы Хохы Санибайы
ныффыста Цагъа ты Анастасия.*

УЫЛЫНГ

Иу мæгуыр лæгæн райгуырди лæппу. Мæгуыр лæппу уыди, мад æмæ фыд æй æппындæр æддæмæ нæ уагътой. Афтæмæй мидæгæй хъомыл кодта. Иу бон куы уыд, уæд мад æмæ фыдæн афтæ зæгъы:

— Далæ лæппутæ къорийæ хъазынц æмæ ма мæн дæр ауадзут.

Рацыдис æмæ лæппутимæ йæхи хъазæг скодта. Æмæ сын сæ къори систа. Къори фехста, æмæ авд хохы æдде фæци. Сывæллæттæ йыл сæхи ныццавтой, æмæ сæ уый æрбамбырд кодта, æмæ сæ иу уæрдæхæй иууылдæр иумæ сбаста.

Хъæу ыл рамбырд сты. Мæгуыр мадæн æмæ фыдæн загътой:

— Кæнæ мах астæуай сыст, кæнæ дæ фырты исты фæкæ. Кæннод уый куы рахъомыл уа нæ астæу, уæд махæн ам цæргæ нал у.

Æмæ йæ мад загъта:

— Уæ дæ рын бахæрон, цы кодтат, цы хабар у? Æмæ, дам, æй абон ахæм хъаруджынæй фæдтам, æмæ нын нæ сывæллæтты дыуадæсæй иумæ бæрз уæрдæхæй сбаста.

Мад æмæ фыд ныккуыдтой:

— Махæн лидзын нæ бон никуыдæм у, йæхи йын арвит-дзыстæм.

Æмæ йæ арвыстой.

Ацыди лæппу иу куйрдадзмæ æмæ скæнын кодта æфсæйнагæй æхсæз путæй къори, стæй æртæ путæй кард æмæ уырдыгæй араст. Фæндагыл фæцæуы. Иу йæхицæй хистæр æртæ пути пуртийæ хъазы. Æмæ йыл лæппу бацин кодта, ай мын æмбалæн бабæздæни, зæгъгæ. Дарддæр баныхас кодтой: иумæ цом фæндагыл. Æмæ араст сты. Иу ахæм лæгыл сæмбæлдысты, æмæ йæ зæвæтæй къæдзæхтæ халы Æмæ бацин кодтой, ай дæр та нын æмбал, зæгъгæ. Бахæцца сты иу хъæумæ. Хъæуы нæдæр адæймаг, нæдæр дзы фос, нæдæр маргъ, куыдз, гæды. Бауынаффæ кодтой: ам уал иу къорд бонтæ бафæстиат уæм.

Дыууайæ цуаны ацыдысты. Баззади бынаты, йæ зæвæтæй къæдзæхтæ чи хæлдта, уый. Æмæ сихор скодта йе 'мбæлттæн се 'рцыдмæ. Кæсы, æмæ уасæгыл бадгæ лæг ссæуы. Йæ дæргъ дæр— уылынг, йæ уæрх дæр— уылынг, æмæ йæ зачъетæ йæ астæуыл бает. Афтæмæй йæм схæцца. Дис кодта йæхимидæг, куы никуы ма фæдтон ахæм диссаг, ахæм гыццыл лæг, стæй уасæгыл бадгæ. Дæ бон хорз уа, зæгъгæ, йæм дзуры. Æгас цу, уазæг, зæгъгæ, йын уый дæр дзуапп радта.

— Фæндаггон лæг дæн, тынг æххормаг дæн,

— Рацу, мæ хур, мидæмæ.

Æрæвæрдта йын хæринаг æмæ сæ цæстыфæныкъуылдмæ фæдæле кодта.

— Æри-ма мын, кæд ма мын исты дæттис, уæд! Уый тыххæй мæ æрбакодтай?!

Æмæ та йын ногæй æрæвæрдта. Уыдон дæр та ахордта æмæ Дзуры:

— Радт ма мын ногджыдæр.

— Дæ хуыздæрау фæуай, дæ дæргъæй, дæ уæрхæй уылынг йеддæмæ куы нæ дæ, уæд ма ме 'мбæлттæ та цы бахæрдзысты?!

Æмæ йæм уазæг фестæди. Фæлæбурдта йæм. Раласта йæ æддæмæ. Агъуысты тигъыл схæцыд æмæ йæ уым батъыста. Йæхæдæг бауад æмæ, хæринаг цы ссардта, уыдон бахордта. Йæ уасæгыл сбæдт æмæ араст и фæндагыл.

Лæг ма куыддæр тыхтæ-фыдтæй рабырыди. Хæринаг ма Цыдæртæ скодта. Йе 'мбæлтты æрцыдмæ нал сцæттæ йæ хæринаг. Фæрсынц æй:

— Цæй æрæгмæ нын скодтай хæринаг?

— Æмæ уын афтæ тагъд æрцауын æнхъæл нæ уыдтæн.

Æмбæлттæн æй не схъæр кодта.

Дыккаг бон ныллæууыдис, портийæ чи хъазыд, уый Хæринагты цæттæ афон Уылынг фæзынди. Лæг дистæ куыд нæ кодтаид, ай цавæр у, зæгъгæ! Æмæ та йæм уый дзуры:

— Дæ бон хорз уа, хорз лæг!

— Æгас цæуай, уазæг.

— Кæрдзын фысым мын фæу.

Бакодта йæ æмæ йын æрæвæрдта хæринаг. Æмæ сæ цæстыфæныкъуылдмæ фæдæле кодта. Авæр ма мын, зæгъгæ, та кой кодта.

— Æмæ бæрц хæринаг скодтон, ме 'мбæлттæ та ма цы бахæрдзысты?!

Фæгæпп æм ласта Уылынг. Йæ бæрзæйыл ын ныххæцыд æмæ йæ иннæрдыгæй агъуысты фысыны бын батъыста. Цы ссардта хæринагæй, уыдон та бахордта, афтæмæй йæ уасæгыл сбадт æмæ та ацыди.

Лæг та тыхамæлттæй рабырыди. Ног хæринаг скодта. Йе 'мбæлтты æрцыдмæ нал сцæттæ. Цæй æрæгмæ скодтай хæринаг, зæгъгæ йæ фæрсынц.

— Æмæ уын афтæ тагъд æрцæуын æнхъæл нæ уыдтæн.

Æртыккаг бон мæгуыр лæджы фырт ныллæууыди. Хæринаг скодта. Цæттæ афоныл та Уылынг ссæуы уасæгыл бадгæ. Лæппу дис кæны, куы йæ ауыдта уæд: мæнæ диссаг, ай цы хабар у? Сæр лæджы сæры хуызæн æмæ лæджы йас куы нæ у! Уæдæ бæхыл дæр куы нæ бады, уасæг куы у! Уалынмæ Уылынг схæцца æмæ дзуры:

— Фысым мын фæу, æххормаг лæг дæн!

Бакодта йæ лæппу æмæ йын æрæвæрдта хæринаг. Цалынмæ иннæрдæм зылд, уалынмæ хæринагтæ фæдæле сты, æмæ та йæм Уылынг дзуры:

— Авæр ма мын ноджыдæр

Авæрдта та йын. Æртыккаг хатт агуры. Æмæ йын уæд мæгуыр лæджы лæппу афтæ зæгъы:

— Дæ хуыздæрау фæдæ, уылынджы йас йеддæмæ куына дæ, уæд цавæр хæрд кæныс?

Уый йæм фæгæпп ласта. Фæхъæбысæй-хъæбысмæ сты. Мæгуыр лæджы фырт ын йæ дыууæ къахыл ныххæцыд æмæ йæ зæххыл хойын байдыдта. Стæй йын куына марди, уæд дуармæ стыр гæдыбæлас йæ иу къухæй æртасыу кодта æмæ йæ уымæн йæ тæккæ цъуппыл бабаста йæ зачъетæй Стæй суагъта бæлас. Йæ уасæг ын аргæвста æмæ йæ уæларт хæринагимæ сæвæрдта. Йе 'мбæлттæ æрцыдысты Уый сын дзуры, йарæппын, ацы бон, дам, диссаг фæдтон

Цавæр диссаг у?

Ахæм æмæ ахæм мæм уасæгыл бадгæ ссыди. Хæринаг агуырда, æмæ йын радтон. Ноджыдæр ма агуырда, æмæ та йын радтон. Æртыккаг хатт дæр та агуырда, æмæ йын нал лæвæрдтон. Æмæ фæгæпп ласта, фæлæ йæ зæрды цы уыди, уымæн ницы зонын. Хъæбысæй-хъæбысмæ фестæм. Йæ дыууæ къахыл ын ныххæцыдтæн. Къултыл æй фæхостон.

Йæ заветæй къæдзæхтæ чи хæлдта, уый йæ фæрсыс

Цæмæн гæды ныхæстæ кæныс, уæдæ дын кæм и?

— Уалæ бæласыл. Йæ уасæгæй та йын хæринаг скодтон.

Кæрдзын бахордтой. Æмæ бæласы сæрмæ æмбисæхсæвмæ фæхъазыдысты Уылынгæй. Стæй схуыссыдысты. Сæ уынаффæ афтæ уыди, райсом цуаны нæ ацæудзыстæм, фæлæ Уылынгæй хъаздыстæм.

Уый æхсæвы бæлас йæ тæккæ бынæй стыдта, æмæ йæ аласта. Æмæ тынг дард иу ран хуынчы ныббырыди.

Райсомæй рабадтысты, æмæ бæлас дæр нал, æмæ Уылынг дæр. Йæ фæд, йæ фæд цæуын байдыдтой, æмæ иу ран бæласы бындзæфхæдтæ уæлæмæ зынынц, Бæлас сластой, Йæ зачъетæ йын цæхгæр алыг кодтой, æлхынцъ кæм уыдысты, ууылты. Уылынг йæ уæлæ нал и.

Мæгуыр лæджы фырт загъта: ныуадзæны мыггаг ын нæй. Исчи йæм ныббырæд. Æмæ иннæтæй йæ ныфс ничи бахаста. Мæгуыр лæджы фырт йæхи бændæнæй ауадзын кодта. Ныххæцца бынмæ. Æртæ чызджы дзы бады. Ардæм цæмæ æрхаудтай, зæгъгæ, йæм дзурынц. Загъта сын:

— Æз æрцыдтæн Уылынджы фæдыл, фæлæ сымах чи стут?

— Мах уыдыстæм горæты йас хъæу. Æмæ ныл ай сагъуыди. Мах ма ардæм æрхаста, иннæты иугай-иугай фæцагъта æмæ сæ фæхордта.

— Гъемæ йæ ныр мæ бар уадзут.

— Уæ, ницы йын кæндзынæ,—дзурынц æм,— цас æууæрст æрцæуа, уыйас йæ хъæру тыхджындæр кæны, уымæн амæлæн нæй. Уартæ къуымы чырын. Уыцы ран и къопп. Уый хуылфы æртæ зæрватыччы. Уыдон цалынмæ амарай, уалынмæ уымæн мæлæт нæй.

Бавзарæм, зæгъгæ, загъта лæппу æмæ дзуры Уылынгмæ, уый та фынæй уыди:

— Дæ бон хорз уа! Фæтæррæтт ласта Уылынг æмæ йæм дзуры:

— Кæй бон у, уый хорзæх дæ уæд, цæмæй мæ ссардтай?

Æмæ мæгуыр лæджы фырт Уылынджы къултыл хойын

байдыдта. Æмæ гуырысхо байдыдта, йæ тых тыхджындæр кæй кæны, ууыл. Стæй зæрватыччытæм февнæлдта, æмæ сын иугай-иугай сæ къубæлттæ стыдта. Афтæмæй Уылынг амарди. Мæгуыр лæджы фырт уæлæмæ дзуры хуынкъæй:

— Мæнæ ам ахæм сылгоймæгтæ æмæ сæ æз иугай бæндæнæй суадззынæа.

Æртæ чызджы куы фæуæле сты, уæд мæгуыр лæджы фыртыл хуынчъы уæле дынджыр къæй ныффæлдæхтой. Чызджытæй ма йæм иу ныдздырдта:

— Мæ бон дын ницы у. Тæригъæд дын кæнын, фæлæ дæ разы къуымы сау фыр æмæ урс фыр. Кæд дæ амонд уа, уæд урс фыры сыкъайыл фæхæст уыдзынæ. Сау фырыл куы фæхæст уай, уæд авд дæлзæхмæ ныххаудзынæ. Урс фырыл куы фæхæст уай, уæд та— уæлзæхмæ.

Лæппу бацыди, Сау фырыл фæхæст. Авд дæлзæххы фæци. Тыхсын байдыдта : «Ай мæ мад дæр æмæ мæ фыд дæр мæгуырай куы мæлынц, æз дæр тыхстæй-тыхстмæ куы цæуын!» Уæд цæуын байдыдта æмæ тынг сæххормаг. Иу хæдзармæ бадзырдта, æмæ къулбадæг ус хæринагæн цы æрæвæрдтаид, уый нæ уыди. Ссад балорста æмæ арынгыл абадти. Цы ми кæныс, зæгъгæ, йыл фæхъæр кодта.

— Уæдæ дын цы бакæнон, дон нæй, кæфхъуындар дон нæ дæтты! Æрмæстдæр æлдарæн алы бон дæр дæтты дон къуыстилы дзаг. Афæдзæй-афæдзмæ йын æлдар дæтты чызг хъалон. Уый та йын алы бон дæр дæтты дон. Ныр та йæ кæрон æрцæуы. Райсом йæ чызгдæттæн бон у.

— Æри-ма дæс къæрттайы, — загъта лæппу.

Йæ дæс æнгуылдзыл сæ бакодта. Донмæ бацыди. Кæфхъуындар хъуыр-хъуыр кæны, æмæ йæм лæппу дзуры:

— Æнцад у дæхицæн, кæннод дыл иу мæгуыры бон кæны!

Къæртаты дон систа. Къулбадæг усмæ сæ бахаста, æмæ йын уый хæринаг скодта. Райсом ыл сбои. Æлдары дуармæ адæм æмбырдтæ кæнынц. Уырдаæм йæхи байста хæстæг. Æлдар дзуры

— Чи йæ бахæцца кæндзæн?

Мæгуыр лæджы фырт дзуры

— Æз æй бахæцца кæндзынæн.

Æлдар фæрсы:

— Уый та чи у, цавæр у?

Æмæ йæм иннæтæ дзурынц:

— Уый у уæлзæххон уазæг.

— Уæдæ йæ бахæцца кæн,— загъта æлдар.

Ныр чызджы кæуынай урс хæхтæ нæрынц, сау хæхтæ лæбырынц. Араст сты. Кæфхъуындармæ фæцæуынц. Бахъæр æм кодта лæппу:

— Æддæмæ-ма мæм ракас! Мæнæ дæ хъалонмæ рацу.

Æмæ уый хъуыр-хъуыргæнгæ рацыди.

Куы йæм æрбахæцца, уæд лæппу йæ фарсæй фелвæста йе 'ртæ пути кард æмæ йæ уымæй æрцъыччытæ ласта. Нарæг кæмтты дон ацыди туджы зæйтимæ. Чызджы фæстæмæ æрбакодта. Æлдар ныхъхъæр кодта:

— Цы ма уыдзынæн! Гъер мын дон нæ радта æмæ ма цæмæй цæрдзынæн?!

Æмæ йæм лæппу дзуры:

— Тæрсгæ ма кæн! Дон уæлзæххы куыд парахат у, афтæ ам дæр сси.

— Уæдæ мæ сау къобортæ ауадзут донмæ, мах æй бавзарæм, кæддæра дон ис, æви нæ!

Сау къамбецтæ ауагътой донмæ æмæ фыр нозтæй аскъуыдысты.

Адæм æмбырдтæ байдыдтой лæппуыл, цинтæ йыл кæнынц. Æлдар æй фæрсы:

— Цы хорздзинад агурыс мæнæй?

Уый йын загъта:

— Æрмæст мын уæлзæхмæ фæндаг.

Уый йын дзуапп радта:

— Урс хохы - сау цæргæс. Афæдзæй афæдзмæ иу хатт цæуы уæлзæхмæ. Уый бабæрæг кæ. Уымæн цы хъæуы, уый та — мæ бар.

Ссыди лæппу Урс хохмæ. Бакаст уым лæгæтмæ. Æртæ чызджы дзы кæуынц.

— Цæуыл кæут?

— Махæн гæнæн нал и, фæлæ ма ды та дæхи цæуыл сафыс?

— Тæрсгæ ма кæнут, цы хабар у?

— Авд æмæ ссæдз хойы уыдыстæм. Æмæ ацы хуынкъæй залиаг калм цæуы, æмæ нæ барæвзарæй хæры.

— Уæдæ тæрсгæ ма кæнут, æз уымæн хос скæндзынæн!

Уалынмæ рацæйбырыди залиаг калм Йæхæдæг нама разынд, афтæмæй куырдадзы æхсидæн зынджы хуызæн хуынкъæй йæ Цæхæр раздæр кæлы. Чызджытæ дæр та ыса-а-ла-ла кодтой. Калмæн разынди æппæты разæй йæ сæр. Йе 'ртæ пути кардæй йын лæппу æппæты разæй йæ сæр æркъуырда. Сæр дæлбылмæ ахаудта къæдзæхæй. Уæддæр калмæн æддæмæ йæ гуыр быры. Сардзин бæрцытæ йæ уагъта лæппу, афтæмæй йæ лыг кодта.

Дæлбылмæ ныццуд æмæ дзы авд сардзины самадта. Уалынмге хурбонь сонтæй уарын ныссæххæтт ласта.

— Уый та цы диссаг у, хур кæсгæйæ, уарын сонтæй?

— Нæ мад уæлзæххы ис æмæ афонмæ кæуы, мæ чызджытæй та мын цымæ афонмæ калм кæй бахордта, зæгъгæ, æмæ уый цæссыг у.

Уалынмæ тыхджын дымгæ сыстад.

— Ай та цы диссаг у цымæ?

— Нæ мад гъер æрхæстæг æмæ уый йæ базырты дымгæ у.

Куы 'рхæццæ уа, уæд æй нæ мад йæ хъуыры куы баппара, зæгъгæ, йæ бамбæхстой кæмдæр.

Уалынмæ æрхæццæ цæргæс. Æрбадти лæгæты тигъыл. Йæ чызджытыл цин кæны: æнæхъанæй сæ кæй æрæййæфта. Чызджытæй иу афтæ зæгъы:

— Махыл цин кæныс, махыл. Фæлæ мах кæй руаджы аирвæзтыстæм, уый у диссаг. Дæлæ-ма ныккæс, мах чи фæхордта, уый цæййас уыдис æмæ йæ куыд амардта, уымæ.

Ныккасти мад æмæ ныццин кодта. Фырцинæй, йæ зæрдæйы рухсæй, бæстæ ныррухс и.

— Кæм и, гъе уыцы лæг, фенын мын æй кæнут.

Æмæ йæм æй ракодтой. Фæцин ыл кодта, стæй йæ фæрсы:

— Цы хорз дæ хъæуы мæнæй?

— Мæн ницы хорз хъæуы, уæлзæхмæ фæндагæй дарддæр.

— Æз афæдз иу хатт цæуын. Афæдзæй-афæдзмæ мæхимæ базилын. Раздæр куы ссæуон, уæд та мæ хъæуы бирæ хардз— авд галы, авд цæджджинаджы бæгæны, дæс æмæ æртиссæдз пути дзул. Уыдон мын куы уой, уæд райсом дæр атаехын мæ бон у.

Гъемæ йын уæд лæппу загъта:

— Цы хъæуы, уымæй мын æлдар зæрдæ æвæры.

— Гъе уæдæ цæттæ кæн,—загъта цæргæс.

Лæппу æлдармæ æрцыди. Загъта йын:

— Бирæ хардз мæ агуры æмæ цы бакæнон? Авд галы мæ дзидза агуры, авд цæджджинаджы — бæгæны, дæс æмæ æртиссæдз пути дзул.

Æлдар ныццин кодта— Æгайтма æндæр ницы агуры!

Æмæ йæ адæмæн дзырд радта æлдар:

— Авд цæджджинаджы бæгæны куыд скæнат. Рæгъауæй авд галы æркæнут!

Къæбæргæнджытæн бафæдзæхста дæс æмæ æртиссæдз пути дзул скæнын.

Фондз бонмæ сцæттæ сты. Лæппу цæргæсмæ ссыди. Цæргæс æртахт æлдæры цурмæ. Сæвæрдтой йыл хæринагтæ: авд галы

æргæвстæй, авд цæджджинаджы бæгæны, дæс æмæ æртиссæдз пути дзул. Æмæ йын бафæдзæхста- цæргæс:

— Хъуахъхъ,зæгъгæ, куы зæгъон, уæд-иу мын галы агъд, цыппар дзулы æмæ бæгæны къæрта мæ дзыхы баппар.

Сбадтис ыл лæппу. Цæргæс тæхынтæ байдыдта. Хъуахъхъæй-хъуахъхъмæ лæппу цæттæ кæны бæгæны къæрта, галы агъд, цыппар дзулы Афтамæй уæлзæхмæ фæхæццæ кæнынц. Фæстаг хъуахъхъæн дзидза нал сфаг. Лæппу йæ зæнджы хæцъæф æрбалыг кодта æмæ йын уый йæ дзыхы баппæрста.

Æрæвæрдта йæ уæлзæххыл æмæ лæппу рахызти. Æмæ къæдз-къæдзы фæцæуы.

— Цы кæныс, дæ хорзæхæй, мæ уазæг?

— Ницы кæнын. Тымбылæй фæбадтæн æмæ мæ уæнгтæ ныккъæдз сты.

— Уæдæ ма дæ зæнг равдис.

Лæппу йæ зæнг равдыста.

— Æмæ дын ай цы кодта?

— Фæстаг хъуахъхъ куы загътай, уæд дзидза нал сфаг æмæ йæ æрбалыг кодтон.

— Уæдæ йæ æз дæр базыдтон. Мæнæ мæ дæндаджы цъасы ис. Æрбавнал æм.

Бавнæлдта, мæ йæ райста.

— Гъер æй фæстæмæ дæ буарыл æрæвæр.

Æмæ йæ йæ буарыл æрæвæрдта. Куыд уыди, афтæмæй баныхæсти. Кæрæдзийæн фæндараст загътой. Алчи йæ фæндагыл араст.

Зылын та байдыдта лæппу æмæ ссардта йе 'мбæлтты Фæрсы сæ:

— Цæмæн мын бакодтат ацы ми?

Уыдон басастысты сæ рæдыдыл.

Уыцы æртæ чызгæй фæйнаймæ бацардысты. Æртыккаг чызджы та сæхицæн кусæг скодтой. Хуынкъмæ дæр æм уый Дзырдта, æмæ йын уымæн афтæ бакодтой. Фæрсы сæ, ай та Цæмæн афтæ бафхæрдтат, зæгъгæ. Æмæ загътой:

— Гъе уымæн дæр афтæ хъуыди.

Лæппу йæ фарсмæ кардмæ æрæвнæлдта æмæ дыууæ æмбалæн сæ сæртæ ракуырдта. Уыцы мæгуыр сылгоймаджы йæхицæн бинойнаг скодта. Аннæты та— кусæг.

Ацарди иу чысыл рæстæг. Уæддæр ныййарæг мад æмæ фыд йæ зæрдыл лæууынц. Æрцыди сæм. Мæгуыр æмæ фыдцардæй базæронд сты. Уæддæр сæ нал ныууагъта æмæ сæ акодта йæхимæ. Иумæ царын райдыдтой. Мæнæ уæрыкк хорз мады Къухы бонæй бонмæ куыд рæза, афтæ уыцы мад æмæ фыд

бонай-бонмæ сног сты. Гье афтæмæй сæ цард арвыстой хорзæй. Гьер сæм иубон уыдтæн, æмæ ма дзæбæх цардысты Сыхмах дæр уыдоны æрцыдмæ дзæбæхæй цæрут, хъусджытæ.

*63- аздыд Мырзаганы Хъамболаты фырт
Сахъманы ныхæстæй йæ Хæрисджыны 1963 азы
15-16 сентябрь/ ныффыста Цагъаты Анастасия.*

ЧЫНДЗДЗОН ЧЫЗДЖЫ СÆНТТÆ

Æрцыд мыл фыдусæй фыдæлгъыст,
Хъуыды мæ кæнынц мад, фыд.
Дæн усгуртæй рагæй зæрдæрыст:
Нæ фæдæн æз иуæй рæвдыд.
Мæ ирдцъар цæсгом цæмпылдтæ.
Суанг хурмæ судзæгау ныссау.
Нæ йыл худынц цæстытæ, былтæ.
Хæрз даргъ дзыкку фидауцы сыкъа у.
Уæ чызгай, курæг дæ февгъуыдта,
Æмæ зæгъ дæхицæн: «Ныббад».
Дæ зæрдæ æвзæр лæгæн нæ куымдта,
Ныр нал дæттыс иуæн дæр ад.
Кæд мын ысчынди хин, кæлæнтæ,
Йе мын дæлимонтæй ис лæг!
Мæ чындздзон дзаума у дарæнтæ,
Уæддæр мæм нæ чынди хæлæг.

Уæдæ афтæ фесæфа чызгдзинад,
Афтæ фон усгуртæн æнæ ак?
Цы дзинад у ай та, цы дзинад,
Зæронд дæ, зæгъ, нал дæ ис кад!
Мæн бонджын лæг, мæгуыр, нæ куры,
Æнад мын фæци ныр цырыхъхъ.
Мæгуыр лæг мыл рагæй дæр дзуры,
Æз ын хъусын йе 'рчыйы зыхъхъ-зыхъхъ.
Æрчиджынмæ та мын ирæд нæй
Æмæ мæн курын нæу йæ бон.
Мæ бинонтæн фаг ирæд кæм нæй,
Уым нæ дæттын дæр — æфсон.
Нæ туджы ирæддаг — нæ марæг,
Мæхи дын хæссын æз нывонд.

Дарæнтæ – алы бон кæй дарынц, уыцы дзаума. Афтæ нын æй бамбарын кодта æмдзæвгæ дзурæг 70-аздыд Маматы Хъазыбеджы чызг Чабæхан.

Кæд, чи зоны, 'мæ уæд мæ хъарæг,
Мæ сагъæс, мæ тухи фæуиккой уæд тагъд.
Нæ сагъæс, нæ тухи, нæ ирæд,
Кæд фервæздзыстæм, кæ дæуæй?
Уæ, нæ зæрæдтæ, уæ, нæ фæсивæд,
Кæдмæ нæ кæндзыстут, кæ уæй?!

*Радзырдта йæ 70-аздыд Маматы
Хъазыбеджы чызг Чабæхан. Чабæхан йæхæдæг
скъолайы никуы ахуыр кодта. Æмдзæвгæ
фехъуыста йæ кæстæр хойæ, уый скъолайы ахуыр
куы кодта, уæд. Æмæ йæ Чабæхан дæр йæ
зæрдыл бадардта йæсабийы бонтæй фæстæмæ.*

*Ныффыста йæ Уæллаг Хъæнийы 1959 азы 20
июлы Цагъаты Анастасия.*

*Ацы æмдзæвгæйæн йæ автор у профессор
Æлборты Барис. Мыхуыргонд уыди журнал
«Чырыстон царды», фæлæ йæ ам афтæмæй нæ
зонынц. Уыдон æй нымайынц таурæгъыл.*

*РухсаггагÆлборты Барис 1959 азы наукон-
иртасæг институты экспедициимæуыди Саниба
æмæ Дæргъæвсомы.*

*Изæрæй экспедицийы уæнгтæ сæ
фысымуатмæ куы сæмбырд сты, уæд сын æй
радзырдтон, æмæ мын Барис уæд загъта, уыцы
æмдзæвгæйы автор йæхæдæг кæй у, уый:*

БАРАХЪТЫ ЕЛЕНÆ: 100 азы

А. А. Бархаты Еленæ /Надя/

Барахъты Еленæ /Надя/
Дзанайты Азанбеджы конд ныв. 1947 аз

Ахæстоны. Ноябрь. 1938 аз

Еленæйы фыд Калоты Естья

Еленæйы мад Мзокты Дзыллæ

Ацы къам ма нæм фарон æртыккæгæм номыры уыд, фæлæ чи у, уый бæлвырд нæ зыдтам. (Ред.)

Фыццаг дунеон хасты сидтонга.
Астауэй бады Естья. 1914 аз

Еленә йәе чызджы чызг Фатимәймә

МÆ МЫСИНÆГТÆ

БАРАХЪТЫ Еленæ

Барахъты Еленæйы (Надяйы) ном хорз зонинц нæ журналкæсджытæ. Йæ царды хабæрттæ йын ныффыста Бицъоты Грис, рацыдысты «Мах дуджы» 1990 азы дыккаг номыры. Журналы уыцы номыры ма сты Еленæйæн йæхи мысинæгтæдæр, «Æвдудонтæ», зæгъгæ, ахæм номимæ—бынтон æнаххосæй ахст куы 'рцыд, уæд цы æбуалгъы фыдæвзарæнты бахауд, уый тыххæй. Фæстæдæр ын джиппы рауагътам йæ этнографин æрмæг «Нæ фыдæлты бынтæ» («Мах дуг», 1992, №№5, 7, 9). Нæ ном дзыд ахуыргонд Абайты Васо 1979 азы афтæ фыста Еленæйы тыххæй: «Язнаю ее не только как видного общественного и культурного деятеля, но и как прекрасного человека. С особой теплотой вспоминаю наше совместное участие на съезде работников культуры Северной и Южной Осетии в 30-ые годы. Не всем известно, что Елена Евстафьевна занималась также научной работой. Она собрала ценные этнографические материалы по Алагирскому ущелью... С этими материалами она любезно познакомила меня, и я постоянно пользуюсь ими и ссылаюсь на них». («Мах дуг», 1992, № 5).

Журналы ацы номыры уадзæм Еленæйы мысинæгтæй иу хай — ныронг мыхуыры нæма уыдысты.

1935 азы æз каст фæдæн Рухсады уæлдæр коммунистон институт. РАК-ы (Рухсады адæмон комиссарады) къамис мын мæ хабæрттæм æркаст æмæ мæ кафедрæмæ кусынмæ бауагъта доценты бартимæ — диссертаци ныффыссыны охыл. РАК-ы къамисы сæрдар уыди Орахелашвили Мария Павелы чызг. Ахуыр кæнгæйæ æз раззæгтыл нымад уыдтæн, каст фæдæн иттæг хорз бæрæггæнтимæ. Институт куы фестæм, уæд нын сарæзтой бæрæгбон, уыдысты дзы Рухсады адæмон комиссар Бубнов æмæ йæ хæдивджытæ Крупская, Эпштейн, Орахелашвили дæр. Бубнов мæ вальс кафынмæ хуыдта, фæлæ йын æз не сразы дæн, уымæн æмæ уыцы кафт кæнгæйæ мæ сæр зылди. Уый мын афтæ, иунæг зылд йеддæмæ, дам, нæ ракæндзыстæм. Æмæ ма мын уæд æнæ кафгæ цы уыди? Басæттон ыл, европæйаг кæфтытæ никуы кодтон, ирон кафты тыххæй та цалдæр хатты призтæ райстон.

Уыцы аз Бутаты Хъазыбеджы сæвæрдтой Цæгат Ирыстоны обкомы секретарæй, æмæ махæй ЦÆК-ы цы минæвар уыди (Цæлыккаты Елхъан), уымæн бафæдзæхста, Мæскуыйы цы ирон фæсивæд ахуыр кæны, уыдоны номхыгъд саразын. Æз аспирантурæйы кæй ахуыр кæнын, уый Елхъан Хъазыбегæн фехъусын кодта. Хъазыбеджы фæндыди, цæмæй æз кусынмæ рацыдаин Дзæуджыхъæумæ — облæсты ахуырады хайады сæргълаууæджы бынатмæ. Æз ын не сразы дæн — мæ зæрды уыди диссертаци ныффыссын, уый тыххæй та мын Ирон пединституты кусгæйæ хуыздæр фадæттæ уыдаид. Уымæ гæсгæ Пятигорскмæ Крайы уынаффæдонмæ ацыдтæн. Культурæйы хайады разамонæг уыди Семякин. Уый мæ арвыста Ирон пединститутмæ. Уый размæ ам куыста Демыраты Михал, фæлæ йæ йæ цауд куысты тыххæй йæ бынатæй систой.

Бутаты Хъазыбегмæ куы бацыдтæн, уæд уый йæ бынатæй сыстад, мæ размæ рараст æмæ загъта: «Иугæр дæхи фæнд атардтай, профессор, уæд дын директоры бынат — цæттæ».

Августы маъйы институты «рохтæ» мæ къухмæ райстон, уæвгæ дзы æниу исинаг цы уыди — сæ хæстæ сæ сарæй фæуæлдæр сты, бухгалтерийы хъуыддæгтæ сæмтæрытæ сты. Бюджетмæ гæсгæ сын цас æмбæлд, уымæй уæлæмæ схардз кодтой 200 мин сомы, уыдонимæ — 43 мины мызд фидынаей. Институтмæ зивæггæнгæ цыдысты, æрмæст цалдæрæй балæвæрдтой курдиæттæ. Студенттæн æмдзæрæн дæр нæ уыд, ахуыргæн-

джытæ дæр нæ фаг кодта. Æрмæст дзы дыууæ профессоры куыста — Æлборты Барис æмæ Дзагуырты Гуыбады, иннæтæ иууылдæр ассистенттæ. Уыцы рæстæг ма Дзауджыхъæуы уыд æндæр п'едагогон институт дæр — Цæгаткавказæг, Маркусы уынджы (ныртæккæ дзы ис ЦИПУ-йы цалдæр факультеты). Мах институт та раздæры Епархиалон ахуыргæнæндонны бæстыхайы уыди — ныры Церетелийы уынджы.

ЦКПИ-йы уыди хорз уæттæ, куыста дзы дæсны кадртæ, профессортæ. Уымæ гæсгæ фæсивæд уырдаæм зæрдæргъæвддæрæй цыдысты, фæлæ æз хорз æмбæрстон, мах институтæн хорз фидæн кæй ис, уый. (Ахæм дзурджытæ дæр уыди ИРПИ, дам, тагъд сæхгæндзысты). Æмæ фыццаджы-фыццаг сарæзтон бæлвырд пълан, стæй ахуыргæнджыты æрæмбырд кодтон æмæ сын бафæдзæхстон, цæмæй хъæутæм ацæуой — хъуамæ институтмæ райстаиккам фыццаджыдæр ирон фæсивæды. Ахуыргæнджыты æнувыд агитацийы фæстæ нæм фæсивæд гуылф кæнын байдыдтой. Институтмæ чи нæ бахауд фæлварæнты фæстæ, уыдон та-иу дыууæазон курсытæм райстам (ахæм курсытæ байгом кодтам нæхæдæг, никæй бафарстам, афтæмæй — хицауады куы бафарстаиккам, уæд нын не сразы уыдаиккой).

Мæхæдæг-иу бацыдтæн фæлварæнтæм. Уыцы аз куыстмæ райстам дыууæ ног ахуыргæнæджы — Цегойты Уырымæджы æмæ Туаты Оляйы. Мæскуыйы каст фесты университет. Уырымæг фæлварæнтæ кодта алгебрæйæ æмæ абитуриенттæн хынцинæгтæ радта 7-æм къласы чыныгæй. Æз æм ма кусæнуатмæ бадзырдтон æмæ йын бауайдзæф кодтон. Уый дисæй амард: æнхæлдта, сылгоймаг директор алгебрæйæн цы зоны, зæгъгæ. Фæндыди йæ, цæмæй фылдæр студенттæ райсæм нæ институтмæ, уымæн æмæ йын сæхгæнынæй тас уыди. Мæн та фидарæй уырныдта, нæ пълан кæй сæххæст кæндзыстæм, уый, æмæ хъуамæ абитуриентты раз, цавæр домæнтæ æмбæлы, ахæмтæ æвæрæм. Алгебрæ та сæрмагондæй ахуыр кодтон, ма диссертацийы темæ дæр уымæй уыди.

Æмдзæрæнхъуаг кæй æййæфтам, уымæй тынг тыхстыстæм: кæм хъуамæ цардаиккой не студенттæ? Мæ амондæн ма хæдивæг Челæхсаты Сæхæм сæрæн, æгъдауджын лæг разынд. Иттæг раст æмæ хæдæфсарм. Цы йын-иу бафæдзæхстаис, уый-иу æнæмæнг бакодта. Гъемæ, фæйнæджытæ балхæдта, студенттæн сæхицæн бафæдзæхста, цæмæй ныллæг сынтæггæндтæ скæной æмæ сæ клубы, стæй тыргъты сæвæрой. Хуыссæнгæртæ дæр кæмдæрты самал кодта.

Хицæуттæй-та-иу искаемæ куы баулæфыдтæн, уæд мыл-иу йæхи атигъ кодта, загъта-иу: «Цæмæн райстай утæппæт сту-денттæ? Уæ институт уын æхгæнгæ кæндзысты. Нæдæр уын нывыл агъуыст и, нæдæр ахуыргæнджытæ, нæдæр, æмдзæрæн. Бæстыхай дын нæ сарæздыстæм, дæхи бон куыд у, афтæ ар-хай». Облæххæсткомы сæрдар Тогойты Данелы уыцы хъуыд-дæгтыл мемæ дзурын дæр нæ фæндыди, нæ мæм хъуыста. Кæй ма не 'мбæрстой, ууыл-иу стыр сагъасты аныгъуылдтæн æмæ ма кусæнуаты хъуыды кодтон, цы чындæуа, зæгъгæ. Гъемæ иуахæмы ма зæрды æрæфтыди РАК-ы сæргълаууæг Бубновмæ тел ныццавын. Уыди дзы ахæм ныхæстæ: « Нæ пълан сæххæст кодтам, фæлæ æмдзæрæн нæй. Студентты сæ хæдзæрттæм ауадзгæ æрцæудзæни. Баххуыс кæнут». Тел арвыстон кусгæ боны фæстæ, иу 4-5 сахатыл. Студентты иу хай райсомæй си-хормæ ахуыр кодта, иннæтæ та сихорæй фæстæмæ. Куыстмæ-иу æрбацыдтæн райсомы 7 сахатыл æмæ-иу дзы æхсæвы 11 сахатмæ фæдæн. Бубновмæ тел куы ныццавтон, уæд ма зæрдæ иуцасдæр фенцаддæр. Хъуыды кодтон: уый мын хъуамæ баххуыс кæна, бынæттон хицауадимæ дæр хъуамæ бафидауон. Мæхицæн мыййаг куы ницы агурын, Ирыстонæн, ирон адæмæн хуыздæр уа, зæгъгæ, ууыл куы кусын, ма фыдæбæттæ иууылдæр уымæ бает куы сты...

Райсомæй мын ма кусæнуаты фехъусынчындæуыди, Тогой-ты Данел, дам, æрбацыди. Тыргъмæ рахызтæн æмæ дын мæнæ Данел ма размæ куы фæуайд: «Æргом-ма мын æй зæгъ, кæдæм ныл бахъаст кодтай, и?» Де студенттæ тыргъты хуыесынщ. Цом». Æмæ мæм равдыста телеграммæ РАК-æй. Фыст дзы уыд: æвæстиатæй æмдзæрæны мадзал бакæнут ИРПИ-йæн.

Бидаркæйы сбадтыстæм æмæ фæзылдыстæм горæты алы кæрæтты, бабæрæг кодтам ресторанта, фæдтам ныккæндтæ, фæлæ хуызæн цæрæнбынатыл нæ фæхæст стæм. Уæддæр æппын-фæстаг Ленины уынджы ссардтам дыууæ дыууæуæладзыгон хæдзары — реквизицигонд чи уыд, ахæмтæ. Гъемæ уым æрцар-дысты не студенттæ. Куыннаæ ма фæрох уа, уый тыххæй хъу-амæ ам зæгъон: Уæрæсейы Федерацийы пединституттæн цы ерыстæ уыд, уым нæ сылгоймæгты æмдзæрæн бацахста фыц-цаг бынат. Цинæй куыннаæ амарадаин: дыккаг хъуыддаг дæр конд æрцыди! Ныр нæ ахуыргæнджыты кой бакæнын хъуыди. Цалдæр профессормæ æрхатыдтон, нæ институты бакусут, зæгъгæ, фæлæ нын иуæй фæстæмæ ничи сразы. Уыцы иу уыди Лев Барисы фырт Бемæ. Хъуыды ма кæнын, хабар мæм цингæнгæ æрбахаста Гулий (махмæ ахуыргæнæгæй куыста). Мæ зæрдыл

лаууы зынгæ ахуыргонд Л.П.Семеновы дзуапп дæр: «Кто же пойдет к вам работать? Поймите, что ОСПИ карликовый институт накануне закрытия».

Фæлæ уæддæр нæ хъуыддæгтæ хорз цыдысты. Аениу фыдæбон дæр бирæ бахъуыди, цæмæй нывыл коллектив сарæзтаиккам, ууыл. Аеййафгæ та йæ бынтон æдзæллагæй æрбакодтон: æгъдау дзы нæ уыди, суанг ма-иу ахуыргæнджытæ дæр байрæджы кодтой сæ куыстмæ. Студенттæ кæй кодтой æрæджытæ, уый кой нал кæнын. Гъемæ фыццаджыдæр банывыл кæнын хъуыдис æгъдау. Студенттæн сæхицæй алы ран дæр сæвæрын кодтон радгæстæ: бæстыхæйттæм бацæуæнты, тыргъты, цæлгæнæнты æмæ а.д. Æрæджытæ чи кодта, уыдонæ æфхæрдтам. Цыбыр рæстæгмæ уыцы низæй фæрвæзтыстæм. Директор сæумæрайсом кæй æрбацæуы æмæ цæлгæнæнтыл, аудиторитыл, æмдзæрæнтыл кæй æрзилы, лекциты кæй фæбæды, санитарон уавæрмæ йæ хъус кæй дары, уыдæттæ иууылдæр зыдтой æмæ куыдфæстæмæ сæхи хорз дарын райдыдтой.

Ахуыры хайады хицау нæм уыди Воскресенский, сахъат адæймаг (къуылых, лæдзджыты æнцой цыди), йæ куыстмæ нæ арæхст. Æз æй баивтон Цогойты Алиханæй. Уый тынг сæрæн разынди — цæрдæг, зæрдæргъæвд, цыфæнды хъуыддæг дæр-иу кæронмæ ахæццæ кодта. Иумæ лекцитæм цæуын райдыдтам æмæ сыл-иу биноныгæй æрныхас кодтам.

Ахуыргæнджытæн сæ лекцитæ дзæвгар фæнывылдæр сты, сæ институты патриоттæ систы, кæй йæ нæ сæхгæндзысты, ууыл сæ зæрдæ дарын байдыдтой. Ай-гъай, æххуысгæнджытæ мын куына уыдаид, уæд иунагæй мæ къухы ницы бафтыдаид. Фæлæ мæ фарсмæ æрбалæуыдысты партионтæ Гапбаты Иван, Цъæхилты Рамазан, Фæрниаты лæг æмæ иннæтæ. Сæумæцъæхтæй æнафонтæм институты кæй уыдтæн, уымæ гæсгæ мæм-иу мæ сывæллæттæ уырдам æрбацыдысты, кæстæр чызг Дианæ та ма-иу арæх мæ кусæнуаты диваныл фынай дæр кодта.

Нæ куыстæн ма нын стыр къуылымпыйы хос уыдысты ахуыргæнджыты æмæ студентты царды æвзæр уавæртæ. Ахуыргæнджытæй иуæй-иутæн (Цуциты Барисæн æмæ ноджы дыууæйæн) фæйна уаты радтам. Бафиппайын хъæуы, уыцы азты цæрæнуæтты хабар бынтон æвзæр кæй уыд, уый.

Студенттæн хæлцы хабар нывыл сæвæрын хъуыди. Иннæ организациты куыд уыд, афтæ махмæ дæр уыди нæхи хæдзарæд: бæхтæ, хъуццытæ, хуытæ æмæ а.д. Уыди нын хæдзар дæр Колонкæйы (Михайловскæйы). Мæ хæдивæг Челæхсаты Сæхæм йæхицæн æххуысгæнджытæ ссардта фосмæ зылынæн, стæй фос

цæттæгæнæг. Стъараполæй-иу стуртæ стардтой (уым асламдæр уыдысты). Гъемæ, нæ ахуыргæнджытæ æмæ студенттæ æхсыр æмæ дзидзахъуаг не 'ййæфтой. Фæлæ студенттæ мæгуыр уыдысты, æмæ алкæй къухы не 'фтыди хæрæндонмæ цæуын. Стипенди — хæрз чысыл. Уымæ гæсгæ-иу бирæтæ сабаты сæхимæ ацыдысты (хъæумæ) æмæ-иу къуыриуаг нартхоры кæрдзын сластой, кæмæ уыд, уый та — цыхт дæр.

Фæллад уадзынæн бирæ фадæттæ нæ уыди: спортивон хъазæнтæй цыдæртæ. Изæрыгæтты та арæзтам хъазтизæртæ, зарыдыстæм, кафыдыстæм. Фылдæр — национ кæфтытæ, стæй ирон æмæ уырыссаг зарджытæ.

Фосæн-иу зымæгмæ холлæгтæ æрцæттæ кодтой, хос-иу æркарстой. Уымæй уæлдай хъуыди артаджы кой бакæнын. Майрæмадагмæ хæстæг нын уыди хъæды хай, æмæ-иу уырдыгæй сластам суг. Мæхæдæг дæр-иу арæх ацыдтæн уырдам. Бирæ тухитæ æвзæрстам хъæд цæгъдгæйæ æмæ йæ горæтмæ ласгæйæ.

Ахуыргæнджыты коллектив лæмæгъ уыди. Мæ размæ Мæс-куымæ арвыстой Туаты Оля æмæ Собиты Галинайы гæххæттытæ, цæмæй сæ ассистенттæй сфидар кодтаиккой, уый тыххæй. Сæ документтæ сын фæстæмæ раздæхтой. Æз кусын куы райдыдтон, уæд сын сæ мæхæдæг аластон, кæимæ 'мбæлд, уыдонимæ сæмбæлдтæн, баууæндын сæ кодтон, кадртæ кæй нæ фаг кæны, ууыл. Æмæ сæ дыууæйы дæр сфидар кодтой ассистенттæй.

Зæрдæргъæвд, курдиатджын, куыстуарзаг чи уыд, уыдонæн-иу сæ къухы бирæ цыдæртæ бафтыди. Зæгъæм, иттæг хорз бæрæггæнæнтимæ нæм каст фæци Годжиты Виктор. Прокурорæй куы куыстон, уæд йæ фыд Темырыхъо ме 'ххуысгæнæг уыди. Æмæ Викторы арвыстам аспирантурæмæ Мæскуымæ. Уым æнхъæл уыдысты, ахæм къаннæг национ институты студент фæлварæнтæ нæ ратдзæни, зæгъгæ. Фæлæ Виктор йæхи арæхстджынай равдыста æмæ йын иттæг хорз бæрæггæнæнтæ сæвæрдтой. Экзамены фæстæ йæ ахуыргæнæг бафарста, цæвæр профессормæ ахуыр кодтай, зæгъгæ. Лæппу сын загъта: Ахъиты Тамарæмæ. «Сылгоймаг профессор-историк? Никуы фехъуыстон ахæмы кой», — загъта ахуыргæнæг. Виктор йæ ахуыргæнæджы ном раст бацамыдта, фæлæ Тамарæ æрмæстдæр ассистент уыди. Йæ предмет хорз зыдта, дæсны кусæг уыд, æмæ йæ студенттæ дæр уарзтой.

Уæды студенттæй бирæтæ систы зынгæ партион кусджытæ, ахуыргæндтæ-профессортæ: Тотойты Михал, Тедтойты Аслæн-бег æмæ иннæтæ. Уыдонæн сæ фылдæр хъæутæй рацыдысты,

йемæ сæ)Г уыд æфсарм, æгъдау, хистæртæн, сылгоймагæн лæггад кæнын зыдтой. Дарæсæй нывыл ифтонг нæ уыдысты: къуымбил] цъындаты хъусты сæ фадгуытæ тъыст, ирон хæцъил дзабыртæ. Сæ хæлæфтæ та—хом хъуымацæй. Фæлæ сæ зæрдæтæ ахуырмæ тынг лæвардтой, кæрæдзиуыл дæр æнувыд уыдысты.

Æнхæлдæн, 1935 азы ацыдтæн Мæскуымæ мæ куысты тыххæй дзуапп дæттынмæ, стæй бюджеты хабæртæ базоннынмæ. Дыууæазон институт дæр кæй байгом кодтон æмæ йыл бирæ хæрдзтæ кæй рауад, уый кой куы скодтон мæ доклады, уæд уыдонмæ бакæсын диссаг уыди: скатай сты æмæ мæ куы иу хайады хицаумæ кодтой, куы иннæмæ. Фæстагмæ бахаудтæн адæмон комиссар Бубновмæ. Ирыстон кадртæ хъуаг кæй у, уый сын æмбарын кодтон, суанг райдайæн кълæстæн дæр ахуыргæнджытæ кæй нæй, уый сын дзырдтон. Финансты хабæртæ та, зæгъын, халын райдыдтой мæ размæ, стæй сын æнæ халгæ дæр нæ уыди мах уавæрты.

Бубнов мæм лæмбынæг байхъуыста, стæй мæ бафарста, уыйбæрц уæлæмхасæн æхца райсынын, дам, дæ зæрдæ куыд дардтай, дыууæазон институт байгом кæнын, дам, РАК-ы пъланы куына уыди, сæхгæнынæй, дам ын нæ тарстæ. Æз ын ахæм дзуапп радтон: педагогон институттæй пъланмæ гæсгæ дыууæазон курсытæ байгом кæнинаг кæм уыдысты, уыдоны сеппæты ахæм курсытæ байгом кæнын нæ бантыстаид, уый зыдтон. Гъемæ, зæгъын, уыдоны хæрдзтæ мах институтæн ратдзысты. Бубнов бахудти. «Цы чындæуа — уæлахиздзауæн тæрхон нæ фæкæнынц. Рæстытæ дзуры. Йæ хъуыддаг ын саразут», — бафæдзæхста йæ дæлбар кусджытæн. Бубнов мæ зыдта, Рухсады уæлдæр коммунистон институты куы ахуыр кодтон, уæдæй фæстæмæ. Педагогон институтты сылгоймаг директортæ уæд æнæхъан бæстайы æртæ йеддæмæ нæ уыди: Саврасова (Мæскуыйы облæстон институт), Богачер (Ростовы пединститут) æмæ æз. Каст куы фестæм, уæд цы бæрæгизæр сарæзтой, уым адæмон комиссары хæдивæг Эпштейн мах рахуыдта педагогон институтты командармтæ.

Бюджеты фарстайæ дарддæр ма мæм бирæ дзуринагтæ уыди. ИРПИ-йæн сæрмагонд бæстыхай саразынæн куырдатон æхца. Комиссар ницы загъта. Мах институтæн стыр фидæн кæй ис, уый бамбарын кæнын æнцон нæ уыди. Фæлæ, æвæццæгæн, Бубновмæ мæ ныхас бахъардта. Дыккаг бон мæм пълантæаразæн хайадмæ бадзырдтой æмæ мын загътой: бæстыхай саразынæн уын радтой 3 милуан сомы. Проектон бюромæ, дам, ацу æмæ бадзырд саразут. Æз 35 мин сомыл сарæзтон бадзырд. Хъуыд-

дæгтæ иттæг рæвдз кæй цæуынц, ууыл куыннæ бадис кодтаин! Куыд рабæрæг, афтæмæй нæ облæххæстком ацы фарст раджы сæвардта Адкомсоветы раз. Проект æд документаци сцæттæ æртæ маймæ. Сæрвыстой сæрмагонд архитектор, цæмæй ам, Дзæуджыхъæуы, хъуыддæгтæ сбæлвырд кæна. Облæххæсткомы куы фехъусын кодтон, уæд дисæй амардысты. Тогойты Данел загъта, театры агъуыст саразыцы тыххæй, дам, Проектон бюромæ афæдзы размæ курдиат арвыстам, фæлæ, дам, абон дæр проект рæвдз нæма у. Уæд, дам, дæуæн куыд тагъд ацарæзтой дæ хъуыддаг. Æхца сын, зæгъын, æвиппайды фыст æрцыди.

Раздæры Кафедралон аргъуаны фæзы нын бынат радих кодтой. Йæ мæры хъæд ын сбæрæг кодтам, цъайтæ дзы скъахтам. Суанг ма иууæладзыгон хæдзар дæр сарæзтам, дуæрттæ, рудзгуытæ æмæ æндæр ахæм алыхуызон истытæ кæнынæн. Уыдон кæнын дæр нæхимæ хауди. Уыцы хæдзар абон дæр лæууы Церетелийы уынджы. Фæлæ Крайы центр Пятигорскæй Дзæуджыхъæумæ кæй раивтой (раздæр та Ростовы уыди), уымæ гæсгæ нын нæ институты бынат байстой. Дæтгæ та нын ракодтой, раздæр уырыссаг уæлмæрдтæ кæм уыдысты, уыцы зæхх (ныртæккæ Ватуины уынг, ЦИПУ-йы сæйраг бæстыхай). Проект дæр ивын бахъуыди — колоннæты бæсты дзы фæзынди æрдæгколоннæтæ. Бæстыхай арæзта техник Хуырымы-фырт, дæсны æмæ фæлтæрд кусæг. Аразджытæ-инженертæй хъуаг æйæфтам, уымæ гæсгæ хъуыддæгтæ тынг сындæг цыдысты. Институты бæстыхай арæзтам цалдæр азы, сæйрагдæр кусæг тых та уыдысты нæ 24 бæхы. Уæдмæ æз ИРПИ-йы нал куыстон.

О, æмæ Мæскуыйы хабæртæ кæронмæ конд нæ фæдæн. Цыппæрæм бон мæм пъланаразæн хайадмæ ногæй бадзырдтой, æмæ мын фехъусын кодтой: æртæ директоры, дам, стут, ома сылгоймаг-директортæ æмæ, дам, уын фæйнаæ автомобили радих кодтой. Гъемæ, дам, дæ Кремльмæ ацæуын хъæуы ÆЦÆК-мæ, Калинины фыццаг хæдивæг Лебедьмæ. Æз ацыдтæн уырдам. Бахуыдтой мæ Лебедьмæ нæ, фæлæ Калинины иннæ хæдивæг Рыскуловмæ. Рыскулов уыди казахаг. Мемæ ныхас кодта зæрдиагæй, дзырдта, сылгоймаджы кад, дам, уæлиаумæ сисын хъæуы, автомобильтæ дæр, дам, уын уый тыххæй дæттæм. Æз ын раарфæ кодтон, загътон ын, рог машинæ мæ нæ хъæуы, хуыздæр уайд, уæзласæн машинæ мын куы радтиккат, уæд, уымæн æмæ нæ институты бæстыхай аразын хъæуы, махмæ та бæхтæй дарддæр ницы ис. Уый бадис кодта, стæй мын афтæ, рог машинæйæ куы цæуай, уæд, дам, дæ кад ахадгæдæр уыздæни. Æз ын загътон, институт, зæгъын, мæ хæдзармæ хæстæг у, фистæгæй йæм фæцæуын. Куыд

æй бамбæрстон, афтæмæй рагацау рог машинæтыл ныхасгонд уыдысты æмæ уынаффайæн аивæн нал уыди. Фæлæ мын уæддæр фыстаг ныффыста СТО-мæ (Совет труда и обороны). Ацыдыстагм уырдам. Номхыгъды нæ сæвæрдтой, фæлæ æвиппайды машинæ райсын нæ къухы нæ бафтыди. (Хъуамæ нын радтаиккой, тоннæ æмæ æрдæг ласын йæ бон кæмæн уыд, ахæм машинæ— уымæй тыхджындæр уæзласæнтæ уæд бæстæйы нæма уыд). Машинæ райстой, æз ИРПИ-йы куы нал куыстон, уæд

Мæскуыйæ ссыдтæн хорз хабæрттимæ. Мемæ сластон, институты кабинеттæн чи бахъуыд, ахæм бирæ дзауматæ, суанг ма 7 ноябрьмæ революцион зарджытæ æд нотæтæ дæр сластон æмæ демонстрациты рæстæг бахъуыдысты.

Нæ ахуыргæнджытæ, студенттæ цинай мардысты, ныфс сæ бацыди, институт æхгæд кæй не'рцаудзæн, уымæй. Ног ахуыры азмæ физикон хъомылады разамонæгæй снысан кодтон, паддзахы заманы булкъон чи уыд, ахæм лæджы, уымæн æмæ уыцы рæстæг ног дæсны кадртæ нæма уыди. Булкъоны мыггаг нал хъуыды кæнын, фæлæ дæсны кусæг, раст адæймаг кæй уыд, уый уайтæккæ бамбæрстон. Студентты цæттæ кæнын райдыдта ноябры парадмæ. Чызджытæн сæрмагонд дарæстæ бахуыйын кодтам. Колоннайы разæй хъуамæ хастаиккой транспарант, метры дæргъæн дамгъæтæй йыл фыст: ИРПИ. Цæмæй æрттивгæ кæной, уый тыххæй дамгъæтæ сфæлдыстам айдæны сæстытæй. Цæвиттон, бацархайдтам, цæмæй нæ институт бацахстаид раззаг бынæттæй иу. Æмæ, æцæгæй дæр, бацахста дыккаг бынат.

Ам цы хъуыддæгты тыххæй фæдзырдтон, уыдон конд æрцыдысты цыбыр æмгъуыдмæ —5 мæймæ, августæй декабрьмæ. Фæлæ мæ декабры партийæ аппæрстой. Æфсон та скодтой ахæм. 1918 азæй фæстæмæ ÆК(б)П-йы уæнг чи уыд, уыцы лæгæн, дам, раст характеристика нæ радта. Уый уыди Уырымты Атæмæз. Зонгæ та йæ кодтон 1920 азæй фæстæмæ, мæ сæрыхицауæн йæ мадыфсымæры лæппу уыди, нæ хæдзары (Дзæуджыхъæуы) афæдзæй фылдæр фæцарди, стæй йæ хорз чи зыдта, ахæм дыууæ партионы ныхæстæм гæсгæ радтон характеристика. Облæххæсткомы административон хайады сæргълæууæгæй дæр фæкуыста.

Партийæ мæ кæй аппæрстой, уый тыххæй партийы Крайкоммæ хъаст ныффыстон. Уæдмæ Уырымы-фырты рауагътой, йæ партбилет дæр ын фæстæмæ радтой. Æз та æртæ мæйы æнæ партбилет æмæ æгуыстæй рахау-бахау кодтон... Хорз, дам, ма рака æмæ фыд ма ссарай. Крайкомы мæ сраст кодтой, мæ партбилет дæр мын радтой, Уырымы-фырты суæгъд кодтой, уый куы базыдтой, уæд.

Афтæ мæм кæсы, æмæ уый фæстæдæры æбуалгъ замантæн (1937 æмæ дарддæры азтæн) репетици уыд. Бутаты Хъязыбеджы, обкомы фыццаг секретары дæр йæ куыстæй уæд систой—1935 азы декабры.

Мæн сæвæрдтой ЦИНИИ-йы директорæй. Раст загъын хъæуы, ИРПИ;йæ рацауын мæ æппындæр нæ фæндыди. Мæ сæрæн ницы зыдтон, ницы аххосджын уыдтæн, афтæмæй... Куыст цыди иттæг хорз, институт цыбыр рæстæгмæ йæ къахыл слæууыд, æмæ дын уый... Цы бон цыдтæн ИРПИ-йæ, уыцы бон ма дыккаг уæладзыгмæ схызтæн, радгæстæ иууылдæр сæ бынæтты сты æви нæ, уый ма сбæрæг кодтон æмæ хæрзбон загътон институтæн.

Ме 'мкусджытæ дæр цавдуртау фесты, мæ куыстæй мæ систой, уый куы базыдтой, уæд: стыр аргъ мын кодтой, уарзтой мæ, æнувыд мыл уыдысты. Æмзонд-æмзæрдæйæ кæимæ фæкуыстам, уыдоны нæмттæ хъуамæ ацы ран ранымайон: Челæхсаты Сæхæм, Цогойты Алихан, Зæнджиаты Н.М., Гулия, Воскресенский, Ахъиты Тамарæ, Туаты Оля, Собиты Галина, Абайты М.З.

АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН

ХЪАНТЕМЫРАТЫ Римæ

ИРОН ФЫЦЦАГ МЫХУЫРЫ ЧИНГУЫТÆÆМÆ СЫВÆЛЛÆГТЫ ЛИТЕРАТУРÆ

Сывæллæтты литературæйы фæзынд арæх бает цауы, фыццаг хатт сын мыхуыры цы чингуытæ рацыд, уыдонимæ Кæд йæ райдианты сывæллæтты литературæйæн йæхи сæрмагонд айв хъæлæс нæма уыдис, уæддæр.

Уыдон уыдысты ахуыргæнæн чингуытæ: абетæ æмæ дамгъæуæттæ, кацытæ «æдзухдæр фæзынынц фыссынад æмæ скъолаимæ иумæ». Ацы ныхасимæ куы сразы уæм, уæд ирон сывæллæтты литературæйы райгуырд ахæссæн ис 1798 азмæ, уый æнæмæнгæй бает у ирон фыссынад æмæ ирон скъолайы байгомимæ. Уæд ирон саби фыццаг хатт йæ къухмæ райста йæ маделон æвзагыл фыст ахуыргæнæн чиныг — «Начальное учение человеком, хотящим учиться книг божественного писания» («Цыбыр Катехизис»). Чиныг нымыхуыр кодта Мæскуыйы Синодалон типографи. Сæрмагондæй арæзт уыд, Мæздæджы дини скъолайы (фыццаг ирон скъола, 1764 аз) цы 9 лæппуйы ахуыр кодта, уыдонæн».

Кæд скъолайы сæйраг хæс уыд бынæттон цæрджытæй дини кусджытæ цæттæ кæнын æмæ уыдоны руаджы чырыстон дин хохæгты 'хсæн æнтыстджындæрæй парахат кæнын, уæддæр ын уыдис стыр прогрессивен нысаниуæг — бар-æнæбары ирон ад-æмы 'хсæн фыссынад æмæ ахуырад фидар кодта. Ацы зын, фæлæ ахеджиаг хъуыддаг сæ бæрны уыд сауджынтæн.

«Цыбыр Катехизис» иронау аразджытæ дæр уыдысты сауджынтæ — Такъаты Гайоз æмæ Павел Генцауров. Абоны онг дæр ирон литературой зонынады нæй иу цæстæнгас адоны тыххæй. Проф. Æлборты Барысби зæгъы, зæгъгæ: «Гай ирон æвзаджы арæзт хорз кæй нæ зыдта, уымæ гæсгæ раст нæ ратæлмац кодта чиныджы бирæ бынæттæ..., ...лæмæгъ уыд уырыссаг æвзагæй дæр «æмæ» ...ницы хуызы уыдаид фыццаг ирон чиныджы тæлмацгæнæг...»³

Иннæты хъуыдымæ гæсгæ та (проф.-Салæгаты Зоя) Гайоз уыдис зынгæ ахуыргонд, фыесæг, тæлмацгæнæг. Ахуыр кодта Мæскуыйы Духовон академийы. 30 азæй фылдæр фæкуыста аргъуанæн. «Уырыссаг æвзаг хорз кæй зыдта,— фыесы Салæгаты Зоя,— уымæн æвдисæн сты йæ хъæздыг литературой бынтæ, сæйрагдæр та йæ тæлмацтæ уырыссаг æвзагæй. Йæ раныхас 28 майы 1783 азы Телавы духовон семинары байгомы бон (уыд йæ фыццаг ректор), ууыл дзурæг у, æмæ стыр ахуыргонд, рухстауæг, куырыхон лæг, æрыгон фæлтæрæн зондджын фæндагамонæг кæй уыд.

Уæдæ Гайоз ирон æвзаг кæй зыдта, ууыл дæр Зоя гуырысхо нæ кæны æмæ йæ хъуыды бафидар кæныны тыххæй спайда кодта ахуыргонд æмæ бæлццон И. Потоцкийы æрмæджытæй.

Гайоз зыдта гуырдыаг æвзаг дæр. 1778 азы паддзах Ираклийы бардзырдмæ гæсгæ Тифлисы байгом кодта гуырдыагты уырыссаг æвзагыл ахуыр кæнынæн скъола æмæ дзы куыста ахуыргæнæгæй. Уыд Мæздæджы фыццаг ирон скъолайы ахуыргæнæг дæр.

«Цыбыр Катехизис» цух нæу къуыхцытæй, уæлдайдæр сывæллæтты чингуытæ сæйрагдæр цы ахуырадон домæнтæн хъуамæ дзуапп дæттой, уыдонмæ гæсгæ.

Чиныг райдайы дыууæ цыбыр куывдæй. Уыдоны хæдфæстæ ис рагон славыйнаг дини алфавит æмæ Гайозы арæзт ирон граждайнаг дамгъуат. Сывæллæттæ цæмæй рæвдздæрæй фæцалх уой кæсыныл, уый охыл чиныджы ис дыгай, æртыгай дамгъæбæстытæ: Ба, Ва, Бра, Вра, Гра... Хицæн ирон дамгъæты фæдыл амынд цауы, куыд фысгæ æмæ кæсгæ сты, уый. Дарддæр сты куывдтытæ: галиуырдыгæй — уырыесагау, рахизырдыгæй — иронау.

Ацы чиныг ирон сывæллæттæн фыццаг хатт сæ маделон æвзагыл хаста зонындзинæдты рæдзæгъдтæ, дини æмæ философон мидис кæмæн ис, ахæм хъуыдытæ. Ома «æппæт дунейы литературæтæ кæмæй пайда кодтой, уыцы фæлгонцтæ, сюжеттæ, символтæ» сæм едзырдтой æмæ сæ «зонгæ кодтой дини литературæйы бирæ ног жанртимæ æмæ этикæимæ». Дини литературæ та, Горькийы загъдау, æппæт цымыдисаг хабæрттæ дæр æфстауы хуызы иста зондджын рагон аргъæуттæй, уымæн æмæ аргъуаны (дини) кусджытæ цæрæнбонты цардысты «за счет здоровой, возбуждающей разум творческой силы трудового народа». Гъе уымæ гæсгæ фыццаг ирон чиныджы дæр уæрæх пайдагонд цауы сывæллæттæн хорз зонгæ адæмон сфæлдыстадæй, ирон дзырды æрдзон хъæздыг фæзилæнтæй.

Чиныджы нымады цыдысты педагогикайы иуэй-иу сармагонд фэрстытæ дæр, 'зæгъæм, фæткæй гуыргæ амындтыты хуызы. Æппæт уыдæттæ та стыр ахъаз уыдысты, цæмæй сивæллæттæ 'рмæг æнцондæрæй æмæ бæстондæр æмбæрстаккой, уымæн.

Æмæ кæд «Цыбыр Катехизис» цыфæнды зынаембарæн уыд, кæд Гайозы тæлмац сæ хæрзтæй нæма уыд, стæй сивæллæттæн фыст чингуыты сæйрагдæр домæнтæй иуэй — цæстуынгæ æрмæгæй — цух рауад, уæддæр ын уыдис бæлвырд ахуырадон æмæ хъомыладон ахадындынад. Фыццаджыдæр уал уый, æмæ ацы чиныджы размæ ахуыры хъуыддагæн йæ бындур уыд хуымæтæг раныхас-баныхас. Дыккаджы та ахсджиаг уый у, æмæ сабийæ уыдтой айв мыхуыры нысæнттæ. Хъуыстысты сæм сæ мадæлон æвзагыл фарст — дзуаппы бындурыл арæст дини тексттæ. Æппæт уыдæттæ сивæллæттæм гуырын кодтой цымидисдынад, разæнгард сæ кодтой кæсын æмæ фыссын тагъддæр базонымæ, хи æмæ алыварс дуне арфдæр бамбарынамæ.

Чиныг кæд дини домæнтæн дзуапп лæвардта, уæддæр йæ нысаниуæг уыд бирæ уæрæхдæр, уымæн æмæ уый бындур сæвардта нæ фыссынад æмæ графикайæн, байгом кодта ирон сивæллæттæн ахуырадмæ фæндаг.

Ирон сивæллæттæ литературæйæн йæ равзæрд æмæ рæзтыл дзургæйæ, æнæ зæгъгæ нæй Æгъуызаты Иуанейы тыххæй. Уый дæс æмæ ссæдз азæй фылдæр фæкодта ахуыргæнджы куыст, иу æмæ дыууæ рæзынаджы нæ сарæзта ахуыры арфæйаг фæндагыл, иу æмæ дыууæйæн нæ базонин кодта мадæлон æвзаджы ад æмæ хъæздэгдынад.

Йæ куысты дæргы Иуане бæлвырдæй бамбæрста «ай, æмæ мыггаг, чиныг кæмæн нæй, уый хъаджджын у раст æмбарынай, нæ зоны аккагау Хуыцауы æмæ нæдæр йæхи».

Чиныг Иуанейæн уыдис адæмы, уæлдайдæр та фæсивæды химбарынады рæзты ахъаззагдæр фæрæзтæй иу. Æмæ, йæ хъарутыл нæ ауæрдгæйæ, уый архайдта, «цæмæй сымах, ме'мирон адæм, ма фæуат хъаджджын ацы стыр хъуыддагæй». Ома чиныгæй, ахуырадæй.

Гуырдзиаг фыссынады бындурыл Иуане сарæзта ирон дамгъуат, тæлмац кодта дини æрмæг: «Райсом æмæ изæры куывдтытæ», «Литурги», «Цыбыр Катехизис» гæзæмæ фæткамындытимæ. Фæстæдæр ацы тæлмацтæ уагъд æрцыдысты хицæн чиныг «Букварь-молитвенникæй».

Чиныгæн уыд цыбыр «Разæй дзырдад». Уым «фыццаг хæдбындур ныхас ирон æвзагыл Æгъуызаты Иуанейы къухæй

фыст, йæ патриотон æмæ монон ныстуан, йæ зæрдæргомгæнæн ныхас йæ адæмы раз».

«Ныр кувын æмæ лæгъстæ кæнын æппæт хæрзаразæг Хуыцауæн, — фыссы Иуане йæ чиныджы разныхасы. — Цæмæй сымах уæхæдæг æмæ уæ зæнæг куыдфæстæмæ срухс уат зæрдæйæ æмæ бафæразат базонин бæлвырддæры».

Йæ хъуыды царды рауадзыны охыл 1820 азы Иуане сарæзта æмæ нымыхуыр кодта Тифлисы фыццаг ирон абеты чиныг «Ирон æвзонг фæлтæры мадæлон æвзагыл кæсын æмæ фыссын ахуыр кæнынæн». Уымæ гæсгæ «Ирон дамгъуат» сивæллæттæн æрмæст ахуыры чиныг нæ уыд, фæлæ уыд аивадон чиныг дæр æмæ стыр хъомыладон фæрæз дæр.

Иуанейы абеты чиныджы тыххæй Гугкаты Дзатте 1955 азы фыста: «Букварь Ялгузидзе не сохранился ни в одном из книгохранилищ Советского Союза. Автор данной статьи имел под рукой экземпляр, который случайно сохранился у преподавателя Тбилисского мединститута Н.Г. Дзасохова». Фæлæ куыд рабæрæг, афтæмæй Дзатте бынтон раст нæ уыд. 1985 азы, Кировы номыл наукой библиотекайы кусгæйæ, нæ цæст æрхæцыди цыдæр æнахуыр чиныгыл. Амы кусæг Мæззаты Ленæ мын куыд загъта, афтæмæй йæ кæддæр Ирыстонмæ сæрвыстой Хъазанæй, æмæ уый дæр разынд Иуанейы чиныг.

Арæст у гуырдзиаг абетæм гæсгæ. Æнгæс у фыццаг ирон чиныгимæ дæр. Æрмæстт уымæй уæлдай Иуанейы чиныджы лæвард цæуынц иууæнгон, дыууæуæнгон, æртæуæнгон, цыппаруæнгон æмæ бирæуæнгон дзырдтæ уæнгтыл дихæй. Дарддæр дзы ис хицæн ныхасбæстытæ тагъд кæсыныл фæцайдагъæн.

Уымæй уæлдай ма 1821 азы Иуане ратæлмац кодта æмæ хицæн чиныгæй рауагъта «Аргъуаны зарджытæ цыбырæй».

Нудæсæм æнуы æртынаем азты уый хорзырдæм фæзынд нæ культурой цардыл. Скъолатæ байгом сты канд Дзæуджыхъæуы нæ, фæлæ ма бирæ хъæуты дæр— Чырыстонхъæу, Алагир, Хъæдгæрон, Даргъ-Къохы...

1862 азы Колыты Аксо йæ хæдзары байгом кодта скъола ирон чызджытæн— фыццаг ахæм скъола æппæт Цæгат Кавказы. Уырыссаг графикайы бындурыл сарæзтæуыд ирон алфавит. Уыцы куыст бакодта стыр уырыссаг ахуыргонд А. Шегрен. 1844 азы рацыдысты йæ «Ирон грамматика» æмæ дзырд уат. Ирон сивæллæттæм стæм хатт хаудис чиныг, цы сæм æфтыд, уый дæр диныл фыст, аивадон æмæ ахуырадон нысæнттæ иумæ хæсгæйæ.

Ахæмтæ уыдысты Чепиговскийы чингуытæ «Ирон æвзаджы

дамгъуат» (1862), «Ирон-уырыссаг дзырдур цыбыр грамматикаимæ» (1862), «Катехизисон таурæгътæ» (1878), Цоциты Георгии «Ирон дамгъуат хъæуон скъолатæн» (1888).

Ацы чингуыты сæрмагонд хайæ лæвæрд цыдысты моралон догмæтæ, сывæллæттæ хъомыладæн æвæрдтой социалон-фæткон бындур, хи дарын, ныййарджыты æмæ хистæрты коммæ кæсыны æгъдауттæ.

Уыдон арæхдæр лæвæрд цыдысты хицæнтæй. Зæгъæм, И. Чепиговскийы дамгъуаты ис ахæм хæйттæ:

1. Ныййарджыты тыххæй куывдтытæ: ныййарджытæн кад кæнын хъæуы, урссæр адæймаджы раз сыст, хистæрæн кад кæн, хистæрма тызмæгæй ма дзур.

2. Фæткæмынды хъуыдытæ: «Мæ зынаргъ! Ахуыр кæн ма-дзура уæвыныл. Хорз раныхас æвзистау у, фæлæ бахъуаджы заман мадзура сыгъдæг сызгъæрин у; Сау зæрдæйæ дæхи дард лас» æмæ а.д.¹⁰.

Чиныджы ма лæвæрд цæуы ахæм æрмæг: радзырдтæ дини тыххæй. Уыдоны моралон догмæтæ æвдыст цæуынц бæлвырд æрмæгыл сыгъдæг уд æмæ диныл æууæндæг адæмты цардæй. Арфæйаг у уый дæр, æмæ фыццаг хатт сывæллæттæн уагъд чиныджы титулон сыфыл лæвæрд кæй цæуы цæстуынгæ æрмæг— ныв: сывæллæттæ (скъоладзаутæ) чысыл бандæттыл бадынц сæ ахуыргæнæджы (мады) раз æмæ лæмбынæг (хъу-сынц) кæсынц чиныджы нывтæм, кæнæ кæсынц дамгъæгай, ома цæуы урок, ахуыры, кæсыны хъуыддаг.

Чиныг цух нæу социалон ахастдзинадты тыххæй диниамынд-тытæй дæр. Сæйрагдæр хæс уыд æлдариуæггæнæг хицауады хъахъхъæнын. Зæгъæм, Чепиговскийы «Катехизисаг таурæгъ-ты» дæлсæргонды фыст ис: «Æрцæут, мæ зæнæг, мæнмæ бай-хъусут æмæ уæ Хуыцауæй тасдзинадыл сахуыр кæнон».

Ахсджиаг у уый дæр, æмæ ма диныл фыст тексттæй уæлдай И. Чепиговскийы чингуыты аивадон тексттæ дæр кæй ис, уыдонимæ М. Лермонтовы æмæ В. Кольцовы æмдзæвгæтæ ирон æвзагмæ тæлмацæй.

Зæгъын хъæуы И.Чепиговскийæн йæхи тыххæй дæр æмæ, ирон ахуырад æмæ скъолаты хъуыддаджы цы удæлдай куыст бакодта, уый тыххæй.

Иосиф Чепиговский райгуырд Украинæйы. Киевы дини академи каст куы фæцис, уæд уый фæстæ бирæ азты дæргъы куы-ста Ирыстонны аздонты æмæ дини скъолаты фæткдарæй.

Уыд прогрессивен зондыл хæст адæймаг. Цæмæй сывæллæттæ сæ мадæлон æвзаджы бындурыл ахуыр кæной, уый тыххæй

фыста: «...дети, учась только грамоте и ничего в ней не понимая, теряли... в напрасных трудах «много времени. Между тем дети осетин имеют вообще прекрасные способности и замечательную охоту к учению»...»

Стыр хæртзы бацыд Иосиф ирон адæмæн, сæ сывæллæттæн сын мадæлон æвзагыл чингуытæ кæй сарæзта, уымæй дæр.

Цы чингуыты кой рйкодтам, уыдон сты, дидактикой æууæлтæ кæмæн уыдис, ахæм. Нæ сæ фаг кодта аивад, иппæрдау уыдысты сывæллæттæ миддунейæ, сæ зонадон домæнтæй. Уымæ гæсгæ-иу сывæллæттæ тыхтæ æмæ амæлттæй кæд кæсын базыдтой, уæддæр механикой æгъдауæй, æнæхъуыдыйæ.

Æмæ кæд уæддæр нæ ныхас ацы чингуытæй райдыдтам, уæд уымæн, æмæ уыдоны фыццаг хатт æмбæлæм рæзгæ фæлтæры культурой æмæ ахуыргондæй схъомыл кæныны иуæй-иу фарстатимæ; уыдоны ис ахуырдаутæн чиныг æмæ айв дзырды рæсугъддинад бауарзын кæныны нысан, сæ зондахаст æмæ сын сæ цæстæнгас фауæрæхдæр кæныныл архайд Цыбыр дзырдæй, ацы чингуытæй хъуыст сидт ирон сывæллæттæн арæзт литературæйы фæзындмæ. Фæлæ, стыр хъапагæн, йæ дарддæры рæзты фæндагыл ирон сывæллæттæ литературæ цыдис, раздæры æнтыстытыл йæ къух исгæйæ. Æмæ уый бает уыдис историон цаутæ æмæ æхсæнадон цардимæ. Афтæ 70-æм азтæм уырыссаг æвзаджы ахадындынад стыхджын, уый фæрцы ирон адæмæй фылдæрæй-фылдæрæн æнтыст æрмæст уырыссаг культурæ æмæ литературæимæ нæ, фæлæ ма æппæт дунейы аивадон хъæздыгдзинадтимæ дæр зонгæ кæнын.

Ирон интеллигенци лæмбынæгдæр райдыдта йæ хъус дарын адæмон сфæлдыстадмæ, мыхуыры фæзындысты фольклоры фыццаг уацмыстæ (А. Шифнеры «Осетинские тексты», Цорæты Е. æмæ Л. Чонкадзеийы æмбырдгондæй), Санаты æфсымæртæ æмæ Тхосты-фырты публицистон æмæ этнографион очерктæ. Уыдон кæд комкоммæ сывæллæттæн нæ уыдысты, уæддæр сын сæ зæрдæтæм хастой мадæлон æвзаджы рæсугъддинад, сæ цæстæнгас сын здæхтой адæмы монон культурæмæ, гуырын сæм кодтой национ хиæмбарынад, сæравæрæн уыдысты ирон айв литературæ æмæ уымæ ирон сывæллæттæ литературæйæн.

Кæрæдзи фæдыл джиппы уагъд цыдысты дамгъуæттæ æмæ кæсыны чингуытæ дæр—Хъаныхъуаты Алмахситты «Райдайæн чиныг»—1890, Хъоцты Бидзинайы «Ирон ныхас»—1907, Мамытты Стефаны «Сывæллæттæ чиныг»— 1908 æмæ «Хуыцауы дуне» — 1909 аз.

Йæ чингуытæ аразгæйæ Хъоцты Бидзина пайда кодта зындгонд педагог Д.Ушинскийы фæлтæрддинадæй, уæлдайдæр та

уый чыныг «Родное слово» йæ æмæ Якоб Гогешвилиийы гуыр-
дзиаг дамгъуатæй.

Чыныг хъæздыг у цæстуынгæ æрмæгæй. Алфавиты алы
дамгъæмæ дæр лæвæрд цæуы ныв (маргъ, сыр, хæдзары фос,
хæдзары дзаума, стæй дæнцæгтæ— хицæн хъуыдыйæдтæ, аивады
текстæй скъуыддзæгтæ, куыд прозæйæ («Гаги æмæ цъиу»),
афтæ поэзийæ дæр «Каркыл зарæг», «Уый кæд ваййы?»)

*Цæрайдæ мадæн,
Уæ хорз лæппу Къола,
Куы бадай уæгъды æнадæн,
А сгар-иу нын не скъола,
Фæуыдзынæн дын фæрныг фысым:
Сахуыр дæ кæндзынæн кæсын, фыссын.
Ракæндзынæн дын аргъæуттæ,
Базондзынæ царды æгъдæуттæ.
(«Скъоламæ сидын»)*

Иуцасдæр æндæрхуызон у Мамытты Стефаны «Сывæл-
лæтты чыныг»— (1908). Арæзт у дыууæ хайæ. Фыццаг чыныг
йæхимидæг у дыууæ дихы. Йæ райдайæны лæвæрд цæуы æвза-
джы æрмæг. Хъæздыг у иллюстративон æрмæгæй.

Цымыдисаг у дыккаг хай (автор уый дæр хоны фыццаг хай)—
«Сывæллæтты чыныг æнцон кæсынæн». Райдайы Къостайы
æмдзæвгæ «Фыдуагæй». Дарддæр дзы ис ирон хъæлдзæг ныхæстæ,
ирон аргъæуттæ («Хорз лæджы бæх», «Рувас æмæ бирæгъ»),
æмбисæндтæ æмæ уыци-уыцитæ. Ис дзы Къостайы æмдзæвгæтæ
(«Уасæг», «Кæмæн цы?», «Лæгау»), зарджытæ («Цъæх сæгъы
зарæг», «Авдæны лолотæ»), æбæрæг авторты уацмыстæ.

Дыккаг чыныджы (уый дæр хуыйны «Сывæллæтты чыныг»,
дыккаг хай) дæлсæргонды фыст ис: скъолайы æмæ хæдзары
кусынæн. Чыныг йæхимидæг дæр у дыууæ хайы. Фыццаг хай
арæзт у айдагъ аивадон уацмыстæй— Къостайы æмдзæвгæтæ
(«Тæхуды», «Сагъæс»), ирон аргъæуттæ («Дыууæ æфсымæ-
ры», «Цуанон æмæ уайыг») æмæ æмбисæндтæ, фæндырæй
цæгъдынæн Байаты Гаппойы фыстæй Зыгъуытаты Бибойы
«Бирæгъ æмæ згъарæг», цыбыр радзырдтæ адæймаджы, зайæ-
гойты, цæрæгойты æмæ дунейы цардæй— уыдонæй иутæ
хæдбындур сты («Чысыл Илас суадон кæсагджын куыд скод-
та»), иннæтæ тæлмацтæ («Степæ»).

Ацы чингуытæ сывæллæтты разæнгард кодтой сæ мадæлон
æвзагыл кæсынмæ, чыныг уарзынмæ æмæ кæд фæлварæнтæ

уыдысты, уæддæр хуыздæрырдæм сахадыдтой ирон сывæллæт-
ты литературæйы фæзындыл.

ЛИТЕРАТУРÆ:

1. *Бабушкина А.П.* История русской детской литературы. М., Детгиз, 1948. 36 ф.
1. *Алборов Б.* Новое в истории изучения первой печатной осетинской книги. Орджоникидзе, Ир, 1979, с. 37.
3. *Æлборты Б.* Ногдзинад 1798 азы рауагъд фыццаг ирон мыхуыргонд чыныг ахуыр кæныны историйы. — «Рæстдзинад», 1998, № 26.
4. *Салагаева З.* Первая осетинская печатная книга. — Газ. «Северная Осетия». — 1998, 14 мая.
5. *Салагаева З.* От Нузальской надписи к роману. Орджоникидзе, Ир, 1984. С. 159.
6. *Горький М.* О литературе. М., Сов. писатель. 1937, с. 168.
7. *Алборов Б.* Первая печатная книга // Некоторые вопросы осетинской филологии. Орджоникидзе, Ир, 1979. М. 14.
8. *Джусойты Н.* История осетинской литературы. Ч. 1. Тбилиси, 1980. С. 12.
9. *Гугкаев Дз.* О жизни и деятельности Иуане Ялгузидзе. // Изд. ЮОНИИ. Вып. 7. Сталинири, 1955.
10. *Епископ Иосиф.* Осетино-русский словарь. Владикавказ, 1889. С. 32.

АДАМОН ПЕДАГОГИКАЙЫ ХЪОМЫЛАДЫ ФÆЛТÆРДДЗИНАДÆЙ

ХЪ омылад у æхсæнадон царды иумæйаг æмæ ахс-
джиаг хъуыддаг. Æхсæнад цæмæй цæра æмæ рæза
уый тыххæй хъуамæ архайа материалон æмæ уд-
варны хъæздыгдзинæдтæ фылдæр кæныныл, ног фæлтæртæ
хъуамæ дарддæр хæссой, сæ размæ чи уыд, уыдоны фæлтæрд-
дзинад, кæной йæ хуыздæр æмæ хъæздыгдæр, армæйаразгæ æмæ
удварны культурæмæ хæссой сæхи фæллой. Уымæ гæсгæ — ахъ-
аззаг у хистæр æмæ кæстæр фæлтæрты бастдзинад.

Кæд нæ фыдæлтæн нæ уыди сæ рæстæджы сæ диссаджы
уæззау зонды уидæгтæ арф æмæ уæрæх ауадзынæн уавæртæ,
уæддæр абоны бон дисы æфтауынц адæймаджы сæ педагогон
зондахастæй, хъомылады фæрæзтæй.

Нырыккон педагогон наукæ дæр райдыдта пайда кæнын ад-
æмон педагогикайæ.

Кæстæрты раст фæндагыл саразын æмæ сабийы рæстзæрдæ
æмæ æцæг адæймагæй схъомыл кæнын нæ фыдæлтæ нымадтой
царды ахсджиагдæр хæсыл. Бахъахъхъæн национ хиæмбары-
над, хæзнаты хæзна — не 'взаг, не 'гъдæуттæ — ууыл уыди сæ
мæт. Сæ сомбон, сæ дарæг, сæ уромæг, сæ ныгæнæг хуызтой
уыдон сæ кæстæрты. Кæд сын бæрнон гæххæттæй фыст нукуы
уыдис, уæддæр сæ цардæн уыди стратегион нысантæ. Арæзт
уыдысты ирон æгъдæутты бындурыл. Мæнæ уый мæ кæстæр у
æмæ æрмæст уый сомбоныл хъуыды кæнон, зæгъгæ, уый сæм
æгъгъæд æмæ раст нæ касти. Кæстæрæн-иу йæ хорз æмæ йæ
рæдыды ныхмæ дæр æвæрдтой хъомыладимæ бает æмбисæндтæ:
«Хистæрмæ цы кæстæр нæ хъуса, уый йæхицæн фыдбылыз
аразы», «Куыд цæрай, дæ кад дæр — уымæ гæсгæ». «Де 'фсарм
— дæудыйдæн», «Дуне магусатæй магуыр кæны», «Фæллой
кæнын кадæн баззад».

Ирон æнæфыст моралон кодекс уыди «Æфсарм». Фæлтæ-
рæй-фæлтæрты 'хсæн, стæй-иу фæлтæрæн йæхи мидæг дæр
æфсарм бирæ домæнтæ. æвæрдта. Кæстæр фæлтæр хистæр
фæлтæримæ иу фынгол нæ бадти, кæстæртæ лæггад кодтой
хистæртæн. Лæугæйæ дæр, бадгæйæ дæр хистæрæн æдзухдæр
йæ бынат уыди рахиз фарс, рæбынæй, уæлардыгæй. Кæстæр
ын йæ ныхас нæ айстаид, йæ разæй нæ фæуыдаид, тасы заманы
йеддæмæ, йæ бардзырд æмæ йын йæ цума æххæст кодта.
Зæгъæм, кæстæр æфсымæр хистæры разæй уæладарæсæй йæхи
не сфæлыстаид. Уыцы 'гъдæуттæ уыдысты хоты 'хсæн дæр.

Нæ фæрнджын фыдæлтæ махæй фылдæр баййæфтой æфхæрд,
ссæст, фылдæр бавзæрстой стонг æмæ бæгънæг, æмæ сæ
лæгæвзарæн царды алыхуызы хæсыл дæр разы уыдысты, æрмæст
æгъдауæй сæрсæфæны был лæугæйæ дæр нукуы разы кодтой
хæеджыныл. Æгъдауæй хæеджын уæлион царды уыд æгад, за-
рæггаг.

Фæлæ фыдгæнæгæн æппæты карздæр тæрхон уыди сыхбæ-
сты, хъæубæсты, комбæсты адæмы хъоды. Уыцы хъоды уыдис
алыхуызты— гыццыл, рæстæмбис æмæ стыр. Дыууæ фыццаг
хъодымæ гæсгæ ма фыдгæнæгæн уыдаид йæ кæрты цæрыны
бар, фæлæ хъуамæ йæ хæдзармæ мачиуал цыдаид, æхсæны Ны-
хас æмæ йæ фынгомæ нал уагътаиккой. Стыр хъодымæ гæсгæ
фыдгæнæгæн йæ хъæуы, йæ комбæсты астæу цæрыны бар нæ
уыди.

Ахæм уавæры бирæ фыдгæнджытæ лæгъстæмæ сæ зонгуы-
тыл лæууыдысты кувæндæтты, дзуæртты бынты, адæмы раз æмæ
ард хæргæйæ, хатыр куырджы, сæ рæдыдтытыл састысты, хъоды
кодтой сæ дарддæры фыдракæндтыл. Адæмы цæст, дам, уынаг
у. Бирæтæн-иу систой сæ хъодыйы тæрхон, бирæтæ-иу ныл-
лæууыдысты уый фæстæ раст фæндагыл.

Адамон хъомылад сæрмагонд хæс æвæрдта бинонтыл.
Хистæртæ æмбæрстой, кæстæртæ сæм кæй кæсынц æмæ сæ кæй
фæзынц, уый, æмæ хистæр йæ алы ныхасыл дæр зæгъыны
размæ хъуыды кодта. Æгъдауджын бинонты сывæллæттæй
æвзæр ныхас, æнæуаг дзырд нæ фехъуыстаис. Сывæллон цæмæй
æнæуаг ныхæстыл ма ахуыр кодтаид æмæ сæ ма дзырдтаид,
уымæн фыдæлтæ зыдтой бирæ мадзæлттæ. Уыдонæй иу уыди
табуы, нæфæтчиаджы уаг дини— уырнынады канонтæм
амонгæйæ. Уæлдай хъæрай дзурын, тæргай кæнын, коммæ нæ
кæсын, райсомæй афоныл стын, изæрай æгъдауыл нæ бахуыс-
сын, сусæгæй хæрын, давын, уыдысты æлгъыст æмæ нæфæт-
чиæгтæ.

Хæдзары хистæртæ ахуыр кодтой сæ кæстæрты, цæмæй адæмы æхсæнмæ куы ацæуой, уæд бæрæг дарой се 'гъдауæй, сæ ирон æфсармæй, сæ лæгдзинадæй. Цыбыр ныхасæй, кæстæр-иу адæмы 'хсæнмæ цæуын куы райдыдта, уæд-иу уый уыд стыр фæлварæн бинонтæн дæр æмæ кæстæртæн дæр. Бинонтæ сывæллоны ахуыр кодтой кусыныл, цæттæ йæ кодтой цардмæ, тынгдæр фыд — фырты, *мад — йæ чызджы.

«Æнæ бæркадæй цардæн уæвæн нæй», — уыдысты нæ хистæрты ныхæстæ. Бæркадгуырæн та уыд æмæ у фæллоу. Ирон лæппутæ-иу арыгонæй райдыдтой бæхыл бадын, хос кæрдын, кау бийын, рувын, суг сæттын, хъæдмæ цæуын, фосмæ зылын, хырхæй, æхсырфæй, хæсгардæй, дзæбугæй архайын. Хъыгагæн, абон бирæ арыгон лæппутæ нæ зонынц цæвæджы æмæ фæрæты хъæдыл хæцын, кæнæ та зæгæл раст ныххойын дæр. Уыцы куыстыты арæхдæр архайдтой хистæртимæ, уыдоны фæзмыдтой, уыдоныл ахуыр кодтой. Ныртæккæ суанг горæты царды уавæрты дæр ис арыгон адæймаджы уыцы куыстытыл сахуыр кæнæн.

Уыди фæлварæнтæ, ерыстæ, æркастытæ чызджытæн дæр. Фæлвардтой сæ к'ухмийæ — хуыйнæй, хæрдгæхуыдæй, фæндырæй цæгъдынæй, хæринаг кæнынæй. Хистæртæн лæггад кæнын, æфсармджын уæвын чызгæн уыди йæ хæс. Иудзырдæй, арыгон сылгоймаджы цардмæ цæттæ кæнынмæ арæзт уыди бинонты, мыггаджы хæс.

Ирон адæммæ фæллойдон хъомылады хорз скъола уыди зиу—искаммæн лæвар бакусын, магуыр бинонтæн хæдзар, сара саразын, сæ хуым сын бафснайын, хос сын ныккæрдын, суг сын æрласын æмæ æндæр хъуыддæгты феххуыс кæнын. Хетæгкаты Къоста дæр стыр аргъ кодта зиуæн æмæ куырда ирон адæмæй, цæмæй ма рох кæной магуыр бинонтæн, сидзæргæстæн, æрдзон фыдбылызты æфхæрд адæммæн феххуыс кæнын. Йæ уац «Зиуы» фыста: «Фыдæй-фыртмæ нæ Ирмæ иу хорз æгъдау баззад, æмæ йæ кæд ныры рæстæджы уыйбæрц арæх нал кæнæм, уæддæр æй нæма ферох кодтам. Фыдæлты хуызæн арæх та йæ уымæн нал кæнæм, ныры рæстæджы адæм сæ кæрæдзиуыл стырзæрдæ кæнын кæй байдыдтой, уый тыххæй. Дзыллæты цард бонæй-бонмæ йæ хуыз тынгæй-тынгдæр ивын байдыдта. Фыдæлты æгъдæуттыл ничиуал æрвæссы...»

Къоста йæ адæмы царды цы хъæнтæ æмæ аиппытыл дзуры, уыдон сты нæ абоны царды дæр. Йæ ныхæстæ тынг агайынц ныр дæр, йæхи ирон чи хоны. уыдоны.

Ирон адæмон педагогикæйы зынгæ бынат ахстой бæрæгбæттæ æмæ хъæзтытæ. Зæгъæм, лæппуйыл-иу æртæ азы куы сæххæст,

уæд ын кадджын хуызы кодтой бæрæгбон «Цæуæггаг». Мамады хо Гусаты Тамарæйы ныхæстæм гæсгæ, ацы бæрæгбон кодтой Куырттаты комы. Йæ мидисмæ гæсгæ рæзгæ фæлтæры хъомыл кæнынны хъуыддæджы раздæр заманы (ныртæккæ йæм уæлæнгай цæстæй кæсын райдыдтой ахуыргæнджытæ, арыгон ныййарджытæ) уыцы циндзинад ахста стыр бынат. Нæ рагфыдæлтæ йын кодтой стыр аргъ. Бæрæгбон иу кодтой июны фынддæсæм боны хъæуы мидæг сæрмагонд бынаты. Бæрæгбонмæ сæхи цæттæ кодтой мæйы бæрц. Æртæаздыд лæппуйæн-иу йæ номæвæрæг, йæ мадырвадæлтæ хуыдтой цухъхъа, æфцæгготджын хæдон сæхтæджытимæ, сæрак дзабыртæ, нымæтхуд, хæлаф, сарæзтой-иу ын хъæдын хъама исты нывæфтыдтимæ. Хъама æмæ бæрцытæ кодтой хистæр кары лæппутæ, хуыйгæ та сылгоймагты æххуысæй кодтой чызджытæ. Уыцы куыстытæ чызджытæ хистæр сылгоймагтимæ кодтой, лæппу кæй хæдзары райгуырд, уыдонмæ, кæнæ та-иу æрæмбырд сты мыггагæй иуы хæдзармæ. Лæппутæ-иу нывæфтыд фатимæ зылдысты хъæуыл. Хъусын кодтой, «Цæуæггагмæ» хуынд кæй цæуынц. Алы хæдзары æфсин дæр-иу хъуамæ бабастайд фатыл исты рæсугъд хæцъилы гæбаз, лент.

Афтæ æрзилынц хъæуыл хонджытæ æмæ фат алыхуызон рæсугъд хæцъилтимæ, лентытимæ æрбахæссынц, куывд кæмæ ис, уыцы хæдзармæ. Лæппуйыл скæнынц ирон уæлæдарæс æмæ йæ ахонынц Мадымайрæмы кувæндонмæ æртæ уæливыхимæ, æртæ æртæдзыхонимæ, бæгæны æмæ физонæгимæ. Фат ныссадзынц кувæндонны. Скувынц Хуыцаумæ, бафæдзæхсынц лæппуйы Мадымайрæмыл. Фат, мæнмæ гæсгæ, ам нысан кæны: гыццыл лæппу хъуамæ суа лæгау-лæг, æфсæддон, хъахъхъанæг. Ам, кувæндонны сæмбæлынц, цардмæ фыццаг къахдзæф чи ракæны («Цæуæггаг» дæр уымæн хуыйны), уыцы æртæаздыд лæппутæ. Фæхъазынц, базонгæ, балымæн ваййынц иумæ. Афтæ рауайы, æмæ ацы куывды фæстæ сæ лымæндзинады æнкъарæнтæ ныффидар ваййынц скъолайы æмæ сæ ахæссынц семæ суанг стыр цардмæ.

Хъыгагæн, рæстæг нын бирæ ахæм рæсугъд æгъдæуттæ айрох кæнын кодта. Ирон адæмы хъомыладон бирæ фæрæзтæ ферох сты бирæ скъолатæй, ныййарджытæй æмæ нæ кæстæрты иу хай рæдийы, сфыдуаг, коммæ нæ кæсы, худинаг кæны йæхи дæр æмæ йæ ныййарджыты дæр.

Ныры рæстæджы ахуырады æппæт кусджытæ дæр, скъолайы разамонджытæй ахуыргæнджыты онг, хъуамæ зæрдæйæ тыхсой нæ фиданыл. Хъуамæ алы ирон сабийы дæр сахуыр

кæнæм хистæрæн кад дæттыныл, æрбадын æмæ сыстыныл, бацауын æмæ рацауыныл, чызг-сабийы—ирон сылгоймаджы æфсармыл, лæппу-сабийы—ирон лæджы намысаргом миниуджытыл. Сæрмахæссинаг цы у æмæ цы нæу, худинаг цы у æмæ цы нæу ирон æгъдаумæ гæсгæ, æппæт адæмты æгъдаумæ гæсгæ, уыдон хуамæ алкæмæн дæр гыццылæй фæстæмæ йæ туджы æмæ йæ зонды уой, йæ царды мидæг фидар фæткау сфидауой. Уый тынг зын æмæ ахсджиаг хæс у, æнцонтæй нæ бафтдзæни нæ къухы. Æмæ цæмæй нæ истори, нæ культурæ, нæ фыдæлты æгъдæуттæ рæбинаг уой алы скъолайы дæр, уый тынгдæр аразгæ у, ног предмет «Ирæтты традицион культурæ» чи амоны, уыцы ахуыргæнджытæй.

Абонæ æрыгон адæймаджы хъæуы уарæх, арф дунæмбарынад. Уый хуамæ арæхса йæ зонындзинæдтæ иудадзыг фылдæр кæнынмæ, сфæлдыстадон хуызы хъуыды кæнынмæ. Ахæм адæймаджы хъомылгæнæн ис ирон адæмон педагогикæйы бындурыл.

Мах хъæуы ахæм ахуыргæнæг æмæ ахæм ахуырдызу, зæрдæйæ райгуырæн уæзæг æмæ зæхх, йæ истори, йæ культурæ, йæ адæмы чи уарза.

ХУДЫНДЗÆГ

ХЪАУЫРАТЫ Дауыр

РУХСАГ УÆД АДЗÆДЗЕ

Арыхъмæ ног хъæдгæсæй æрбарвыстой Ханджерийы Хуымæллæгæй.

«Цалынмæ адæмы нæ базыдта, уæдмæ суг самал кæнон»,— сфæнд кодта Бусга æмæ дын дзаг уæрдон æрласы дыууæ галæй. Рагъыл æй Ханджери баурæдта:

— Мæнæ — мардæрцыд!.. Тулдзытæ куы ныццагътай!..

— Ды та йæ цæмæй зоныс, мард æрцыд, уый?.. — йæ къухтæ æруагъта Бусга. — Рухсаг уæд Сатцаты Адзæдзæ... Аивгъуыд-та... Адон дæр уырдаем ласын...

— Алас уæдæ!.. Цины хабæртты фыдæбон кæн!.. — раарфæ йын кодта хъæдгæс. Фæлæ изæры йæ фæд-фæд æрхæццæ:

— Цæмæн сайыс?.. Куы ничи амардис хъæубæсты?..

— Æмæ дæу та афтæ фæнды, æмæ хъæубæстæ цагъды фæуой?.. Мæрдты дзы стæгдар куы нæ уал ис мæ фыд Адзæдзейæ... Фæлтау мидæмæ рацу æмæ йын рухсаг зæгъ.

Хъарм агъуысты пецы мидæг тулдз сугтæ гуыр-гуыр кодтой...

ЗАЛМЫ СЫФÆЙ

Бусга та суджы уæрдонимæ Хапæйы рагъыл схæрд кодта. Кæсы, æмæ та уæртæ Ханджери йæ комкоммæ æрбатындзы... «Мæ хордзентæ — де 'фцæджы» — бакагъ кодта Бусга, стæй хинайдзаг хъуыды йæ сæры фæкуыси... Дæлбынмæ ныууад æмæ цыма æрбадт йæхихъуыдыйы... Барæй фæстиæттæ кæны...

«Æвæццæгæн та йæм билет нæй»... — ахъуыды кодта хъæдгæс æмæ йæм уæлбылæй дæлбылмæ дзуры:

— Гъей, Бусга! Гæххæтт дæм ис, гæххæтт?..

— Ницы кæны... Залмы сыф дæр сбæздзæн... Хъæдгæс фефсармы æмæ йæ фæндаг дарддæр дары...

ИЗÆРÆЙ ДÆР — АФТÆ

Шофыр уынджы кæйдæр карк æрбамардта йæ машинæйæ.
Хæдзары хицау æм рауад:

— Сæумæрайсом мын фыдбылыз цæмæн сарæзтай?..

— Гъеныр æй изæрæй куы амардтаин, уæддæр та хыл
код-
таис...

СÆНАР ХÆССÆГАУ...

— Дæ сæрыл хает фæуон, иучысыл мæм байхъус! — дзурын
Чæткомæ.

— О, гъеныр-ма дæу дæр нæ ахастон! Сæнар хæссæгау, —
сбустæ кодта Чæтко.

НЫЙАРÆГ МАДАУ

— Зæхх уарзын хъæуы, æмæ уæд мæгуыраей лæгæн тас нæу!
— бауайдзæф чындæуыд магуса Хæчъайæн.

— Кæд-ма йæ æз нæ уарзын... Ныйарæг мадау ыл куы
ныд-дæлгом вайын... сау расыгæй...

ДОНЛАСТ

Шофыр Шота хæдзармæ зыбыты донластæй æрбаздæхт.
Йæ ус æм джихай кæсгæ баззад:

— Дæ хорзæхæй, кæм баудæстæ? Арвай æртах дæр куына
'рхаудис абон...

— Терчы ныггæпп ластон...

— Æмæ дон искæй фæцæйласта?..

— Фæцæйласта, фæцæй... Мæ къухтæ, зæгъын, ахсон æмæ
мæ сапон Терчы ныххауд... Æз дæр йæ фæстæ ныггæпп
лас-тон...

КЪÆЦÆЛÆЙ СÆРФТÆЙ

Дзæрæхы ус та ихæнризгæнгæ райсомæй хъомтæ ратардта.
Æмæ хъаст кæны йæ сыхæгтæн:

— Узалæй сæфæм... Артыл цы сæвæрон, уый нæ алыварс
иу къæцæл нæй...

— Уæдæ уæ лæг æдзух афтæ куы фæзæгъы: къæцæлæй сæрфтæй
та дзы æртæ анызтон... Уæд-иу уымæн æдзух къæцæл кæм вайы,
къæцæл? — фæрсы Хъайсын.

КЪУЫРТТЫ АЙЧЫТÆ

Лæг куы цæра, уæд исты диссæгтæ уыны, ай-гъай, ац:
дзæгъындзæг дунейыл... Фæлæ дзы уæддæр сылваз Гæвдийы
цы 'мбисонд æрцыд. уый мæ сыхаджы куыдзыл дæр ма 'рцæуæ.,

Бынтон æнæ лаз, дам, Уастырджи йæхæдæг дæр нæу и
хъуыддаджы... Æмæ Гæвди дæр иу худæджы низæй хъæрзъ
ГъенЪр, зæгъæм, рæсугъд сылгоймагыл æрхæцыд йæ цæст, й
фæстæ Ахалкалакæ дæр асенк лаедзæн. Йе 'ккойы цæхх
пут куы уа, уæддæр. Гъе, æрмæст æм иу-дыууæ сылваз ныхас
сфæразæд. Иунаг хатт æм мидбылты уæд та бахудæд уыц
сылгоймаг, уый йеддæмæ йын уый дæр æгъгъæд уТæвдийæ
ацы джыртмæдзог дунейыл...

Цæвиттон, йæ рынчын мад æм хуыесæнæй хаты абонсарæ)
Мæ карк, дам, йæ къуырттыл амард. айчытæн та сæ уадзæ
нырма иннабон. Æмæ сæ Ногирмæ фæхæццæ кæн, уæртæ м
хомæ. Йæ карчы бын сæ кæд авæрид, кæннод, дам, сæ цъиут
сæ хуылфы Хуыцауæй тæригъæд сты. Æнæхъæн æртæ къуь
рийы æнхъæлмæ кæсынц дунейы рухсмæ!..

Гæвди йæ ской дæр нæ уагъта, бæргæ. Фæлæ та йын ма
лæгъзтæ кæны:

— Гъер дæм хуыесæнæй куы дзурын, уæд цавæр дæ? Фарас
мæйы дæ мæ гуыбыны куы фæхастон... Уæд ды фараст айчы н
бадавдзынæ дæ роны? Афтæ сæ дæ къуымбил хæдоны мидæгæ
авæр! Æмæ кæд дæ буары хъармæй баирвæзиккой æгасæй с
цъиутæ...

Мады ацы ныхас басаста Гæвдийы. Гъеныр мæнæ лæууы Н(
гирмæ фæзилæны. Йæ роны— къуыртты айчытæ... Кæсы, æм
дын мæнæ æрбатындзы... зæд! Диссаджы зæд! Цæстытæ— сата
сау æвзалытæ. Цæхæр калдтой— арт бандзæрстой Гæвдийы со!
зæрдæйы... Йе ставд сау дзыкку алдымбыдæй йæ сæвджынгомг
синтыл тæлфыди. Къæхтæ, цыма зырнайзылд уыдысты -
зæрдæхалæнтæ! Æмæ Гæвдийæ æппæтдæр ферох ацы дунейы
Суанг-ма йæ роны къуыртты айчытæ дæр... Гъей, уарзондзина
Ды лæгæй маймули сараздзынæ, маймулийæ— зæд...

Зæрдæ къултыл йæхи афтæ хойы æмæ, йæ роны къуыртты
айчытæ куы асæттой зæрдæйы цæфæй, уымæй старсти Гæвд
Цыдæр æрвон тых æй ахаста чызджы фæстæ. Баййæфта йæ
Цæуы йæ фарсмæ. Йæхимидæг тыхеы, агуры æвзаргæ ныхæст;
Хуыцаумæ кувæгау æм дзуры:

— Цы зæд дæ — табу дæхицæн!.. Æви уæларвæй мæнæ ац
миты гæлæбутимæ рапæр-пæр ластай ме 'намондæн?

Чызгән йæ уардингæс былтæ райхæлдысты:

— Æмæ зæххон сылгоймæгтæ дæу аккаг нал сты?.. Уæлар-
вон зæдтæм ма дæ хъус цы дарыс? — Æмæ йæм худгæ цæстытæй
æрбакасти. Æллæх-æллæх! Уыцы æрбакастæй Гæвдийы
зæрдæйæн раздæр йæ фæздæг скалд, стæй ссыгъд — ныгтуыпп
ласта...

— Æппæт дидинджытæ зæрдæйы хосæн нæ бæззынц,—
фæныфсджын Гæвди.

Чызг тигъыл фæзылд. Гæвди дæр — йæ фæстæ... Цавæрдæр
агъуысты къæсарыл бахызтысты. Чидæртæ цæмæдæр æнхæлмæ
кастысты сæ рады. Чызг бафарста, кæройнаг уæ чи у, зæгъгæ.
Иу дзыгъуыртæ ус ын йæхимæ бацамыдта, ома, дам, æз...

— Дæ фæстæ уыдзынæн,— загъта чызг.

— Æз та уæдæ дæ фæстæ — фæрæвдз Гæвди дæр. Сыл-
гоймæгтæ ныппырыкк ластой, стæй дын кæлкæлæй ныххуд-
тысты. Уатæй ракаст дохтыр урс халаты.

— Цы хабар у? Уый цавæр æнæфенд худт у?

— Мæнæ дæм лæгтæ дæр рады лæууын райдыдтой...

Дохтыр Гæвдимæ джихæй баззад:

— Æццæй, лæппу?

— Æз дæр куыддæр æнкъарын мæхи...

Æрвнæрæгау азæлыд худын. Гæвди фæкаст æмæ нырма ныр
ауыдта дохтыры дуары сæрмæ фыст: «ГИНЕКОЛОГ».

Иуцасдæр куы адард уыцы агъуыстæй Гæвди æмæ чысыл йæ
чемы куы 'рцыд, уæд æм йæ ронæй райхъуыст цъиуты цъипп-
цъипп. «Мæ худинаг мын цъиутæ дæр цъиутау уасынц...» —
ахъуыды кодта Гæвди æмæ фистæгæй ныццафта Ногирмæ.

Учредители: СП РСО-А и коллектив редакции

Подписано к печати 26.04.00. Формат издания 60x84 1/16. Бум. тип. №1. Гарнитура шрифта
Муг1. Печать офсетная. Усл. п. л.12. Учетно-изд. л. 9,87. Заказ № 153.

Адрес редакции: 362040, г.Владикавказ, пр.Мира, 25.

Телефоны: 33-69-66; 33-31-58; 33-69-62; 33-31-24.

Журнал отпечатан на издательско-полиграфическом предприятии им. В.А. Гасиева
Комитета РСО-Алания по печати и информации, 362011, г. Владикавказ, ул Тельмана, 16.

Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.

Регистрационный номер Ш-0132

Журналы цы аэрмаг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дугæй» ист кæй у, уый.